

2026²
(587)

У
І
Ж
КРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Сучасна російсько-українська війна

Ніколаєць Ю. Громадянство: соціокультурний вимір в умовах локального періоду російсько-української війни (2014—2021 рр.) 5

Історичні студії

Волощук М. Жіноча королівська титулатура XIII—XIV ст. (на прикладі Галичини, Володимирії та Русі) 24

Венгер А. Митрофан Бречкевич і підготовка істориків-медієвістів у Київському університеті (друга половина 1940-х рр.) 46

Світленко С. Початки монументального увічнення пам'яті Тараса Шевченка на Наддніпрянщині: ініціативи громадськості та протидія імперської влади (1861—1908 рр.) 71

CONTENTS

Modern Russo-Ukrainian War

Nikolaiets Yu. Citizenship: the Socio-cultural Dimension During the Local Period of the Russo-Ukrainian War (2014—2021) 5

Historical Articles

Voloshchuk M. Female Royal Titles of the 13th—14th Centuries (on the Example of Galicia, Volodymyria, and Rus') 24

Venger A. Mytrofan Brechkevych and the Training of Medievalist Historians at Kyiv University (Second Half of the 1940s) 46

Svitlenko S. The Beginnings of the Monumental Perpetualization of the Memory of Taras Shevchenko in the Dniprane Region: Public Initiatives and the Counteraction of the Imperial Power (1861—1908) 71

<i>Жив'юк А.</i> Масова операція НКВС на Заході України (весна — літо 1940 р.): організаційні, кадрові та технологічні аспекти	94
<i>Вронська Т.</i> «Змінили конфігурацію паркану»: статус вільнонайманих для колишніх в'язнів таборів НКВС-МВС у 1941—1954 рр.	115
<i>Заболотна Т.</i> Структура та повноваження районних управ м. Києва в роки нацистської окупації (1941—1943 рр.)	139
<i>Рубльов О.</i> Прага, травень 1945 р., «визволення»: арешти українських емігрантів	163

Дискусії

<i>Кулакоський П., Заяць А.</i> Українське націєтворення до середини XVII століття: «новий» погляд на роль ранньомодерних еліт	184
<i>Папакін Г.</i> Антикваріаніст XVII ст. Якоб Спон — предтеча сучасного джерелознавства	201

Рецензійні статті

<i>Venher N.</i> Rethinking Russian Colonialism in Southern Ukraine: A Methodological Reading of John R. Staples' Study on Johann Cornies	217
---	-----

Рецензії й огляди

<i>Мартынов А.</i> Оригінальний погляд на початок Першої світової війни [Рец. на кн.: Кларк К. Сновиди. Як Європа ввійшла у війну 1914 року. Львів: Локальна історія, 2025. 664 с.]	223
---	-----

Хроніка

<i>Ващук Д., Юга О.</i> IX міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV—XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі» пам'яті професора Валерія Степанкова	229
--	-----

<i>Zhyviuk A.</i> Mass NKVD Operation in Western Ukraine (Spring — Summer 1940): Organisational, Personnel and Technological Aspects	94
<i>Vronska T.</i> “They Changed the Configuration of the Fence”: The Status of Free-Hirees for Former Prisoners of the NKVD-MVD Camps, 1941—1954 ...	115
<i>Zabolotna T.</i> The Structure and Powers of District Administrations in Kyiv During the Nazi Occupation (1941—1943)	139
<i>Rublov O.</i> Prague, May 1945, “Liberation”: Arrests of Ukrainian Emigrants ...	163

Discussions

<i>Kulakovskiy P., Zaiats A.</i> Ukrainian Nation-Building Until the Middle of the 17 th Century: A “New” Perspective on the Early Modern Elites' Role	184
<i>Papakin H.</i> The 17 th Century Antiquarian Jakob Spon as Forerunner of Modern Sources Studies	201

Review Articles

<i>Venher N.</i> Rethinking Russian Colonialism in Southern Ukraine: A Methodological Reading of John R. Staples' Study on Johann Cornies	217
---	-----

Book Reviews and Surveys

<i>Martynov A.</i> An Original Look at the Beginning of World War I [Book review: Clark C. The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914. Lviv: Local History, 2025. 664 p.]	223
---	-----

Chronicles

<i>Vashchuk D., Yuha O.</i> IX International Scientific Conference “Ukraine and the Grand Duchy of Lithuania in the 14 th —18 th Centuries: Political, Economic, Interethnic and Sociocultural Relations in the Pan-European Dimension” in Memory of Professor Valery Stepankov	229
---	-----

Морозова О. II Міжнародна наукова конференція «Польща та Україна в геополітичній перспективі: історія та сучасність» 233

In honor

Бевзюк Є., Котляр О. Степан Віднянський: інтелектуальна біографія історика-європеїста (до 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності) 239

Даниленко В., Швидкий В. Шлях історика: до 70-річчя доктора історичних наук, професора Василя Марочка 249

Morozova O. II International Scientific Conference “Poland and Ukraine in a Geopolitical Perspective: History and Presentity” 233

In honor

Bevziuk Ye., Kotliar O. Stepan Vidniansky: Intellectual Biography of a Historian-Europeanist (to the 75th Anniversary of His Birth and 50th Anniversary of Scientific Activity) 239

Danylenko V., Shvydkyi V. The Path of a Historian: to the 70th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor Vasyl Marochko 249

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 2 від 26.03.2026 року)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001

Тел./факс: +380 (44) 279-63-62

E-mail: UHJ_2025@ukr.net

Редактори *Юлія Головка (укр.)*, *Анастасія Мережко (англ.)*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 27.04.2026. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 20,64. Обл.-вид. арк. 20,12. Тираж 155 прим. Зам. № 8031.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.005>
УДК 316.3+316]7:355.48(470+571:477)“2014/2021”

Юрій НІКОЛАЄЦЬ

доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (Київ, Україна)

Nikolaets-yu@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1986-9956>

ГРОМАДЯНСТВО: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР В УМОВАХ ЛОКАЛЬНОГО ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014—2021 рр.)

Мета. На основі використання міждисциплінарного підходу схарактеризувати соціокультурні трансформації українського суспільства в умовах локального періоду сучасної російсько-української війни та визначити найбільш важливі чинники, які зумовили такі зміни. **Методологічні підходи** ґрунтуються на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування) та спеціальних (біхевіористичний метод, ситуаційний аналіз, політико-психологічний метод) методів наукового пошуку. **Наукова новизна** полягає у визначенні впливу способу життя громадян, взаємовідносин між ними, їхніх соціальних ролей, традицій і цінностей на ставлення до участі в організації спротиву ворожому вторгненню. **Висновки.** Втягнення громадян України у збройне протистояння відбулося виключно завдяки цілеспрямованим діям РФ, яка планувала в такий спосіб реалізувати певні завдання у внутрішній та зовнішній політиці. Упродовж локального періоду сучасної російсько-української війни різко зріс вплив російського соціокультурного середовища на тимчасово окупованих територіях України. Спроби української влади обмежити його вплив на територіях, де уряд України повною мірою здійснював свої повноваження, загалом не досягли бажаного результату, натомість цей вплив сприяв формуванню в населення тимчасово окупованих територій України антиукраїнських настроїв та залученню місцевих жителів до складу підконтрольних Росії незаконних збройних формувань.

Цитування: Ніколаєць Ю. Громадянство: соціокультурний вимір в умовах локального періоду російсько-української війни (2014—2021 рр.). *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 5—23. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 2 (587)

органів влади й управління, проросійських громадсько-політичних і культурно-просвітницьких організацій. Поглибленого наукового пошуку вимагає аналіз зміцнення горизонтальних зв'язків в українському суспільстві з окресленням досягнень, викликів і загроз, які можуть бути сформовані на основі такого зміцнення. Результати наукового пошуку дозволять скорегувати державну інформаційну політику, визначити певні аспекти міграційної політики та реалізації державних програм, пов'язаних із забезпеченням розвитку окремих територій країни.

Ключові слова: російсько-українська війна, громадянство, громадянський обов'язок, соціокультурне середовище, тимчасово окуповані території, горизонтальні суспільні зв'язки.

Громадянство, визначаючи юридичний зв'язок із державою, також охоплює політичні, культурні й соціальні аспекти, тісно пов'язане з культурними цінностями, мовою, історією та традиціями суспільства, а також передбачає активну участь у його житті через участь у виборах, членство в громадських організаціях, участь у культурних заходах. Водночас громадянство зобов'язує до певної відповідальності перед державою та суспільством, що особливо актуально в умовах війни, коли від готовності та здатності громадян захищати власну державу залежить її подальша доля. Соціальна відповідальність громадян передбачає усвідомлення відповідальності за власні дії та їхній вплив на суспільство, а також активну участь у розв'язанні соціальних проблем. Важливим елементом соціальної відповідальності громадян є повага до правопорядку, виконання своїх зобов'язань перед державою та суспільством.

Відродження та зміцнення Української держави з посиленням громадянської ідентичності постало потужною перешкодою реалізації імперських амбіцій Російської Федерації. Спроби РФ наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. утримати Україну в орбіті власного впливу виявилися недостатньо успішними на тлі зростання кількості прихильників євроінтеграції в Україні. Під час перебування при владі В. Януковича для громадян України зростає важливість цінностей, пов'язаних із державною незалежністю, демократичним контролем рішень влади, демократичним розвитком країни, свободою слова, підприємницькою ініціативою, індивідуальною самостійністю, рівними можливостями для всіх, морально-психологічним станом суспільства, національно-культурним відродженням, участю в політичному житті, інтелектуальним розвитком, суспільним визнанням [1, с. 21]. Водночас соціокультурною особливістю українців завжди була повага до родини та сімейних цінностей, а українську сім'ю за ціннісними орієнтирами можна назвати дітоцентричною в умовах, коли вся життєдіяльність подружжя спрямована на одну мету — народження та виховання дітей [2, с. 511].

Сама думка про можливі загрози для дітей у разі поширення конфліктних ситуацій могла сприяти позитивному ставленню до мирного вирішення політичних суперечок після відновлення української державності. Порівняно високий рівень толерантності в українському суспільстві виявився важливим соціокультурним надбанням і тривалий час був запорукою успішного пошуку компромісів та уникнення насильства. Навіть під час Революції гідності учасники Євромайданів та Антимайданів переважно намагалися переконати опонентів у правильності своєї позиції, уникаючи застосування сили задля того, щоб запобігти кровопролиттю [3—5].

Окремі аспекти обраної теми були висвітлені в наукових студіях О. Рафальсько-го, Я. Калакури, О. Калакури, М. Юрія, які проаналізували процес формування української цивілізаційної ідентичності з виокремленням ціннісних орієнтацій українців [6], І. Бурова [7], О. Злобіної [8], А. Ручки [1], І. Прибиткової [9], які зосередили увагу на визначенні й аналізі соціальних відносин в українському суспільстві з виокремленням певних усталених практик і визначенням суспільних настроїв у коротко- та довгостроковій перспективі, ставлення громадян до вторгнення РФ, організації відсічі агресору, запровадження федеративного устрою України, збереження її територіальної цілісності й державності та державної мовної політики. Варте уваги прагнення дослідників у 2014 р. визначити реакцію громадян на початок бойових дій і спрогнозувати їхні дії у випадку розв'язування повномасштабної війни.

Джерельна база наукового пошуку визначена специфікою доступності та можливостей для верифікації окремих видів джерел в умовах продовження війни. Оцінки соціокультурних трансформацій в Україні були здійснені з використанням результатів кількісних та якісних опитувань громадської думки, проведених соціологічними установами, що дало змогу сформулювати уявлення про спрямування та інтенсивність таких трансформацій. Водночас були враховувані не лише можливості, а й обмеження повноти й вірогідності інформаційного потенціалу джерел. Ідеться, зокрема, про результати соціологічних опитувань в умовах війни. Ці результати, репрезентативні щодо певної соціальної групи, спільноти й території, не завжди можуть бути такими щодо всієї України та її громадянського загалу. Найбільші обмеження стосуються опитувань на тимчасово окупованих територіях, а також біженців за кордоном. Певні обмеження в оцінці результатів соціологічних опитувань пов'язані також із тим, що частина респондентів дає так звані «соціально значущі відповіді», які відображають не лише їх особисту думку, а й важливі загалом для суспільства тенденції оцінок і цінностей. Неможливість опитувати військовослужбовців обумовила використання глибокого інтерв'ю. Здійснення всебічного аналізу потребувало використання певних російських матеріалів, а також джерел, походження яких пов'язане з діяльністю терористичних організацій «Донецька народна республіка» і «Луганська народна республіка». Йдеться про матеріали, розміщені на ресурсах [***.ru](#), [***.su](#) тощо. Їх аналіз дозволяє отримати певні уявлення про ситуацію на тимчасово окупованих територіях України, про технології впливу ворога на українських громадян задля переформатування їх ціннісних орієнтацій тощо.

Розуміючи, що абсолютна більшість громадян України виступає проти застоювання насильства, Російська Федерація весною 2014 р. зосередила свої зусилля на тому, щоб розхитати ситуацію у державі, відвернути увагу керівництва від протидії тимчасовій окупації Криму. Операція російських спецслужб з дестабілізації окремих регіонів України розпочалася в березні 2014 р. й дістала назву «російська весна» («русская весна»). Вона передбачала проведення масових акцій у восьми областях Сходу та Півдня України, де планувалося проголосити «народних губернаторів», «народні республіки» й захопити будівлі державних обласних адміністрацій. Усвідомлюючи, що громадяни України будуть намагатись уникати насильства й розхитати ситуацію у потрібному річищі без зовнішнього впливу навряд чи вдасться,

РФ відрядила до України велику кількість тих, хто мав силою забезпечувати успіх «російської весни». Сутички між учасниками громадянських акцій виникали виключно за ініціативи проросійських активістів, серед яких була помітна кількість тих, кого завезли на територію України з РФ саме для поширення провокацій [10]. Тільки в Криму силову підтримку «акцій протесту» забезпечували близько 6 тис. бойовиків Кубанського козацького війська, захоплення адмінбудівель — військовослужбовці 45-го окремого полку спецпризначення повітряно-десантних військ РФ зі складу Західного військового округу, а загальна кількість російських військових сягнула 20 тис. осіб [11]. На території українського Донбасу силову підтримку «російської весни» забезпечували проросійські бойовики під керівництвом російських офіцерів, спецпризначенці та військовослужбовці РФ, які начебто перебували у «відпустці» й брали участь у встановленні контролю над населеними пунктами в Україні «за власною ініціативою».

Проте «російська весна» не знайшла потрібної для Москви підтримки в південних та східних областях України. Навіть заступник голови Партії регіонів М. Четов у етері телеканалу «112 Україна» підкреслив, що «брудні провокації організовуються з метою дискредитувати Донбас, Донецьку область». Він наголосив, що більшість донеччан прагнуть боротися проти наявних недоліків без втручання ззовні, а Донбас виступає «за єдину, цільну, неподільну Україну, за непорушність кордонів» [12].

Громадяни України, навіть критикуючи уряд чи окремих політичних діячів, переважно виступали проти руйнування держави. Спроби проголошення «народних республік» мали певний успіх лише на території Донецької та Луганської областей, а кордони «республік» збігалися з межами районів проживання переважно етнічних росіян. Водночас не варто скидати з рахунку й успішні дії українських спецслужб у низці областей держави, зокрема в Харківській.

На початку березня 2014 р. було оприлюднено дані соціологічних опитувань Центру Разумкова, згідно з якими більшість жителів усіх макрорегіонів (від 72 % на сході до 99 % на заході, а загалом — 95%) сприймали Україну як свою Батьківщину, 84,5 % респондентів вважали себе патріотами України (у Західному регіоні — 94 %, Центральному — 88,5 %, Східному — 81 %, Південному — 72 %). Більшість українських громадян негативно ставилася до ідеї федеративного устрою (негативне ставлення висловили 61 %, позитивне — лише 16 %). Ще меншу підтримку мали ідеї відокремлення області (регіону) від України та приєднання до іншої держави (не підтримали 81 %, підтримали — 6,5 %), створення незалежної держави на основі південно-східних областей України (80 % і 6 % відповідно), відокремлення південно-східних областей від України та приєднання до Росії (80 % і 7,5 % відповідно), утворення на території України двох незалежних держав — на основі південно-східних областей і на основі західних і центральних областей (не підтримали таку ідею 77 % опитаних, підтримали — 7 %). Негативне ставлення до цих ідей висловила більшість жителів усіх макрорегіонів України. Також зазначалося, що лише 5,5 % респондентів хотіли б, щоб їхня область вийшла зі складу України й приєдналася до іншої держави (таке бажання висловили 2,5 % опитаних у Західному регіоні,

0,5 % — у Центральному, 9 % — у Східному, 13 % — у Південному регіоні). 4,5 % респондентів хотіли б, щоб їхня область вийшла зі складу України й створила свою незалежну державу (таке бажання висловили 3 % опитаних у Західному регіоні, 1 % — у Центральному, 5 % — у Східному, 13 % — у Південному регіоні). Аж 61 % учасників опитування не вважали, що між західними й східними регіонами України існують настільки глибокі політичні розбіжності, мовні й культурні відмінності, економічні диспропорції, які в перспективі дозволили б їм роз'єднатися та (або) створити свої власні держави, або ж увійти до складу інших держав [13].

Мовні відмінності також не були пріоритетними в українському суспільстві (41,5 % опитаних вважали, що мовне питання, зокрема статус російської мови, взагалі неактуальне; 35,3 % — що мовне питання потребує свого розв'язання, але з цим можна почекати; 2,7 % респондентів не визначилися; і лише 20,5 % дотримувалися думки, що мовне питання — це невідкладна проблема [14]). І важливо, що респонденти не вважали, що для його розв'язання потрібні якісь насильницькі дії.

Водночас серед громадян була й помітна частка тих, хто вважав себе насамперед жителем певного регіону. Розбіжності існували в оцінках певних подій чи податей минулого, у баченні перспектив економічного розвитку за умов поглиблення співпраці з ЄС чи з Російською Федерацією. Згідно з оприлюдненими 5 березня 2014 р. результатами дослідження, проведеного компанією «СОЦИС» з 25 лютого по 4 березня 2014 р. на всій території України, 62 % всіх громадян підтримали вступ України до Європейського Союзу, а 38 % опитаних методом особистого інтерв'ю за місцем проживання респондентів були готові проголосувати за вступ до Митного союзу, якби такий референдум проводився найближчим часом [15].

Прихильників інтеграції з ЄС приваблювала не лише перспектива підвищення рівня життя в Україні до європейських стандартів, а й прозорість ведення бізнесу, передбачуваність економічної політики, пріоритет права, можливості для саморозвитку. Прибічники економічної інтеграції з РФ наголошували на необхідності зміцнення господарських зв'язків, збереження порівняно низької ціни на російські енергоносії, мотивуючи свою позицію неконкурентністю продукції більшості вітчизняних підприємств на європейському й світовому ринках і перспективою зростання податків і цін за умови євроінтеграції.

В Україні можна виділити три умовні категорії громадян, які виявили зацікавленість певними ідеями «російського світу» («русского мира»). До першої належать ті, для кого привабливою була сама ідея жити на території, яка належала до РФ. Найбільше таких було у регіонах, де більшість населення становили етнічні росіяни. До другої категорії належали ті, хто був «обтяжений радянською ідентичністю» і вважав, що Росія могла б відкрити дорогу до відновлення СРСР з його патерналізмом, прогнозованістю економічного розвитку та стабільністю добробуту. Не маючи хисту до підприємницької діяльності, приватної ініціативи й конкурентної боротьби, вони задовольнялися роллю найманих працівників, роблячи наголос на тому, що підприємці отримали кошти «в незаконний спосіб». Такі громадяни були практично в усіх областях України, однак більшість з них — це консервативно налаштовані люди старшого віку, не схильні до змін. До третьої

категорії можна зарахувати переважно жителів Півдня та Сходу України, які були зацікавлені в збереженні та розширенні економічного співробітництва з РФ задля зростання рівня власного добробуту. В їхньому розумінні економічне співробітництво з РФ забезпечило б зростання обсягів реалізації продукції українських підприємств чи постачання сировини до Росії.

Серед поборників створення «народних республік» були й ті, хто робив це виключно з меркантильних інтересів, наприклад, через небажання повертати кредити чи позики, взяті в українських банках, або платити визначені українським законодавством податки й збори. Були й такі, хто не приховував бажання за всяку ціну отримати можливість експлуатувати природні багатства краю, встановити контроль над підприємствами чи торговельними мережами. Дехто вбачав у створенні «республік» шанс перерозподілити на свою користь певні фінансові потоки чи шляхом банального грабування олігархів «відновити справедливість». При цьому уявлення про можливість «народних республік» здійснювати економічну діяльність певною мірою відображали рівень економічної культури їх жителів та специфічне розуміння ними сутності інвестиційної діяльності.

Деякий час російські пропагандисти намагалися схилити жителів українського Донбасу виступити проти уряду в Києві зі зброєю в руках [19] задля того, щоб «відстояти свою ідентичність» [20], натомість оголошена Україною мобілізація військовозобов'язаних засуджувалася [21]. Крим був оголошений «блокпостом, виставленим проти українського радикалізму» [22], а Україна визначалася як держава, де встановлена «націонал-фашистська диктатура» [23]. Однак заклики сепаратистів взяти до рук зброю певний час не знаходили відгуку серед більшості жителів Донбасу. Було помітно, що в збройних сутичках брали участь російські спецпризначенці, місцеві маргінали й кримінальники, які під гаслами «визволення Донбасу» займалися відвертим грабунком або визначали прийнятні для себе сфери впливу.

Спроби сепаратистів заігувати місцевих мешканців до участі у війні проти України не мали потрібного їм ефекту й на початку Антитерористичної операції (АТО). Розпочата 14 квітня 2014 р. операція зі звільнення Донецької та Луганської областей від російських гібридних сил і порівняно швидке просування ЗСУ дали зрозуміти, що Україна має багато шансів на те, щоб придушити опір сепаратистів. Значна частина жителів Донбасу вичікувала, не бажаючи особисто брати участь у бойових діях, сподівалася на відновлення мирного життя. Для багатьох це не було принципово важливим, Росія чи Україна знову поверне життя у мирне річище. Пріоритетом залишалася припинення дій озброєних бойовиків і відновлення економічної діяльності.

У 2014 р. абсолютна більшість громадян України виявили єдність у негативному ставленні до розв'язування війни [16—18]. Недаремно соціологи відзначали, що під час надзвичайних подій ментальність громадян України зазнавала певної ціннісної метаморфози, яку пов'язують насамперед із помітним зростанням важливості патріотизму, демократизму, креативного індивідуалізму й культурної компетентності [1, с. 122]. Переконавання в необхідності вступати до Євросоюзу чи до Митного союзу відображали розуміння стану й перспектив економічного

розвитку країни. Відмінності в таких поглядах аж ніяк не могли бути причиною війни й означали не більш як різне бачення розвитку економіки. І саме тому успіхи «російської весни» були досить обмежені.

Спробу проголосити «Одеську народну республіку» навіть місцеві антимайданівці зустріли без розуміння. Так, А. Давидченко, один з організаторів одеського «Антимайдану», висловився категорично проти її утворення, підкресливши в інтерв'ю одеському виданню «ОТКАТ»: «Ми не припиняємо своєї боротьби, але “Одеську республіку” оголошувати не планували» [25].

У таких умовах РФ потрібна була провокація, яка б загострила ситуацію: у пригоді стали дії проросійських озброєних бойовиків на Грецькій площі Одеси, а пізніше — поблизу Будинку профспілок, що призвели до загибелі протягом години 42 осіб переважно внаслідок обопільного використання пляшок із запалювальною сумішшю («коктейлів для Молотова» [26]).

Події в Одесі російські пропагандисти намагалися подати як причину того, чому «шахтарі Донбасу взяли до рук зброю». Однак сил бойовиків / ополченців на Донбасі було явно недостатньо для протидії наступу ЗСУ. Це свідчило про те, що населення регіону не поспішало виступати на боці сепаратистів. І саме тому РФ змушена була вдаватися до використання регулярних підрозділів проти ЗСУ поблизу Іловайська. У відповідь на рішення керівництва РФ про введення військ в Україну на території Півдня та Сходу України набули поширення антивоєнні акції, учасники яких визначали дії РФ як військову інтервенцію [27].

Розв'язування війни було вкрай потрібне Російській Федерації для того, щоб втягнути громадян України у збройне протистояння з різних боків барикад. Способи, які РФ використала для цього, свідчили, що українські громадяни Донбасу були використані російським керівництвом виключно заради втілення в життя зовнішньополітичних планів РФ.

Розв'язана Росією у 2014 р. локальна війна до 2022 р. була обмежена частиною території українського Донбасу, а межі Донецької та Луганської «народних республік» переважно збігалися з межами розселення етнічних росіян на території регіону. Її сприйняття як російсько-української війни на початку збройного протистояння не було масовим в Україні. Бойові дії нерідко сприймали як локальні військові сутички або як протидію сепаратистам з боку українських силових структур.

Значна кількість громадян і далі вбачала перспективи в поглибленні економічного співробітництва з РФ, вважаючи, що «конфлікт на Донбасі» вдасться розв'язати мирним шляхом, а тимчасова окупація Росією Автономної Республіки Крим не пов'язана з початком війни. Зміну власного соціального статусу жителі «народних республік» оцінювали зазвичай у цьому ж контексті — розвиток співробітництва з РФ, попри невизнання цих утворень світовою спільнотою.

У 2014 р. повністю чи скоріше засуджували анексію Криму лише 22,2 % респондентів з Донбасу, а загалом в Україні — 75,3 %. Водночас у перспективі відносини України з Росією як із сусідньою державою з кордонами, митницями й візами бачили 9,6 % жителів Донбасу (загалом — 37 %), дружніми державами без віз і митниць — 36,3 % (загалом — 36,2 %), об'єднаними в економічний союз — 37,1 %

(загалом — 12,1 %), об'єднаними в одну державу — 2,2 % (загалом — 2,7 %) [28, с. 21]. Тож у 2014 р. абсолютна більшість населення Донбасу не підтримувала його включення до складу РФ, вважаючи, що відносини між Україною та Росією мають бути дружніми, але без територіального переділу.

Соціологічні опитування у 2014 р. (порівняно із 2013 р.) зафіксували зростання оптимізму в оцінках громадянами України як свого майбутнього, так і перспектив держави за одночасного зростання тривожних очікувань. Так, своє майбутнє у 2013 р. з оптимізмом оцінювали 19,2 % респондентів, а України — 14,1 %, а у 2014 р. — відповідно, 24,7 і 23,5 %. З надією дивились у своє майбутнє у 2013 р. 35,4 % опитаних, у державне — 48,6 %, а у 2014 р. — відповідно, 32,1 і 48,8 %. Тривожні очікування щодо власного майбуття висловили у 2013 р. 33,1 % опитаних, щодо майбутнього держави — 40 %, а у 2014 р. — 30,9 і 44,5 % відповідно [8, с. 380]. Такі результати свідчили, що громадяни України в оцінках перспектив своєї держави висловлювали одночасно оптимізм і тривогу, а їхні власні сподівання були дещо оптимістичнішими. У 2014 р. тривога за майбутнє України стала помітнішою, проте переживання надії блокували переживання безвиході, оскільки були пов'язані зі сприйняттям невдач як тимчасових, таких, що продуковані специфічними умовами окремої ситуації, а не загального стану.

Якщо у 2001—2013 рр. не відбулося статистично значущих змін у поширенні таких станів як оптимізм, упевненість, інтерес, а переживання надії з роками суттєво зменшилося, що свідчило про поступове погіршення емоційного сприйняття майбутнього країни, то у 2014 р. кількість тих, хто думає про майбутнє України з надією, значно зросла й наблизилася до половини опитаних. Водночас було зафіксовано статистично значуще зростання кількості тих, хто відчував щодо майбуття країни оптимізм і упевненість. Причому таке зростання було помітним не лише в порівнянні з 2013 р., а й з 2001 р. [8, с. 382].

Тривалий час значна кількість громадян України не могла усвідомити, що почалася російсько-українська війна, а абсолютна більшість громадян не сприймала її як екзистенційне для України протистояння. Сутність конфлікту вбачалася в розбіжностях розуміння перспектив економічного розвитку країн та їхніх позицій у міжнародній політиці, що, на думку багатьох, можна було б вирішити шляхом переговорів.

Реальність загрози суверенітету й територіальній цілісності держави не була належно усвідомлена українським суспільством навіть восени 2014 р., коли ще побувала думка, що «якби наші владники — Президент, Прем'єр, міністри [...] після заяви сепаратистів про бажання бути самостійними поїхали до Донбасу не зі зброєю, а з наміром сісти за стіл переговорів, то ці люди були б тим каталізатором, який повернув би процес співвідношення влади і Донбасу в мирне русло і держава уникнула б цієї кривавої бійні» [7, с. 395]. Про роль РФ в розв'язуванні бойових дій воліли не згадувати.

Окупація РФ українських територій зумовила зміни соціального статусу їх жителів, перед якими постав критичний вибір: переїхати на підконтрольну уряду України територію, залишитися на ГОТ або мігрувати до інших країн. Цей вибір був непростим і залежав від життєвої та соціальної позиції людини. Самосвідомість людини як

суб'єктивний чинник формування її соціальної позиції зазвичай відбиває сукупність соціальних зв'язків і відносин, складність соціальної структури суспільства [29, с. 34]. Громадянська позиція є складовою соціальної позиції та визначається такими громадянськими характеристиками особи, як-от: патріотична самосвідомість, громадянська відповідальність і мужність, суспільна ініціатива й активність, готовність працювати на благо Батьківщини й захищати її, підносити міжнародний авторитет; повага до Конституції та законів, дотримання правових і звичаєвих норм; повага до батьків і традицій, до історії народу, усвідомлення належності до нього як спадкоємця і наступника; почуття дбайливого господаря своєї землі тощо [30, с. 6].

На початку російсько-української війни більшість жителів тимчасово окупованих територій відмовилася залишати рідні домівки, не уявляючи собі життя в іншому місці. Хтось не зміг залишити своїх хворих рідних чи близьких людей, хтось зіткнувся з категоричним небажанням членів сім'ї чи родичів переїжджати. Були й принципи прихильники отримання громадянства РФ, особливо в Криму та в окремих регіонах українського Донбасу.

У 2014 р. поряд зі сплеском патріотизму спостерігалось зростання іредентизму. І це не дивно з огляду на те, що того року майже 61 % громадян України пишалися статусом громадянина, що перевищувало цей показник за усі роки незалежності, адже він ніколи не перевищував 50 % (у 2013 р. — лише 42,7 %). Водночас на Донбасі у 2014 р. цей показник становив лише 18,2 % [7, с. 394].

Посилення оптимістичних настроїв у суспільстві у 2014 р. могло бути наслідком того, що більшість громадян України вважала за можливе в короткій перспективі остаточно позбавитися впливу Москви й поглибити процес євроінтеграції. Водночас частина жителів українського Донбасу вважала більш перспективним для себе прискорене включення регіону до складу РФ з надією на порівняно швидке зростання рівня життя. Проте помилилися і ті, і інші. Процес євроінтеграції затягнувся, а РФ зволікала з включенням окупованих територій України до свого складу, розглядаючи їх як важіль свого впливу на Україну. Тим часом усе більше жителів ТОТ втягувалося в бойові дії проти ЗСУ. Окупаційна влада створила 1-й та 2-й армійські корпуси в Донецьку й Луганську, які оперативно були підпорядковані 8-й російській загальновійськовій армії Південного військового округу збройних сил РФ. Ці корпуси мали загальну чисельність понад 35 тис. осіб і були сформовані переважно з місцевих мешканців.

В Україні у 2014 р. розгорнувся масовий добровольчий і волонтерський рух (згодом добробати були інтегровані до ЗСУ, МВС або Нацгвардії), спрямований проти ворожої агресії, який показав, що українці будуть боронити свою землю, а розрахунок РФ на те, що короточасні бойові дії на території українського Донбасу дозволять схилити Україну до тіснішого співробітництва з РФ, виявився хибним. Україні вдалося відбити перші удари ворога, зберегти свою армію та можливості для продовження противу. Однак неготовність до відкритого протистояння з РФ далася взнаки.

На той час РФ вдалося окупувати близько 8 % території України, на якій проживало понад 5,8 млн громадян. Особливо напруженою була ситуація на тій частині Донецької та Луганської областей, де тривали активні бойові дії із застосуванням авіації

та важкого озброєння. До початку російсько-української війни на тимчасово окупованих на той момент територіях Донбасу проживало понад 3,8 млн осіб. Не менш як половина з них були змушені змінити місце свого постійного проживання — більшість переїхала на підконтрольну уряду України територію, а частина — до РФ [31].

Унаслідок війни в Україні з'явився новий соціальний статус — внутрішньо переміщені особи (ВПО). Статус ВПО був визначений Законом України, який набув чинності в жовтні 2014 р. і з того часу неодноразово був доповнений. Внутрішньо переміщеною особою могли бути визнані громадяни України, іноземці або особи без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах та мають право на постійне проживання в Україні, яких змусили залишити або покинути своє місце проживання внаслідок або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи технічного характеру [32].

Станом на 6 липня 2015 р. Міністерством соціальної політики було обліковано 1 369 844 ВПО (приблизно 1 072 964 сімей). Близько 730 тис. (60 %) із них — пенсіонери, 54 тис. (4 %) — інваліди. Понад 75 % зареєстрованих ВПО з інвалідністю та пенсіонерів проживали в Донецькій, Луганській, Харківській, Запорізькій та Дніпропетровській областях. Водночас у Державній службі надзвичайних ситуацій України повідомили, що станом на 9 липня 2015 р. з ТОТ і районів проведення АТО до інших регіонів України була переселена 897 741 особа. Найбільша кількість ВПО розміщена в Луганській (196 676 осіб), Харківській (179 240 осіб) та Донецькій (108 848 осіб) областях. Найменша кількість ВПО розміщена у Тернопільській (2596 осіб) та Чернівецькій (2640 осіб) областях [31].

Частина ВПО не змогла облаштуватися на новому місці проживання через труднощі з орендою житла (державна допомога на проживання та оренду житла була запроваджена урядом лише 1 жовтня 2015 р.) та працевлаштуванням. Це змусило частину ВПО повернутися на ТОТ та отримати паспорти квазідержав «ДНР» та «ЛНР», що знову означало зміну соціального статусу.

Соціальна, економічна та культурна адаптація абсолютної більшості ВПО на новому місці проживання свідчила про відсутність «розколу» України на Схід і Захід. Це також спростовувало російський наратив про існування «народу Донбасу», який начебто сформувався в регіоні, та протиставлення його решті України. Значну частину ВПО становили якраз жителі українського Донбасу, які порівняно швидко адаптувалися після переїзду, змогли налагодити чи перемістити бізнес.

З початком російсько-української війни спрямування потоків зовнішніх трудових мігрантів почало змінюватися, але Росія залишалася значним центром тяжіння для тих, хто працював у сфері будівництва, обслуговування, промисловості. Російську Федерацію ще не сприймали як ворожу державу. Багато громадян вважали, що ситуацію можна виправити шляхом переговорів. Такі переконання набули поширення на тлі суттєвого зниження інтенсивності бойових дій у 2016 р., укладення так званих Мінських угод. Переговорний процес сприяв тому, що значна частина ВПО зберігала надії на повернення, а жителі прифронтових районів сподівалися на подальший мирний розвиток подій. Проте навіть в умовах «заморо-

жування» бойових дій події, які впливали на ідентичність і формування ціннісних орієнтирів громадян, на підконтрольній уряду України території (іноді її називають «Великою Україною») і на ТОТ рухались у протилежних напрямках.

На підконтрольних уряду територіях часто звучало занепокоєння перспективою великої війни з Росією, але більшість громадян була переконана, що ескалації бойових дій вдасться уникнути. Ця думка ґрунтувалася на тому, що Україна не розірвала дипломатичні відносини з Росією та продовжувала підтримувати економічні відносини з нею, що зберігалися певні економічні зв'язки з ТОТ, та й РФ не поспішала включати їх до свого складу. Були сподівання, що війна завершиться після надання регіонам певної самостійності в ухваленні економічних рішень.

Припинення активних бойових дій позитивно сприймалося з обох боків лінії фронту / розмежування. Громадяни України переважно «не відрізали» для себе ТОТ, вважаючи, що з часом вдасться порозумітися. Ті, хто мав родичів чи знайомих на тимчасово окупованих територіях, певний час мали можливість перетинати лінію розмежування і спілкуватися з ними. Ті, хто залишився на ТОТ, переважно не припинили спілкування з тими, хто виїхав на територію «Великої України». Прагнули громадяни України не втратити можливість спілкування та порозуміння з рідними та близькими людьми, які постійно жили на території РФ. Водночас абсолютна більшість громадян була переконана в недоцільності входження окремих регіонів Донбасу до складу РФ.

Упродовж 2016—2017 рр. кількість тих, хто бажав виїхати працювати до Росії, скоротилась учетверо й становила лише 6 %. Натомість суттєво збільшилася кількість охочих працювати в країнах ЄС, при тому понад 60 % українців, які працювали закордоном, прагнули повернутися додому й інвестувати зароблені кошти в розвиток України [33].

Збільшенню кількості охочих працювати в країнах Європи сприяло отримання Україною 11 червня 2017 р. безвізового режиму з ЄС. Українців приваблювали визначеність умов економічної діяльності, можливості правового захисту та порівняно високий рівень життя в ЄС. Труднощі могли бути пов'язані з пошуком високооплачуваної кваліфікованої роботи та, подекуди, житла, оренда чи придбання якого були значно затратнішими, аніж в Україні.

Важливим кроком, який переважно позитивно був сприйнятий у регіонах України, була реформа децентралізації. Реформа передбачала збільшення ресурсної та фінансової бази місцевого самоврядування. Об'єднані територіальні громади (ОТГ) здобули повноваження та ресурси, які мали міста обласного значення, зокрема зарахування до місцевих бюджетів ОТГ 60 % податку на доходи фізичних осіб. Окрім того, на місцях у повному обсязі залишалися надходження від єдиного податку — на прибуток підприємств і фінансових установ комунальної власності та від податку на майно (нерухомість, земля, транспорт). Збільшення фінансової бази ОТГ сприяло виділенню додаткових коштів на впорядкування територій, поліпшення якості транспортних шляхів сполучень, створення та реконструкцію зон відпочинку в населених пунктах тощо. Громадяни значної частини населених пунктів відчували позитивні зміни, розуміючи, що від їхньої позиції залежать дії міс-

цевої влади. Таким чином, громадяни України, що жили на території, яку контролював уряд держави, отримали шанс скористатися перевагами, які забезпечував безвізовий режим з ЄС та реформа децентралізації.

Водночас населення ТОТ активно готували до продовження збройного протистояння. Для цього РФ розгорнула масштабну пропагандистську кампанію, спрямовану на прискорення зміни ціннісних орієнтирів населення тимчасово окупованих територій. Мешканцям ТОТ накидали російські й радянські символи, свята й норми поведінки, багато у чому апелюючи до часів СРСР. Переформатуванню підлягали культурні цінності й переконання: у контексті зміни ставлення до демократії — на користь авторитаризму (швидкість ухвалення потрібних рішень, відсутність політичних чвар тощо), у контексті поваги до прав людини — на користь вищості інтересів держави, та до свободи, яка має бути обмежена інтересами держави. Ідеї соціальної згуртованості громадян задля захисту своїх інтересів мали поступитися ідеї роз'єднаності громадян, які бояться «щось зробити не так», але цілком довіряють державі й прихильні до її керівництва. Норми та звичаї підлягали переформатуванню задля нав'язування думки про доцільність і обумовленість силового розв'язання конфліктів у світі, де править «виключно сила».

На ТОТ спостерігалися випадки зміни статусу українських громадян, яких спочатку примушували отримувати паспорти Донецької та Луганської «народних республік», а пізніше — паспорти Російської Федерації, особливо після запровадження спрощеної процедури отримання російського громадянства для жителів згадуваних областей. Станом на 2021 р. РФ нав'язала українцям, які залишалися на ТОТ, не менше 630 тис. російських паспортів. Звичайно, частина жителів тимчасово окупованих територій намагалася цілком добровільно змінити громадянський статус, проте для тих, хто цього робити не бажав, зокрема працівників бюджетної сфери, існували різного роду примуси, що сприяли прискореній паспортизації.

За порівняно короткий час на тимчасово окупованих територіях України форми соціальної взаємодії за відсутності вибору способу та характеру дій трансформувались у виконання вказівок «згори». Населення дедалі більше налаштовували проти України, стверджуючи, що саме український уряд почав «війну проти Донбасу», ініціювавши проведення Антитерористичної операції.

Визнаючи, що «російська весна» не призвела до створення так званої Новоросії, у тому числі через позицію населення Півдня та Сходу України, проросійські ватажки на ТОТ наголошували, що «ДНР» та «ЛНР» повинні сконцентрувати зусилля на розширенні меж «республік» принаймні на всю територію Донецької та Луганської областей, які «тимчасово окуповані Україною» [34]. Наприкінці січня 2021 р. була презентована доктрина «Російський Донбас» («Русский Донбасс»), коли у Донецьку відбувався однойменний «інтеграційний форум», метою якого було назване визначення шляхів подальшого розвитку «ДНР» та «ЛНР». Недаремно цей захід відбувся після масового отримання місцевими жителями паспортів РФ та заяв керівництва цієї країни про готовність захищати російських громадян і поза межами Росії. Поява згадуваної доктрини свідчила про наміри російського керівництва інтегрувати до РФ тимчасово окуповані райони Донецької та Луганської областей.

Д. Пушилін висловився про неї як про маніфест «республік», що підтвердив їх єдність із «російським світом» та бажання стати частиною «Великої Росії» [35].

Метою доктрини «Російський Донбас» було назване сприяння відновленню «історичної справедливості» — зміцненню державності «ДНР» та «ЛНР», а серед завдань — зміцнення «російської самосвідомості» та «повернення Донбасу у сферу російського історичного простору». «Народ Донбасу» був проголошений невіддільною частиною російського народу, а «ДНР» та «ЛНР» разом із Запорізькою, Харківською, Дніпропетровською, Херсонською, Миколаївською та Одеською областями, які «перебувають під контролем України», були включені до складу начебто історичної Новоросії, яка «являє собою повністю російську національну територію» [36]. Тож зміст доктрини свідчив про те, що Росія не відмовилася від територіальних претензій до України й готова за сприятливих умов їх втілювати.

Висновки. В умовах сучасної російсько-української війни сформоване в Україні соціокультурне середовище суттєво вплинуло на виконання громадянами своїх обов'язків. Спосіб життя громадян, взаємовідносини між ними, соціальні ролі, традиції, цінності, формуючи ідентичність і світогляд особистості, визначали ставлення до організації відсічі агресору. Спроба реалізації спецслужбами РФ проекту «російська весна» показала, що абсолютна більшість громадян України була проти руйнування держави й розв'язування війни. Більшість громадян України прагнула забезпечувати зростання власного добробуту завдяки економічній діяльності та можливості самостійно розпоряджатися результатами своєї праці, високо цінувала сім'ю і свободу, негативно ставилася до спроб дестабілізувати ситуацію в державі.

Відмінності в оцінках громадянами України діяльності певних політичних сил чи політиків, історичного минулого, окремих історичних постатей, перспектив економічного розвитку країни, зовнішньополітичного курсу чи вирішенні «мовного питання» не призвели до збройного протистояння. Втягнення українських громадян у бойові дії по різні боки лінії фронту спричинили виключно дії Російської Федерації, спрямовані на досягнення її зовнішньополітичних цілей.

Водночас війна сприяла суттєвому зміцненню горизонтальних зв'язків між громадянами України, поширенню добровольчого та волонтерського рухів, збиранню коштів на потреби ЗСУ, евакуації жителів із зони бойових дій, налагодженню допомоги ВПО, переміщення підприємств та протидії ворогу в інформаційній війні. Водночас зміцнення горизонтальних зв'язків свідчило й про те, що державні інституції не завжди вчасно й адекватно, на думку громадян, реагували на виклики часу.

Серед прихильників «російського світу» переважали ті, хто прагнув зміцнення економічних зв'язків із РФ, був зацікавлений у розвитку вітчизняних підприємств, орієнтованих на російський ринок, ностальгував за СРСР і був переконаний, що Росія зможе відновити радянську систему соціального захисту населення. Підтримували проголошення «ДНР» та «ЛНР» й ті, хто розраховував на можливість ухилитися від виплати кредитів, податків і виконання зобов'язань, передбачених чинним українським законодавством.

Сучасна російсько-українська війна спричинила появу на українських землях тимчасово окупованих територій, де вплив російського соціокультурного середо-

вища суттєво збільшився і сприяв формуванню у населення ТОТ антиукраїнських настроїв, залученню місцевих жителів до підконтрольних Росії незаконних збройних формувань, органів влади й управління, проросійських громадсько-політичних і культурно-просвітницьких організацій. Якщо там, де уряд України виконував свої повноваження в повному обсязі, були успішно втілені в життя певні реформи, наприклад, місцевого самоврядування, громадяни отримали можливість користуватися перевагами безвізового режиму з ЄС, то жителів ТОТ посилено готували до загострення збройного протистояння.

В умовах війни в Україні з'явився новий соціальний статус — внутрішньо переміщені особи. Масове переміщення громадян зі сходу України до центральних і західних областей та успішна соціалізація на новому місці проживання свідчили про відсутність «розколу» держави на східну і західну частини, про що так завзято твердили російські політики й пропагандисти. Переміщення значної частини населення східноукраїнських областей у центр та на захід, де вживання української мови в побутовому спілкуванні є помітно більшим, створило певні передумови для переходу великої кількості ВПО на українську мову. Однак проблеми з реалізацією державної мовної політики, вплив російського соціокультурного середовища (наприклад, спілкування в соцмережах та месенджерах), ефект «звикання» до війни сприяли збереженню відносно значної кількості українських громадян, що й надалі використовували російську мову в побуті.

У перспективних наукових дослідженнях варто було б окреслити вплив посилення горизонтальних зв'язків на формування довіри до владних інституцій, підтримку окремих рішень і виконання розпоряджень влади, а також на формування ліній розмежування в українському суспільстві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Ruchka, A. Tsinnisna metamorfoza v mentalnosti hromadian Ukrainy pid chas nadzvychainykh podii 2014 r. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin*. 2014. 1: 117-123 [in Ukrainian].
[Ручка А. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. Т. 1. С. 117—123].
2. Lavrinenko, N. Instytut simi: struktura i simeini tsinnosti. *Ukrainske suspilstvo. Dvadtsiat rokiv nezalezhnosti. Sotsiolozhichni monitorynh*: U 2 t. Т. 1. Analitychni materialy. Kyiv, 2011. 502-517 [in Ukrainian].
[Лаврінєнко Н. Інститут сім'ї: структура і сімейні цінності. *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2 т. Т. 1. Аналітичні матеріали*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2011. С. 502—517].
3. U Kharkovi yevromaidan i antymaidan oholosyly pro pochatok prymyrennia. *Ukrinform*. 28.03.2014. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1639761-u_harkovi_e_vromaydan_i_antimaydan_ogolosili_pro_pochatok_primirennya_1923138.html [in Ukrainian].
[У Харкові євромайдан і антимайдан оголосили про початок примирення. *Ukrinform*. 28.03.2014. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1639761-u_harkovi_e_vromaydan_i_antimaydan_ogolosili_pro_pochatok_primirennya_1923138.html (дата звернення: 14.11.2025)].

4. V Odesi mitynhuvav “antymaidan” bez sutychok. *BBC News Ukraine*. 14.06.2015. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/06/150614_odesa_antimaidan_ko [in Ukrainian].
[В Одесі мітингував «антимайдан» без сутичок. *BBC News Ukraine*. 14.06.2015. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/06/150614_odesa_antimaidan_ko (дата звернення: 14.11.2025)].
5. Lebed, R. Odesa 2 travnia: tochka nepovernennia. *BBC*. 29.04.2015. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150423_odesa_anniversary_rl [in Ukrainian].
[Лебедь Р. Одеса 2 травня: точка неповернення. *BBC*. 29.04.2015. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150423_odesa_anniversary_rl (дата звернення: 14.11.2025)].
6. Rafalskyi, O., Kalakura, Ya., Kalakura, O. & Yurii, M. Tsyvilizatsiina identychnist ukrainstva: istoriia i suchasnist. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Рафальський О., Калакура Я., Калакура О., Юрій М. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність. Київ: ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.].
7. Burov, I. Pro deiaki sotsialni pokaznyky vplyvu na natsionalnu bezpeku. *Ukrainske suspilstvo: monitoringh sotsialnykh zmin*. 2014. 1 (15): 393-401 [in Ukrainian].
[Буров І. Про деякі соціальні показники впливу на національну безпеку. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. Вип. 1 (15). С. 393—401].
8. Zlobina, O. Sotsialni nastroi u dovhostrokovii ta korotkostrokovii dynamitsi. *Ukrainske suspilstvo: monitoringh sotsialnykh zmin*. 2014. 1 (15): 376-385 [in Ukrainian].
[Злобіна О. Соціальні настрої у довгостроковій та короткостроковій динаміці. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. Вип. 1(15). С. 376—385].
9. Prybytkova, I. Ukraina v rehionalno-hromadianskomu ta natsionalno-movnomu vymiri za doby zmin. *Ukrainske suspilstvo: monitoringh sotsialnykh zmin*. 2014. 1: 196-210 [in Ukrainian].
[Прибиткова І. Україна в регіонально-громадянському та національно-мовному вимірі за доби змін. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. Т. 1. С. 196—210].
10. Na uchastnikov mitinga za edinstvo Ukrainy v Donetske napali prorossiyskie aktivisty. *ZNUA*. 5.03.2014. URL: http://zn.ua/UKRAINE/na-uchastnikov-mitinga-za-edinstvo-ukrainy-v-donecke-napali-prorossiyskie-aktivisty-140470_.html [in Russian].
[На участников митинга за единство Украины в Донецке напали пророссийские активисты. *ZNUA*. 5.03.2014. URL: <http://zn.ua/UKRAINE/na-uchastnikov-mitinga-za-edinstvo-ukrainy-v-donecke-napali-prorossiyskie-aktivisty-140470.html> (дата звернення: 14.11.2025)].
11. Istoriia povzuchoi aneksii Krymu: liutyi 2014—2023 roky. *Tsentr protydii dezinformatsii*. 16.03.2023. URL: <https://cpd.gov.ua/articles/istoriya-povzuchoyi-aneksiyi-krymu-lyutyj-2014-2023-roky/> [in Ukrainian].
[Історія повзучої анексії Криму: лютий 2014—2023 роки. *Центр протидії дезінформації*. 16.03.2023. URL: <https://cpd.gov.ua/articles/istoriya-povzuchoyi-aneksiyi-krymu-lyutyj-2014-2023-roky/> (дата звернення: 14.11.2025)].
12. Zhiteli Donbassa ne podderzhivayut vykhod iz sostava Ukrainy, — nardep PR. *RBC*. 5.03.2014. URL: <http://www.rbc.ua/rus/news/politics/zhiteli-donbassa-ne-podderzhivayut-vyhad-iz-sostava-ukrainy--05032014212900> [in Russian].
[Жители Донбасса не поддерживают выход из состава Украины, — нардеп ПР. *RBC*. 5.03.2014. URL: <http://www.rbc.ua/rus/news/politics/zhiteli-donbassa-ne-podderzhivayut-vyhad-iz-sostava-ukrainy--05032014212900> (дата звернення: 14.11.2025)].
13. Ukraintsi vystupaiut proty federalizatsii, — doslidzhennia. *ZIK*. 4.03.2014. URL: http://zik.ua/ua/news/2014/03/04/ukraintsi_vystupayut_prot_y_federalizatsii__doslidzhennya_467345 [in Ukrainian].

- [Українці виступають проти федералізації, — дослідження. *ZIK*. 4.03.2014. URL: http://zik.ua/ua/news/2014/03/04/ukraintsi_vystupayut_protuy_federalizatsii_doslidzhennya_467345 (дата звернення: 21.10.2024)].
14. Movna polityka v otsinkakh ukrainskykh hromadian. *Ridna.ua*. 19.09.2010. URL: <https://ridna.ua/2010/09/movna-polityka-v-otsinkah-ukrajinskykh-hromadyan-berezen-2010/> [in Ukrainian].
[Мовна політика в оцінках українських громадян. *Ridna.ua*. 19.09.2010. URL: <https://ridna.ua/2010/09/movna-polityka-v-otsinkah-ukrajinskykh-hromadyan-berezen-2010/> (дата звернення: 14.11.2025)].
15. V Evrosoyuz khotyat bolee 60 % ukraintsev, — opros. *Politics*. 2014. URL: http://politics.puls.kiev.ua/country_policy/229196.html [in Russian].
[В Євросоюз хотят более 60 % украинцев, — опрос. *Politics*. 2014. URL: http://politics.puls.kiev.ua/country_policy/229196.html (дата звернення: 20.12.2024)].
16. Bilshist ukrainsiv za yedynu derzhavnu movu, yevropeyskiy vybir ta unitarnist — opytuvannia. *Radiosvoboda*. 22.04.2014. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25358019.html> [in Ukrainian].
[Більшість українців за єдину державну мову, європейський вибір та унітарність — опитування. *Radiosvoboda*. 22.04.2014. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25358019.html> (дата звернення: 14.11.2025)].
17. Ukraintsi vyznachyly try naibilshi zahrozy dlia derzhavy — opytuvannia. *Ridna.ua*. 12.04.2014. URL: <http://kyiv.ridna.ua/2014/04/ukrajintsi-vyznachyly-try-najbilshi-zahrozy-dlya-derzhavy-opytuvannya/> [in Ukrainian].
[Українці визначили три найбільші загрози для держави — опитування. *Ridna.ua*. 12.04.2014. URL: <http://kyiv.ridna.ua/2014/04/ukrajintsi-vyznachyly-try-najbilshi-zahrozy-dlya-derzhavy-opytuvannya/> (дата звернення: 14.11.2025)].
18. Ukraintsy vosprinimayut Ukrainu kak svoyu Rodinu i ne razdelyayut separatistskie nastroyeniya. *Newsobzor*. 12.04.2014. URL: <http://newsoboz.org/obshchestvo/opros-ukraintsy-vosprinimayut-ukrainu-kak-svoyu-rodinu-i-12042014100100> [in Russian].
[Українці воспринимают Украину как свою Родину и не разделяют сепаратистские настроения. *Newsobzor*. 12.04.2014. URL: <http://newsoboz.org/obshchestvo/opros-ukraintsy-vosprinimayut-ukrainu-kak-svoyu-rodinu-i-12042014100100> (дата звернення: 11.11.2023)].
19. Donetskies kazaki i politiki potrebovali otkrytiya Vostochnogo fronta i vydachi oruzhiya. *Donbass.ua*. 22.02.2014. URL: <http://donbass.ua/news/region/2014/02/22/doneckie-kazaki-i-politiki-potrebovali-otkrytiya-vostochnogo-fronta-i-vidyachi-oruzhija-foto.html> [in Russian].
[Донецкие казаки и политики потребовали открытия Восточного фронта и выдачи оружия. *Donbass.ua*. 22.02.2014. URL: <http://donbass.ua/news/region/2014/02/22/doneckie-kazaki-i-politiki-potrebovali-otkrytiya-vostochnogo-fronta-i-vidyachi-oruzhija-foto.html> (дата звернення: 14.11.2025)].
20. Sychev, I. Ukraina mezhdu Vostokom i Zapadom. *Donetskiy kryazh*. 2014. 7—13 marta [in Russian].
[Сычев И. Украина между Востоком и Западом. *Донецкий кряж*. 2014. 7—13 марта].
21. Sychev, I. Prizrachnaya mobilizatsiya. *Donetskiy kryazh*. 2014. 7—13 marta [in Russian].
[Сычев И. Призрачная мобилизация. *Донецкий кряж*. 2014. 7—13 марта].
22. Sychev, I. Krymskiy blok-post. *Donetskiy kryazh*. 2014. 7—13 marta [in Russian].
[Сычев И. Крымский блок-пост. *Донецкий кряж*. 2014. 7—13 марта].
23. Sychev, I. Petr Simonenko: “Budushchee strany zavisit ot regionov”. *Donetskiy kryazh*. 2014. 14—20 marta [in Russian].

- [Сычев И. Петр Симоненко: «Будущее страны зависит от регионов». *Донецкий криж.* 2014. 14—20 марта].
24. Putin zaiyavv, shcho khoche harantii dlia “meshkantsiv Novorosii” — Kharkova, Donetska... *Ukrainska pravda.* 17.04.2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022779/> [in Ukrainian].
[Путін заявив, що хоче гарантій для « мешканців Новоросії » — Харкова, Донецька... *Українська правда.* 17.04.2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022779/> (дата звернення: 22.12.2025)].
25. Antymaidan v Odesi vidkhrestyvsia vid “Odeskoi respubliky”. *LB.UA.* 16.04.2014. URL: https://lb.ua/news/2014/04/16/263346_antimaydan_otkrestilsya_odesskoy.html [in Ukrainian].
[Антимайдан в Одесі відхрестився від «Одеської республіки». *LB.UA.* 16.04.2014. URL: https://lb.ua/news/2014/04/16/263346_antimaydan_otkrestilsya_odesskoy.html (дата звернення: 22.12.2025)].
26. Shtekel, M. Zabuta trahediia Odesy: 2 travnia hynuly liudy ne lyshe u Budyнку profspilok. *Radio Svoboda.* 29.04.2015. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26984817.html> [in Ukrainian].
[Штекель М. Забута трагедія Одеси: 2 травня гинули люди не лише у Будинку профспілок. *Радіо Свобода.* 29.04.2015. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26984817.html> (дата звернення: 22.12.2025)].
27. Skhid Ukrainy masovo vystupaie proty Putina. *Newsru.ua.* 2.03.2014. URL: <http://www.newsru.ua/ukraine/02mar2014/aktsii.html> [in Ukrainian].
[Схід України масово виступає проти Путіна. *Newsru.ua.* 2.03.2014. URL: <http://www.newsru.ua/ukraine/02mar2014/aktsii.html> (дата звернення: 29.10.2023)].
28. Vorona, V. Peredmova. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin.* 2014. 1 (15): 13-23 [in Ukrainian].
[Ворона В. Передмова. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* 2014. Вип. 1 (15). С. 13—23].
29. Melnyk, O. Zhyttieva, sotsialna, hromadianska pozytsiia osobystosti: komparatyvnyi analiz. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky.* 2018. 11 (384): 33-38 [in Ukrainian].
[Мельник О. Життєва, соціальна, громадянська позиція особистості: компаративний аналіз. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* 2018. № 11 (384). С. 33—38].
30. Ihnatenko, P., Popluzhnyi, V., Kosarieva, N. & Krytska, L. Vykhovannia hromadianyna: Psykholoho-pedahohichnyi i narodoznavchyi aspektu. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Ігнатенко П., Поплужний В., Косарева Н., Крицька Л. Виховання громадянина: Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти. Київ: Інститут змісту і методів навчання, 1997. 252 с.].
31. Zvit: zabezpechennia prav vnutrishnoperemishchenykh osib v Ukraini. *Ua.odfoundation.eu.* 27.07.2015. URL: <https://ua.odfoundation.eu/a/6740,zvit-zabezpechennja-prav-vnutrishnoperemishchenykh-osib-v-ukrayini/> [in Ukrainian].
[Звіт: забезпечення прав внутрішньопереміщених осіб в Україні. *Ua.odfoundation.eu.* 27.07.2015. URL: <https://ua.odfoundation.eu/a/6740,zvit-zabezpechennja-prav-vnutrishnoperemishchenykh-osib-v-ukrayini/> (дата звернення: 20.12.2025)].
32. Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib: Zakon Ukrainy vid 20.14.2014 р. № 1706-VII. *Verkhovna Rada Ukrainy.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> [in Ukrainian].

- [Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.14.2014 р. № 1706-VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 20.12.2025)].
33. Shchur, M. Vplyv mihrantiv na rozvytok kraïny v Ukraini lyshe pochynaiut usvidomliuvaty — ekspert. *Radiosvoboda*. 24.02.2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28330699.html> [in Ukrainian].
[Шур М. Вплив мігрантів на розвиток країни в Україні лише починають усвідомлювати — експерт. *Radiosvoboda*. 24.02.2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28330699.html> (дата звернення 10.11.2025)].
34. Glavar terroristov Pushilin zayavil, chto o proekte “Novorossiya” ne zabyli. *Rubryka*. 11.07.2021. URL: <https://rubryka.com/ru/2021/07/11/pushylin-zayavyv-shho-pro-proekt-novorossyya-ne-zabuly/> [in Ukrainian].
[Главарь террористов Пушилин заявил, что о проекте «Новороссия» не забыли. *Rubryka*. 11.07.2021. URL: <https://rubryka.com/ru/2021/07/11/pushylin-zayavyv-shho-pro-proekt-novorossyya-ne-zabuly/> (дата звернення: 20.03.2021)].
35. Pushilin, D. Doktrina “Russkiy Donbass” prizvana stat manifestom nasheho vybora. *Dnronline.su*. 2021. URL: https://dnronline.su/doktrina-russkij-donbass-prizvana-stat-manifestom-nashego-vybora-denis-pushilin/?utm_source=www.google.com.ua&utm_medium=organic&utm_campaign=www.google.com.ua&utm_referrer=www.google.com.ua [in Ukrainian].
[Пушилин Д. Доктрина «Русский Донбасс» призвана стать манифестом нашего выбора. *Dnronline.su*. 2021. URL: https://dnronline.su/doktrina-russkij-donbass-prizvana-stat-manifestom-nashego-vybora-denis-pushilin/?utm_source=www.google.com.ua&utm_medium=organic&utm_campaign=www.google.com.ua&utm_referrer=www.google.com.ua (дата звернення 12.12.2021)].
36. Doktrina “Russkiy Donbass”. *DONNU*. 2021. URL: <https://donnu.ru/russdonbass> [in Russian].
[Доктрина «Русский Донбасс». *DONNU*. 2021. URL: <https://donnu.ru/russdonbass> (дата звернення: 28.12.2021)].

Надійшла / Received 27.01.2026

Yurii NIKOLAIETS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor, Deputy Director of the Kuras Institute
of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Nikolaets-yu@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-1986-9956>

CITIZENSHIP: THE SOCIOCULTURAL
DIMENSION DURING THE LOCAL PERIOD
OF THE RUSSO-UKRAINIAN WAR (2014—2021)

Purpose. Based on an interdisciplinary approach, this study aims to characterize the sociocultural transformations of Ukrainian society during the local period of the modern Russian-Ukrainian war and to identify the most significant factors that drove these changes. **Methodological approaches** are based on the use of general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction, abstraction) and specialized research methods (behavioural method, situational analysis, politico-psychological method). **Scientific novelty** lies in determining how citizens' lifestyles, interpersonal relationships, social roles, traditions, and values influenced their attitudes

toward participating in the resistance against the hostile invasion. **Conclusions.** The involvement of Ukrainian citizens in the armed conflict occurred solely due to the purposeful actions of the Russian Federation, which sought to achieve specific domestic and foreign policy objectives. Throughout the local period of the modern Russian-Ukrainian war, the influence of the Russian sociocultural environment increased sharply in the temporarily occupied territories of Ukraine. Efforts by the authorities to limit this influence in government-controlled areas generally fell short of the desired results. The impact of the Russian sociocultural environment fostered anti-Ukrainian sentiments among the population in the temporarily occupied territories, which consequently affected the recruitment of residents into Russian-controlled illegal armed groups, administrative bodies, and pro-Russian socio-political, cultural, and educational organizations (including paramilitary ones). Further research requires an analysis of the strengthening of horizontal ties within Ukrainian society, outlining the achievements, challenges, and threats that may arise from such integration. The research findings will allow for the adjustment of the state information policy, the definition of specific aspects of migration policy, and the implementation of state programs related to the development of certain regions.

Keywords: *Russo-Ukrainian War, citizenship, civic duty, sociocultural environment, temporarily occupied territories, horizontal social ties.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.024>
УДК 929.731-055.2(091)“XII/XIII”

Мирослав ВОЛОЩУК

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії,
Карпатський національний університет ім. Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)
myroslav.voloshchuk@cnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1737-7205>

ЖІНОЧА КОРОЛІВСЬКА ТИТУЛАТУРА XIII—XIV ст. (НА ПРИКЛАДІ ГАЛИЧИНИ, ВОЛОДИМИРІЇ ТА РУСІ)

Мета статті полягає в систематизації всіх писемних згадок про жіночі королівські титули, вжиті щодо Галичини, Володимирії як окремо, так і разом для Галичини й Володимирії, а також стосовно Русі XIII—XIV ст. **Методологія.** Добір писемних джерел дозволяє чітко встановити хронологію та осіб, які мали титули королев Галичини, Володимирії, окремо — Галичини і Володимирії, а також Русі. У випадку «королеви Галичини і Володимирії» маємо підтвердження легендами з маєстатичних печаток і трьох менших у формі каблучок. У випадках інших трьох титулів ми не володіємо пам'ятками матеріальної культури чи іконографії, які б доповнювали писемні джерела. **Наукова новизна.** При утворенні майже будь-якого королівства поряд із постаттю короля важливою є постать королеви (королева-консорт, згодом — королева-мати) — один із вагомих елементів інституалізації держави нового типу. Попри чималу кількість історичних студій, присвячених передусім коронації Данила Романовича, вживанню його дітьми, онуками й дальшими нащадками королівських символів влади, ніхто з науковців не спробував глибше дослідити інституалізацію королівства Русі. Це тривале й складне явище хронологічно виходило за межі існування самої родини Романовичів і тривало до початку — першої третини XV ст. Водночас зовсім на маргінесі дослідницької уваги залишалися такі ж невдалі спроби інституалізації королівства Галичини на початку XIII ст.,

Цитування: Волощук М. Жіноча королівська титулатура XIII—XIV ст. (на прикладі Галичини, Володимирії та Русі). *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 24—45. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.024>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

вживання королями й королевами Угорщини XIII—XIV ст. титулів «Галичини і Володимирії», а також нотування в писемних джерелах короля та королеви Володимирії. **Висновки.** Королевами країн латинського Заходу упродовж XI — початку XIV ст. було 11 руських жінок і дві їхні доньки. Лише одна представниця руської династії стала дружиною імператора. Це дозволяло на Русі добре орієнтуватися у специфіці функціонування інститутів влади західного штибу. Ба більше, князів Русі в латиномовному історієписанні часто називали «королями», а деякі з них разом зі своїми дружинами отримували цілком офіційні королівські титули, утім без будь-яких практичних наслідків. Однак перманентна криза влади в Галицькій землі на межі XII—XIII ст. відчутно посилила тут королівські впливи, перш за все, угорської династії Арпадів. Саме король Андрій II за підтримки папи Інокентія III намагався створити Галицьке королівство на чолі зі своїм другим сином Коломаном та його нареченою — «королевою Галичини» Саломеєю. Вкрай турбулентне коротке правління цієї вінченосної пари в Галичі упродовж 1215—1221 рр. (з перервами) завершилося фіаско, зреченням претензій на галицький престол, у результаті чого Саломея так і залишилася в історії єдиною «королевою Галичини». Претенденти на Галицьку землю з-поміж волинських Романовичів — князі Данило й Василько — були діяльними акторами європейської політики. Монгольське вторгнення в їхні землі актуалізувало пошук союзників на заході, одним з інструментів якого було заохочення братів до прийняття королівської корони та визнання супрематії римського понтифіка. На тлі активних перемовин із князями папа Інокентій IV у 1246 р. кілька разів цілком свідомо називав Василька Романовича «королем Володимирії», а його дружину Дубравку — «королевою». Цей, на наш погляд, пропагандистський жест не мав жодних практичних наслідків. Офіційна коронація Данила Романовича, до якої дійшло під кінець 1253 р., у перспективі мала б передбачати створення «королівства Русі», яке відоме як термін ще від середини 40-х рр. XIII ст. Однак джерела так і не засвідчили титулування другої, невідомої на ім'я, литовської дружини короля Русі Данила «королевою». Проблеми інституалізації королівства Русі другої половини XIII — першої половини XIV ст. могли бути частково усунуті за правління Казимира III в 1350—1370 рр. Той, прибравши до своїх рук королівські інсигнії Романовичів навесні 1340 р. та подекуди вживаючи титул «короля Русі» у 50-х рр. XIV ст., все ж не наважився передати будь-якій зі своїх дружин титул «королеви Русі», а відтак бо-дай спробувати завершити розпочату Романовичами справу. Лише одного разу «королевою Русі» в 1371 р. титулувалася його старша сестра, королева Угорщини Єлизавета, яка від імені свого сина, короля Угорщини і Польщі Людовіка I з династії Анжу, на короткий час взяла під опіку руські землі його розлогих володінь. Утім Людовік I у 1372 р. призначив управляти землями Русі свого колишнього палатина Владислава Опольчика, а мати короля зосередилася на підтриманні порядку в його польських землях і більше титул «королеви Русі» ніколи не вживала. Нова династія Анжу, яка посіла угорський престол на початку XIV ст., успадкувала й титулатуру Арпадів, у якій від 1206 р. безперервно фігурували Галичина і Володимирія. Утім до кінця XIV ст. жодна вінченосна дама обох угорських династій не титулувалася «королевою Галичини і Володимирії». Уперше цей титул вжила старша донька Людовіка I Марія, котра успадкувала престол Угорщини, а з ним і титули свого батька. За її правління не йшлося про інституалізацію окремого «королівства Галичини і Володимирії». Однак низка виданих нею в 1383—1385 рр. документів свідчить про увагу до руських земель. Після її одруження із Сигізмундом з династії Люксембургів та його приходу до влади в Угорщині 31 березня 1387 р. зберегти за собою землі, відтворені титулом «короля Галичини і Володимирії», вінченосна пара вже не могла. Війська короля Польщі Владислава Ягайла та його дружини, молодшої сестри Марії — Ядвіги того ж 1387 р. за підтримки литовських сил князя Вітовта включили ці терени до складу королівства Польщі. Однак, починаючи від представників династії Ягеллонів, усі наступні королі на престолах королівства Польщі й Речі Посполитої титулувалися «панамі і дідичами Руської землі», але аж ніяк не королівства Русі. Наведений перелік королев, які за

титулами мали прямий стосунок до історії окремих земель Русі (в широкому сенсі), засвідчує постійний пошук упродовж XIII—XIV ст. інструментів практичної реалізації того, що відтворено в титулах. Жодна зі спроб не мала успіху. Найближчими до нього у другій половині XIV ст. були придворні інтелектуали Анжу.

Ключові слова: *Галичина, Володимирія, Русь, Угорщина, Арпади, Анжу, Романовичі, П'ясти, король, королева, королівство, папська канцелярія.*

Широкому загальному читачів та любителів історії добре відомою є належність Русі до світу політичної культури Східної Римської імперії зі столицею в Константинополі. Саме з берегів Босфору за посередництва грецького й болгарського духівництва на київські пагорби на межі X—XI ст. було принесено основи християнського вчення, що на століття визначило стандарти не лише церковного життя, а й державно-політичного устрою, взорованого на ромейські еталони. Відзначимо, що ці зразки не завжди й всюди були цілковито тотожними імперським, мали на Русі чимало відмінностей та потребують подальшого ретельного вивчення. Однак упродовж XI—XIV ст. загальновідомими є факти присутності західноєвропейських королівських традицій у династичному й політичному житті Русі, які складно вписувалися в парадигму «Візантійської співдружності націй». Йдеться не тільки про відповідні офіційні королівські титули окремих представників київської князівської родини, як от Ізяслава Ярославовича († 1078) та його сина Ярополка († 1187) 1075 р. [1, с. 5—8, № 1—2], а й про факт коронації наприкінці 1253 р. Данила Романовича († 1264) [2, с. 351] з використанням королівської маєстатичної печатки його онуком Юрієм І Львовичем († 1308 або 1315) та Юрієм-Болеславом Тройденевичем († 1340) [3, с. 211—308]. У цьому місці немає сенсу розлого пояснювати причини й обставини найменування королями князів Русі в різного штибу латиномовних нарративах (хроніки, аннали, діяння, історії та ін.). Ці випадки не мали офіційного характеру, а радше передавали емоцію авторів чи упорядників. На це свого часу звертали увагу Александр Соловйов [4, с. 144—173], Ярослав Ісаєвич [5, с. 3—10; 6, с. 62—63; 7, с. 219—244; 8, с. 3—5], П'ютр Боронь [9, с. 139], Олександр Головка [10, с. 191—193; 11, с. 148—152] та ін.

Історіографія, присвячена проблемі королівських традицій у землях Русі, досі оминала тему про місце безпосередньо королев у церемоніалі й політичних практиках. Можемо згадати хіба що поодинокі дослідження біографій окремих жінок, яких стосується і ця стаття. Серед авторів таких праць маємо згадати Яна Домбровського [12, с. 142—143], Броніслава Влодарського [13, с. 61—83], Ласло Сенде [14, с. 105—108], Шюттго Сіларда [15, с. 67—76; 16, с. 67—73], Кароля Голли [17, с. 3—28], Олега Мазура [18, с. 106—114], Габора Барабаша [19, с. 89—118], Анджея Марца [20, с. 70—76], Пала Енгела і Норберта Тота Ц. [21, с. 35—53; 22, с. 183—283; 23, с. 209—290], Крістофера Мельке [24, с. 241—261], Марту Фонт [25, с. 142—151] та ін. Кілька років тому потребу якіснішого вивчення інституалізації королівства Русі, утім, через призму кращого розуміння інституту «королеви Русі», запропонував і автор цих рядків [26, с. 89—90]. Нескладно помітити, що наведений перелік прізвищ не представляє конкретні школи чи напрями — він відображає, радше, приватні зацікавлення істориків у біографістиці чи політичній історії, до якої мали стосунок вінченосні жінки — предмет студій учених.

* * *

З кінця X—XI ст. королівські родини латинського світу налагоджували тісні зв'язки з володарями Русі, головню, завдяки розгалуженій системі матримоніальних угод. Доньки й сестри вінченосних володарів Русі систематично виходили заміж за королів до початку XIV ст. Попри канонічні перестороги й заборони православної церкви, ці жінки забезпечували не тільки родинний зв'язок між керівними домами різних країн Європи, а й знайомили своїх домашніх на Русі зі світом політичної культури Заходу. Наслідки цієї взаємодії очевидні принаймні при статистичному обліку кількості двосторонніх шлюбів із католицькими володарями, яких за вказаний період часу неспівмірно більше у порівнянні з православними [27, с. 48—53].

Найчастіше дами-русинок ставали королевами Угорщини. В XI ст. нотуємо видану близько 1038 р. заміж за принца (з 1046 р. — короля) Андрія I († 1060) доньку князя Ярослава Володимировича († 1054), традиційно відому в історіографії під іменем Анастасія, та останню (шлюб — *terminus post quem* 1090 — *ante quem* 1091 рр.), вірогідно, третю дружину Володислава I († 1095) Предславу, доньку Святослава Ярославовича († 1076). У XII ст. число угорських королев-русинок поповнилось у 1112 р. Євфимією — донькою Володимира Всеволодовича Мономаха († 1125), другою дружиною Коломана Книжника († 1116), і Єфросинією Мстиславівною, виданою в 1146 р. заміж за Гейзу II († 1162). Останньою королевою-русинкою на угорському престолі з 1304 р. була Марія Львівна, дружина Карла Роберта († 1342) з династії Анжу [28, с. 21—22].

Єдиною королевою Франції була Анна, донька Ярослава Володимировича, від 1051 р. — дружина Генріха I († 1060) з династії Капетингів [29, с. 539—564]. Так само лише один раз дружиною-русинкою короля Богемії (у нашому випадку — Пшемисла Оттокара II, † 1278) поміж 1261—1278 рр. була Кунегунда, донька Ростислава Михайловича [30, с. 236—237].

Не можна забути Євпраксію-Адельгейду Всеволодівну, єдину русинку, яка від 1089 р. була дружиною імператора Генріха IV († 1106) із Салічної династії [31, с. 617—646; 32, с. 54—112].

У цьому місці мусимо зауважити, що жодна з народжених у цих шлюбах доньок не стала після свого заміжжя королевою якого-небудь королівства.

На північно-східних околицях католицького світу, де інституалізація королівств проходила зі своїми регіональними особливостями, теж не обходилося без правління королев-русинок. Так, володарками Норвегії по чергово ставали Елісів (Єлизавета) Ярославівна, видана в 1045 р. заміж за Гаральда III Суворого († 1066) [33, с. 133] і Малмфріда Мстиславівна, заміжня (шлюб відбувся поміж 1111—1115 рр.) за Сігурдом Хрестоносцем († 1130) [34, с. 87—88]. Другим чоловіком доньки Мстислава-Гаральда Володимировича († 1132) у 1131/2 р. став король Данії Ерік Емуне († 1137) [34, с. 90]. Рідна сестра Малмфріди — Інгеборга — поміж 1115—1117 рр. стала дружиною короля Данії Кнуда Лаварда († 1131) [34, с. 96—97]. Скандинавський контекст цікавий з огляду на те, що доньки королев-русинок час від часу також ставали королевами. Так, Інгігерда, донька Гаральда III Суворого та Елісів Ярославівни, спершу упродовж 1067—1095 рр. була дружиною

короля Данії Олафа I Голода († 1095), а потім поміж 1095/6—1118 рр. — короля Швеції Філіпа I Гальстенсона († 1118) [33, с. 133]. Донька Кнуда Лаварда й Інгеборги Мстиславівни Кристина близько 1132/3 р. вийшла заміж за короля Норвегії Магнуса IV Сліпого († 1139) [33, с. 132—133].

Додамо також, що невідома на ім'я руська княгиня до 1069 р. вийшла заміж за князя Болеслава Сміливого або Щедрого († 1081), який між 1076—1079 рр. був королем Польщі [35, с. 109—110]. Утім йому, як і його прадідові Болеславові Хороброму († 1025), інституалізувати королівство не вдалося, а народжених у шлюбі доньок, які б стали королевами в інших землях, він не мав.

Отже, упродовж XI — початку XIV ст. загалом ідеться про 11 королев Угорщини, Данії, Норвегії, Франції, Польщі, Богемії та одну дружину імператора Священної імперії. Окремо нотуємо двох доньок, народжених у спільних русько-скандинавських шлюбах, які теж виходили заміж за королів Данії, Швеції і Норвегії. Їхній найвищий вінценосний статус не підлягає жодному сумніву, правління покрите достатньою кількістю джерел і добре досліджене¹.

* * *

З огляду на запропоновані підрахунки, справедливим є питання про роль королев на Русі, особливо з посиленням впливу королівських династій Угорщини на східні землі за Карпатами від кінця XII ст., а також коронаційні практики в родині Романовичів із середини XIII ст. Відзначмо, що у класичній західноєвропейській традиції до таких практик зазвичай можна віднести обов'язок коронуватися як короля, так і королеви у спеціально відведеному для цього місці та за участі чітко визначеного представника вищого духовництва. Для такого штиту випадків часом створювався спеціальний коронаційний понтифікал, а прописані в ньому дії мали чітко виконуватися не тільки новопомазаним володарем, але і його слітами, задіяними в урочистостях. Будь-яка коронація передбачала використання інсигній влади, котрі поза цієї події зберігались у спеціально відведеному для них і добре захищеному місці. Політично й ідеологічно тіло королівства вважалося неподільним, а відтак передача влади від батька до сина мусила мати свій порядок задля уникнення хаосу в державі через смерть чинного короля. Безперечно в новопосталих королівствах XIII ст., зокрема Богемії чи Сербії, існували регіональні відмінності.

З джерел знаємо, що упродовж 1188—1189 рр. від імені Бели III († 1196) управління містом Галич і Галицькою землею здійснював його другий син — принц Андрій († 1235) [36, стб. 659—667]. Натомість чинний король Угорщини в 1189 р. присвоїв титул «короля Галичини» (*Galatiae Rex*) [37, с. 251—264]. Уперше як «король Угорщини, Далмації, Хорватії, Рами, а також Галичини» (*Ungarie, Dalmacie, Croacie Rameque nes non Galacie*) він титулується 2 травня 1189 р. [37, с. 255, прим. 17; 38, с. 234, № 217]. Після несподіваної загибелі 19 червня 1205 р. у битві

¹ Відзначимо, що ми не брали до уваги дискусійної ситуації (до прикладу походження дружини англійського короля, представника Вессекської династії Едуарда Етелінга Агати), а також шлюбів руських наречених представниками королівських родин, але не королями.

під Завихостом Романа Мстиславовича його удова з малолітніми дітьми попросила захисту Андрія II, котрий у 1206 р. (а, радше, з другої половини 1205 р.) започаткував традицію, що існувала аж до 1918 р., використання всіма володарями Угорщини титулу «королів Галичини і Володимирії» (*Galitiae Lodomeriaeque Rex*) [39, с. 45—49]. Десятиліття безперестанних спроб взяти під контроль місто Галич увінчалися в 1215 р. коронацією на «короля Галичини» (*Galitiae Rex* або король рутенів — *Rex Ruthenorum*) його другого сина Коломана († 1241), який з перервами утримував місто й агломерацію до весни 1221 р. [40, с. 41]. Наведені випадки дозволяють сформулювати питання про вжиток титулів «королев Галичини» та окремо «королев Галичини і Володимирії». Чи існували жінки, які так титулувалися?

Утім, це не єдина проблема. В офіційній документації понтифіки титулували королями (*Rex Ruscorum*) князя Ізяслава та його сина Ярополка 1075 р. [1, с. 5—8, № 1—2], Данила (*Rex Ruscie, primus rex Ruthenorum*) [1, с. 30, № 13; с. 33—34, № 16—18; с. 35—36, № 20—21; с. 38—39, № 25—26; с. 42, № 30—31; с. 44, № 32; с. 49—50, № 34; с. 51, № 35; 41, с. 21, № 20] і його брата Василька Романовичів († 1269) (*Rex Lodomeriae*) [1, с. 35, № 20; с. 36, № 21; с. 40—41, № 28—29]. Юрій Львович володів маєстатичною печаткою з титулом «короля Русі» (*Rex Ruscie*) [42, с. 255]. Її успадкував його онук Юрій-Болеслав Тройденевич, який також титулувався «князем і дідичем королівства Русі» (*dux et heres Regni Russiae*) [43, с. 190, № 12]. Кількаразово в 1350, 1352 і 1358 рр. «королем Русі» (*rex regni Russiae*) титулувався король Польщі Казимир III († 1370) [44, с. 501]. Розлогий перелік «королів Русі» або «королів рутенів» XI—XIV ст. справедливо виносить на порядок денний питання про існування чи не-існування «королев Русі». Чи використовувався в інституційній практиці такий титул щодо дружин названих вище осіб, бо окрім цих чоловіків за актовими джерелами та супровідними до них предметами матеріальної культури (головно печатками) ми більше не знаємо жодних «королів Русі». Ще раз зауважмо, брати у цьому випадку до уваги вжитку до руських князів королівську титулатуру з латиномовних наративів немає сенсу з огляду на жанр і призначення такого стибу творів.

«Королева Галичини»

З огляду на першу за хронологією появу титулу *Galitiae Rex* за Белою III (2 травня 1189 р.), повний титул якого до цього часу звучав як «король Угорщини, Далмації, Хорватії і Рами» (*Hungarie, Dalmacie, Crouacie Rameque rex*) [45, с. 43, № 133], напрошується питання: чи титулом «королеви Галичини» могла користуватися тогочасна угорська королева-консорт Маргарита, донька короля Людовіка VII († 1180) з династії Капетингів та Констанції з Кастилії? Упродовж 1186—1196 рр. вона була другою дружиною Бели III [46, с. 174; 47, с. 362—366]. Відсутність відповідних джерельних свідчень залишає поставлене питання без відповіді.

З певністю можемо стверджувати, що вперше королевою (вірогідно, саме Галичини) названо дружину другого сина Андрія II Коломана — Саломею. Вона була донькою князя Лешека Білого († 1227) і його дружини-русинки Гримисла-

ви. Після майже десятиліття жорсткого протистояння за Галич і Галицьку землю, у якому брали участь представники різних родин і династій не тільки Русі, у вересні 1214 р. краківсько-сандомирський володар запропонував королю Угорщини проєкт заручин з майбутнім одруженням їхніх малолітніх дітей та встановленням на галицькому престолі [48, с. 129, № 219; 49, с. 770—796]. Оскільки доньці Лешека Білого на час угоди зазедве виповнилося три роки (Коломанові було сім або вісім), до свого нареченого в Галичі вона приєдналася не раніше кінця 1219—1220 рр. Йшлося про ідею інституалізації «королівства Галичини» (*Regnum Galetie* або *Galicie regnum*) на чолі зі згаданою вінченосною парою [48, с. 32, № 65; 50, с. 180]. Утім їхнє короткотривале правління завершилося навесні 1221 р. цілковитим фіаско. Після серії воєнних невдач угорсько-польського війська, підсиленого союзними йому галицькими боярами, обоє після нетривалої облоги кафедрального собору Галича потрапили в полон до князя Мстислава Мстиславовича († 1227) і під вартою були перевезені до Торчеська в Київській землі [51, с. 209].

Складні багатосторонні перемовини щодо звільнення ув'язнених завершилися до Різдва 1221 р. За їхніми умовами Андрій II від імені свого сина зрікався претензій на галицький престол, перевівши Коломана до Спіша. Туди ж перебралася і Саломея. Подружжя прийняло обітницю чистоти, а тому дітей не мало. Отже, навіть використовуючи титули «короля Галичини» чи «короля рутенів», Коломан не мав кому передати їх у спадок, що й сталося після його смерті в 1241 р. [52, с. 208—212].

Використання Саломеєю титулу королеви підтверджується листом папи Григорія IX († 1227) від 1234 р., у якому понтифік звертався до неї як «королеви Саломеї, дружини короля Коломана» («*Salomee Regine uxori Colomanni Regis*») [48, с. 129, № 219]. Безперечно папі йшлося про Галич і королівство Галичини. Зі смертю чоловіка Саломея переїхала до двору свого молодшого брата Болеслава Сором'язливого († 1279) та їхньої матері-регентки Гримислави у Краків. Як удова й «королева Галичини» вона не поспішала в чернецтво. Після звитяги Данила й Василька Романовичів у битві під Ярославом 17 серпня 1245 р. над угорськими силами бана Філі, малопольськими підрозділами Флоріана Авданця і князя Ростислава Михайловича († до 1264) із союзними йому галицькими боярами Саломея ухвалила остаточне рішення вступити до монастиря кларисок спершу в Сандомирі, а відтак — у Завихості [18, с. 110]. Отож її королівський титул втратив чинність.

З огляду на те що третій син Андрія II — Андрій († 1234), перебуваючи упродовж 1228—1234 рр. (з перервами) на галицькому престолі, володів князівським титулом (*Dux Gallicie*) [53, с. 45, № 33], а у шлюбі з донькою Марією Мстиславівною дітей не мав [34, с. 596] — королівська титулатура щодо Галича й Галицької землі за цим відгалуженням династії Арпадів невідома. Так само не мали шансів стати королем і королевою Галичини князь Ростислав Михайлович і його дружина Анна (донька короля Бели IV), які володіли винятково князівською галицькою титулатурою (*dux Galitie*) [54, с. 5, № 8; 55, с. 61, № 82]. Їхні сини й доньки жодного стосунку до Галича не мали. Після поразки під Ярославом князь Ростислав більше не намагався повернути собі це місто.

«Королева Володимирії»

У такий спосіб папські булли Інокентія IV († 1254) від 5 грудня 1247 р. двічі нотували другу дружину Василька Романовича — доньку мазовецького князя Конрада († 1247) Дубравку, шлюб з якою потребував спеціального папського дозволу через близькість кровноспоріднених зв'язків наречених².

Причини застосування цього титулу в офіційній папській кореспонденції, як і назагал найменування обох Романовичів королями ще до дорогочинської коронації князя Данила 1253 р., досі не отримали переконливого пояснення. Радше йшлося про застосування титулів «авансом», з яких лише Данилів отримав певну інституційну тяглість. Ні Василько Романович, ні його друга дружина в майбутньому не титулувалися королем і королевою. Родинної пам'яті про це серед їхніх нащадків також не сформувалося.

«Королева Галичини і Володимирії»

З несподіваною загибеллю 19 червня 1205 р. під Завихостом Романа Мстиславовича, його друга сім'я опинилась у скрутному становищі, близькому до загрозливого, часом безнадійного. Відсутність жодних гарантій на життя та здоров'я не тільки серед еліт не надто прихильного Галича, а й на волинській батьківщині князя змусили вдову шукати захисту для себе і своїх синів спершу у причетного до загибелі чоловіка Лешка Білого, а потім в Андрія II, яким вона доводилася ятрівкою. Зустріч короля Угорщини з вінченосною вдовою у Сянку імовірно в серпні 1205 р. завершилася укладенням угоди про таку допомогу. Велика княгиня Романова за послуги заплатила Андрієві II немалу ціну. З 1206 р. (а вірогідно ще з другої половини 1205 р.) той почав титулуватися «королем Галичини і Володимирії», а Данила Романовича до 1213 р. розглядав винятково як свого протезе на галицькому престолі, піклуючись про його освіту й виховання упродовж 1207—1210/11 рр., допоки малолітній князь перебував в Угорщині [39, с. 50—54]. На відміну від Бели III, знаного нам у 1189 р. лише з титулом *Galatiae Rex*, Андрій II користуючись з Володимирії (*Lodomeria*) розширив королівський титул. Санкціонувати це міг лише хтось із найвищих вінченосних осіб, носіїв влади у вотчинних землях Романа Мстиславовича, на наш погляд — його удова.

Дружиною Андрія II станом на 1205—1206 рр. була Гертруда, донька герцога Меранії та графа Андекса Бертольда († 1204) й Агнеси з дому лужицького маркграфу Дедо III († 1190). До моменту її трагічного вбивства 28 вересня 1213 р. нічого невідомо про галицьку титулатуру королеви [46, с. 179; 47, с. 416—421]. Не маємо такої інформації й щодо інших двох дружин Андрія II — доньки сеньйора Куртене, графа П'єра († 1219), котрий 1216 р. став імператором Латинської імперії,

² «Carissime in Christo filii, Dubrauce *Regine Illustri* (курсив тут і далі наш — *M. B.*), uxori tue», «Dubrauce *Regine Illustri*, uxori Carissimi in Christo filii nostri Wasilconis Lodomerie Regis Illustris» [1, с. 40—41, № 28—29].

і Йоланди Ено — Йоланти де Куртене, а також Беатриси д'Есте, батьком якої був маркіз Альдобрандіно († 1215) та неznана з імені мати [46, с. 179; 47, с. 421—435]. Також не маємо прикладів титулу «королеви Галичини і Володимирії» дружини Бели IV († 1270) Марії з роду Ласкарис, доньки нікейського імператора Теодора I († 1221/2) й Анни з династії Ангелів [46, с. 191; 47, с. 460—462]. Вона титулувалася «Марія, Божою милістю королева Угорщини»³. Зрештою після поразки військ Бели IV під Ярославом 17 серпня 1245 р., видання заміж за князя Лева Даниловича († 1301) у вересні 1246 р. принцеси Констанції та особливо коронації наприкінці 1253 р. Данила Романовича на «короля Русі» будь-які угорські аспірації щодо Галича й Галицької землі були відкладені на століття. Останні королі з династії Арпадів Стефан V († 1272), Володислав IV († 1290) і Андрій III († 1301) вживали титул «короля Галичини і Володимирії» [56, с. 60, № 1933; с. 69, № 1952; с. 72, № 1959; с. 83, № 1996; с. 95, № 1043; с. 100, № 2069; с. 107, № 2091; с. 111, № 2102; 57, с. 22, № 2313; с. 25, № 2321; с. 28—29, № 2331—2330; с. 33, № 2345; с. 35, № 2349—2350; с. 39, № 2355; с. 43, № 2367; с. 46, № 2376; с. 55, № 2404; с. 61, № 2422; с. 63, № 2430; с. 69, № 2449; с. 74—75, № 2468—2469; с. 76, № 2472; с. 80, № 2480; с. 84, № 2490; с. 88, № 2502; с. 93, № 2515; с. 94—95, № 2517—2518; с. 99, № 2524; с. 102—103, № 2531—2532; с. 104, № 2534; с. 107, № 2542; с. 111, № 2556; с. 114, № 2562; с. 124, № 2599; с. 125, № 2601; с. 129, № 2613; с. 133, № 2626; с. 136—138, № 2635—2637; с. 143, № 2652; с. 145, № 2655; с. 146, № 2660; с. 155, № 2687; с. 164, № 2717; с. 167, № 2723; с. 172, № 2743; с. 175, № 2751; с. 181, № 2773; с. 187, № 2791; 58, с. 18, № 3654; с. 21, № 3662; с. 27, № 3676, 3678; с. 31, № 3687; с. 32, № 3690; с. 33, № 3695; с. 36, № 3704; с. 40, № 3716; с. 42, № 3720; с. 43, № 3724; с. 48, № 3737; с. 50, № 3738; с. 55—56, № 3756—3757; с. 58, № 3758—3759; с. 60—62, № 3766—3768; с. 64, № 3774; с. 67, № 3784; с. 70, № 3788; с. 72, № 3795; с. 77, № 3810], однак їхні дружини — ні.

Традиційно з XI ст. під резиденцію королев Угорщини відводився Веспрем, але майно (рухоме й нерухоме) угорських вінченосних дам локалізувалося по усій території країни [59, с. 28—62]. У другій половині XIII ст. угорські королеви з титулом герцогинь на певний час розширили повноваження на сусідню Галицькій землі територію Спішу, а також Мачву й Боснію (*maior regina Hungarie, ducissa de Machu et de Vozna, de Scepes*) [55, с. 86—90, № 127—131; с. 90, № 132—133; с. 92, № 137; с. 97, № 147; с. 139, № 218], вірогідно *terminus post quem* 1270 р. відчужену на свою користь в удови титулярного галицького князя Ростислава Михайловича й герцогині Мачви й Боснії, принцеси Анни (*Anne ducisse de Machou et de Vozna*) [55, с. 56, № 69 a/b]. До 31 березня 1282 р. ще одним територіальним надбанням половецької з походження Єлизавети, королеви-консорта Стефана V, стала Славо-нія (*ducissa totius Sclavonie*) [55, с. 92, № 138; с. 93—94, № 140—141; с. 95, № 142, 144; с. 96, № 145]. Хоча, чи королеви Ізабелла (дружина Володислава IV), Фененна й Агнеса (дружини Андрія III) користувалися титулами й правами на перелічені володіння своєї попередниці — невідомо. У джерелах вони занотовані винятко-

³ «*Maria Dei gratia regina Hungarie*» [54, № 64; 55, с. 48, № 52; 56, № 69 a/b; 58, № 72; 59, № 76].

во як «королеви Угорщини» (*regina Hungarie*) [55, с. 103, № 159; с. 104, № 161; с. 106—107, № 166—167; с. 108, № 168; с. 162, № 259—260; с. 167, № 270; с. 169, № 273; с. 172—174, № 279—281; с. 176, № 282]. Зберегла за собою статус «герцогині Славонії і держательки земель уздовж Дунаю аж до морського узбережжя» (*ducissa totius Sclavonie et gubernatrix citra danubialium partium usque maritima* або *ducissa totius Sclavonie a Danubio usque mare*) мати Андрія III — Томасіна Морозіні [55, с. 177, № 286—287; с. 178, № 288; с. 179, № 290—291].

На початку XIV ст. за владу в Угорському королівстві боролися представники нових династій. Тут ненадовго укріпилися богемські Пшемисліди (Вацлав III, † 1306) та баварські Вітельсбахи (Оттон під іменем Бели V, † 1312), а після 1308 р. — Анжу. Як Карл Роберт, так і його син Людовік I († 1382) залишалися титулярними «королями Галичини і Володимирії» увесь час [60, с. 26, № 22; с. 41, № 40; с. 117, № 109; с. 131, № 124; с. 156, № 144; с. 210, № 192; с. 233, № 215; с. 254, № 237; с. 263, № 245; с. 266, № 247; с. 289, № 265; с. 362, № 329; с. 407, № 368; с. 411, № 372; с. 415, № 375; с. 426, № 385; с. 441, № 396; с. 445, № 401; с. 477, № 430; с. 479, № 432; с. 488, № 440; с. 515, № 465; с. 528, № 476; с. 569, № 514; с. 574, № 519; с. 583, № 527; с. 618, № 566; с. 623, № 571; с. 626, № 4574; 61, с. 5, № 3; с. 39, № 24; с. 210, № 111, с. 476, № 249]. Карл Роберт у першому шлюбі мав за дружину русинку Марію Львівну [62, с. 39—58], а навесні 1340 р. його війська на чолі з палатином Віллермом Другетом доєдналися до вторгнення короля Казимира III в землі Романовичів [63, с. 46—54; 64, с. 209—216]. «Староста Руської землі» Дмитро Дедько кілька років за монгольської підтримки в середині XIV ст. керував землями вигаслої руської династії, але 1344 р. визнавав себе васалом Людовіка I [65, с. 269—279]. Однак жодна з дружин Карла Роберта чи його сина Людовіка не була відома як «королева Галичини і Володимирії». Нагадаймо, що другою дружиною засновника Анжуйської династії в Угорщині була донька битомського князя Казимира († 1312) й Олени Львівни — Марія, третьою — донька колишнього імператора Священної Римської імперії Генріха VII († 1313) з династії Люксембургів та брабантської герцогині Маргарити Беатриса і, нарешті, четвертою — донька короля Польщі Володислава Локетка († 1333) та калішської княгині Ядвіги Єлизавета [66, с. 13—25; 67, с. 64—73; 68, с. 158—159]. Син Карла Роберта Людовік I у першому шлюбі одружився з Маргаритою, надміру юною донькою спадкоємця чеського престолу Карла з династії Люксембургів († 1378) і Бланки Валуа. У 1349 р., маючи лише 14 років, вона несподівано померла, а в 1353 р. король взяв за себе Єлизавету — доньку боснійського бана Стефана Котроманича († 1353) і кюявської княгині Єлизавети [66, с. 37—38].

Інтелектуали при дворі Людовіка I упродовж його тривалого правління безсумнівно розробляли ідею інституалізації королівства Русі у складі розлогіх володінь династії Анжу. Після смерті у 1370 р. його дядька Казимира III, долучились ще й коронні землі Польщі та приєднана покійним королем частина території династії Романовичів (про це буде далі). Після його смерті 12 вересня 1382 р. та успадкування влади в Угорщині старшою 10-річною донькою Марією, коронованою 17 вересня — вперше в історії королівства, цей аспект внутрішньої політики синхронізувався з надалі систематичними випадками закріплення за нею титулу «коро-

леви Галичини і Володимирії». Відомо про використання Марією шести печаток: трьох маєстатичних і трьох у формі каблучок. Кожна містила титул і перелік земель, якими королева володіла [24, с. 241]. Від початку 1383 р. Марія іменується в документах як «Божою милістю королева Угорщини, Далмації, Хорватії, Рами, Сербії, Галичини, Володимирії, Куманії і Болгарії» (*Maria, Dei gracia Hungariae, Dalmaciae, Croaciae, Ramae, Seruiae, Galliciae, Lodomeriae, Comaniae Bulgariaequae Regina*) [21, с. 35—38; 69, с. 24—25, № 14; 70, с. 308, № 309; 71, с. 83, № 50] або ж часом у скороченій формі — «Ми, Марія, Божою милістю королева Угорщини, Далмації, Хорватії і т. д.» (*Nos Maria, Dei gratia, regina Hungarie, Dalmalie, Croatie, etc*), яку бачимо одразу по коронації [69, с. 34, № 17; 72, с. 225, № 116]. Перша велика королівська печатка, якою Марія скріплювала документи, відома з 20 лютого 1383 р. Другою вона послуговувалася між 1384—1386 рр., а конкретно — до її полонення 25 липня 1386 р. бунтівною хорватською знаттю, представники якої не визнавали права Марії на престол. Хорватські еліти віддавали перевагу Карлові III Малому († 1386) і його синові Володиславові († 1414) [24, с. 242]. Ще в серпні 1385 р. Марія вийшла заміж за Сигізмунда з династії Люксембургів († 1437) [21, с. 37], який став королем Угорщини 31 березня 1387 р., успадкувавши всі титули династії Арпадів і Анжу. Утім, попри реальну короткотривалу владу в 1382—1386 рр. на частині територій за Карпатами на схід, зберегти контроль над ними далі не вдалося. Ув'язнення королів Марії та Єлизавети в Хорватії, тривале невизнання елітами влади самого Сигізмунда в Угорщині 1387 р. та втрата ним зв'язку з угорськими урядниками Галицької землі дали змогу того ж року здобути цей край польсько-литовським військам. Стрімка кампанія під стіни Ярослава, Перемишля, Городка, Львова і Галича за підтримки князя Вітовта забезпечила контроль над цими містами та краєм Ядвіги, молодшої сестри Марії [73, с. 194—206; 74, с. 117—132].

Трагічна смерть вагітної первістком 24-річної Марії 17 травня 1395 р. припинила практику вживаннями угорськими королевами титулу «королеви Галичини і Володимирії». Друга дружина Сигізмунда Люксембурзького Барбара, донька цельського графа Генріха II та Анни Шауенберг, уже так не титулувалася [75, с. 178, № 514; с. 193, № 578; с. 196, № 588; с. 254, № 916—917; с. 258, № 937; с. 539, № 2282; с. 554, № 2357]. Зрештою, її перебування при владі виходить за хронологічні межі статті.

«Королева Русі»

Не менш складно віднайти жінок, які титулувалися б «королевою Русі» (чи «королевою рутенів»). Перший досвід вжитку папою Григорієм VII († 1085) 17 квітня 1075 р. титулу *Rex Ruscorum* щодо Ізяслава Ярославовича містить і звертання до його не названої за іменем в буллі дружини — *reginae uxori*, під якою слід розуміти доньку короля Польщі Мешка II († 1034) і лотаринзької принцеси Рикси Гертруду [1, с. 5, № 1]. Але титули, застосовані понтифіком до членів руського князівського сімейства на вигнанні, носили радше пропагандистський характер і не мали після їхнього повернення до Києва жодного значення чи впливу.

Зовсім інакше ситуація виглядала після коронації на «короля Русі» наприкінці 1253 р. Данила Романовича. Використання ним королівської титулатури — безсумнівне. Із папських булл 1246—1247 і 1257 рр. бачимо найменування його королем (*Illuster Rex Ruscie* або *Russiae*), а держави — королівством (*Regnum graedictum, Regnum eius*) як до, так і після дорогочинських врочистостей [1, с. 30, № 13; с. 33—35, № 16—18; с. 35—36, № 20—21; с. 38—39, № 25—26; с. 42, № 30—31; с. 44, № 32; с. 49—51, № 34—35]. Данило Романович мусив мати й королівську печатку, яка до наших днів не вціліла. Однак, для відповіді на питання, чи його дружина титулувалася «королевою Русі», бракує джерел. Добре знаємо, що володар був двічі одруженим. Перша його дружина Анна, донька князя Мстислава Мстиславовича і неназваної за іменем половецької княгині, померла поміж 1241—1246 рр. [34, с. 324]. Отже, на час коронації він був одружений з невідомою за іменем донькою литовського князя Довспрунка [34, с. 324—325]. Про неї вціліло вкрай мало свідчень. Так само ми майже нічого не знаємо про обох дружин Юрія I Львовича — невідомої за іменем доньки тверського князя Ярослава Ярославовича († 1271), виданої заміж на Волинь між 1282—1283 рр., та Євфимії, доньки куявського князя Казимира († 1267) і опольської княгині Єфросинії, з котрою він одружився після серпня 1289 р. [75, с. 205, 216]. Скупість джерельної інформації про самих дам не дає підстав навіть для припущень щодо їхньої титулатури. Нічого невідомо й про титулування дружини Юрія-Болеслава Тройденовича, який в останньому з відомих документів від 1339 р. постає як «князь і дідич королівства Русі» (*dux et heres Regni Russiae*) [43, с. 190, № 12]⁴. Від 1331 р. він був одруженим з незнаною на ім'я донькою великого литовського князя Гедиміна і княгині Євни (?) [77, с. 175]. Здавалося, що вигасання династії Романовичів спершу 1323 р. «за мечем», а після 1340 р. поступово й «за кужелем» покладе край руським королівським інституційним практикам у майбутньому. Однак Казимир III, який до початку 50-х рр. XIV ст. взяв під свій контроль чималу територію з володінь Романовичів, кілька разів титулувався «королем Русі» [44, с. 501]. Його скарбниця у Кракові поповнилася вивезеними зі Львова у квітні 1340 р. королівськими інсигніями Романовичів. Це за сприятливих обставин дозволяло продовжити інституалізацію королівства Русі, зокрема з ужитком королевами Польщі титулу «королев Русі». Однак невпорядковане сімейне життя Казимира III та вірогідно недоцільність самої ідеї у тільки-но посталому королівстві Польща, яке перебувало на етапі інституалізації, не сприяло появі за дружинами короля подібних титулів.

Зі смертю короля Польщі 5 листопада 1370 р. і переходом престолу до його небожа Людовіка I з династії Анжу в галицькій і волинській політиці чинної династії намітилися певні зрушення. Новий володар вочевидь вирішив переосмислити статус колишніх земель династії Романовичів у складі своїх розлогіх володінь, за польську частину яких тепер відповідала його мати, старша сестра покійного Казимира III — Єлизавета [12, с. 93]. Термін «королівство Русі» або ж «королівство рутенів» (*Regnum Russiae, Russie, Ruscie, Ruthenorum, Ruzie* і т. д.) в офіційному діловодстві

⁴ «*Georgio totius Regni Russiae duce*» (1340) [76, с. 620].

Угорщини 50—70-х рр. XIV ст. набрав цілком чіткого й зрозумілого звучання, проєктуючи, як ми припускаємо, майбутню мету, заради якої його вживали упорядники різного штибу актів — повноцінну інституалізацію на чолі з представником чинної династії⁵. Тому ми не виключаємо, що саме з цих міркувань 8 жовтня 1371 р. королева-мати Єлизавета використала титул «Божою милістю старша королева Угорщини, Польщі і Русі» (*Helizabeth Dei gracia reg[ina] senior Vngarie, [Polo]nie et Russie*) [87, с. 254, № 844] — інші подібні приклади нам невідомі. Практично в той самий час, у жовтні 1372 р., королівським управителем Руської землі (*terra Russiae*) став палатин Владислав Опольчик (до слова, вживаючи руську титулатуру ще з травня 1371 р. [88, с. 127—137]), а королева-мати зосередилася на справах Польської корони [12, с. 143]. З її відходом у засвіти 29 грудня 1380 р. та смертю сина Людовіка I 10 вересня 1382 р. титул «королеви Русі» більше не нотувався за жодною спадкоємицею династії Анжу як на угорському, так і польському королівському престолах.

З остаточним переходом під владу короля Польщі Владислава II Ягайла 1387 р. Галицької землі, раніше підпорядкованій угорській королівській адміністрації, про інституалізацію королівства Русі за участі династії Анжу не могло бути й мови. Натомість молодий литовський король на престолі Польщі не мав ані досвіду, ані бажання реалізовувати непевні, на його думку, проєкти, а тому він сам і всі його нащадки титулувалися лише як «пан і дідич Руської землі».

* * *

Насамкінець відзначмо ще раз: щонайменше 11 королев і одна дружина імператора у країнах латинського Заходу в XI — на початку XIV ст. походили з Русі. Двоє доньок, народжених у цих шлюбх, також стали королевами скандинавських країн. На Русі добре знали, що собою являє влада короля чи імператора не лише завдяки тісним міждинастичним зв'язкам. Окремі представники руської князівської родини *expressis verbis* звалися «королями Русі» чи «королями рутенів» у латиномовних наративних джерелах і почасти внаслідок коронаційних урочистостей, як у випадку Данила Романовича (1253). До слова, його молодший брат князь Василько в офіційній папській кореспонденції не один раз постає як «король Володимирії». З 1189 р., а остаточно після 1205 р., сформувалася традиція вживання титулів «короля Галичини і Володимирії», а також «короля Галичини» («короля рутенів») представниками угорської династії Арпадів. Усі перелічені титули — «короля Галичини», «короля Володимирії», «короля Галичини і Володимирії», а також «короля Русі» (та/або — «короля рутенів») принципово різнилися географічно та ідеологічно. Це добре усвідомлювали ті, кому вони належали, а також нотарі, які вписували титули до офіційних документів своїх сюзеренів. Наслідком офіційного

⁵ «Regnum Russie» [78, с. 46—47, № 53]; «Regno Ruthenorum» [79, с. 377, № 542]; «regno Ruzie» [80, с. 350, № 872]; «regnis scilicet Russiae» [81, с. 211, № 96]; «regnum Russiae» [82, с. 137, № 52]; «Regnum nostrum Russie, Regni Russie», «Regni nostri Russie» [83, с. 46, № 20; с. 57, № 28]; «regni Russiae» [84, с. 338, № 221]; «regni Ruzie» [85, с. 403, № 241]; «dominium regni Ruscie» [86, с. 545, № 413].

живання цих титулів представниками різних вінченосних династій XIII—XIV ст. (Арпади, Анжу, Г'ясти, Романовичі, Люксембурги) і поодиноких спроб інституалізації «королівства Галичини» й «королівства Русі» мало стати перенесення певних титулярних форм до титулів їхніх дружин. Проте за 200 років, винесених у хронологію цієї статті, нам відомі лише одна «королева Галичини» — Саломея «за мечем» з династії Г'ястів і «за кужелем» з Русі, одна «королева Галичини і Володимирії» — Марія «за мечем» з династії Анжу й «за кужелем» з родини Г'ястів, одна «королева Русі» — Єлизавета «за мечем» і «за кужелем» з династії Г'ястів та, вірогідно, «за замовчування» одна «королева Володимирії» — Дубравка, «за мечем» також з династії Г'ястів, а «за кужелем» з Русі.

Відсутність традиції титулування королев пояснюється невдачами інституалізації поміж 1215—1221 рр. «королівства Галичини», а після 1253 р. — «королівства Русі». У першому випадку цьому завадила перемога князя Мстислава Мстиславовича під стінами Галича навесні 1221 р. та полонення вінченосної пари Коломана й Саломеї з подальшим їх зреченням претензій на престол Галича. У другому випадку інституалізацію королівства Русі не дав завершити монгольський тиск. Чингізиди ніколи б не погодилися на повноцінний перехід підпорядкованих щойно їхній владі Романовичів до грона європейських суверенів на чолі з Римським папою коштом бодай часткової втрати над ними своєї влади. Коронацію Данила Романовича слід розглядати як інструмент ідеологічного та політичного зближення з країнами латинського Заходу. Саме князеві Данилові належала ініціатива в переговорах з Інокентієм IV після повернення від хана Бату в 1246 р. та лише від руського володаря залежало рішення — приймати чи не приймати королівський сан. Як відомо, він його прийняв, а причини такого кроку мали бути вкрай вагомими. Перш за все, йшлося про допомогу проти номадів, якої Романовичі так і не отримали. Як наслідок, монгольська воєнна активність у їхніх землях у середині — другій половині 50-х рр. XIII ст. дуже швидко звела нанівець неспіливі кроки короля Данила та його вінченосної родини щодо інституалізації, чи бодай її спроби, королівства Русі.

Кількаразове титулування другої дружини Василька Романовича Дубравки в 1246 р. «королевою», на наш погляд, якісно продуманий пропагандистський крок папської канцелярії Інокентія IV, спрямований на розширення його впливів на схід від Карпат. Ні про яке окреме «королівство Володимирії» не йшлося. Для молодшого Данилового брата титул «короля Володимирії» слугував не більше, аніж визнання його авторитету при дворах понтифіка та володарів латинського світу, особливо після встановлення Романовичами вигідних (хоча і неприємних за наслідками) стосунків з монголами в 1245—1246 рр. Угорським вінченосним родинам Арпадів і Анжу, здається, не йшлося про інституалізацію окремого «королівства Галичини і Володимирії», що поступово складалося як окремий політичний організм у володіннях Габсбургів аж після Першого поділу Речі Посполитої в 1772 р. Тому титул «королеви Галичини і Володимирії», який після 1382 р. бачимо за донькою Людовіка I Марією, радше виняток із правил, обумовлений відсутністю в покійного батька синів, котрі могли б зайняти угорський престол.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075—1953) / Colleget in introductione et adnotationibus auxit P. Athanasius G. Welykyi OSBM. Romae: PP. Basiliiani-Piazza della Madonna dei Monti 3, 1953. Vol. 1 (1075—1700). 670 s. [in Latin].
2. Dąbrowski, D. & Jusupović, A. (Eds.). Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). *Monumenta Poloniae historica*. Kraków; Warszawa: PWN; PAU, 2017. Seria II. T. XVI. 710 s. [in Old-Ukrainian].
3. Lappo-Danylevskiy, A.S. Pechati poslednikh galichsko-vladimirskikh kniazey i ikh sovetnikov. *Boleslav-Yuriy II, kniaz vsej Maloy Rusi. Sbornik materialov i izsledovaniy / soob.* O. Hensiorovskiy i dr. Saint Petersburg, 1907. 211-308 [in Russian].
[Лаппо-Данилевській А.С. Печати послѣдніхъ галичско-владимірськихъ князей и ихъ совѣтниковъ. *Болезлавъ-Юрій II, князь всей Малой Руси. Сборникъ матеріаловъ и изслѣдованій / сооб.* О. Генсіоровський и др. Санкт-Петербург, 1907. С. 211—308].
4. Soloviev, A. “Reges” et “Regnum Russiae” au Moyen Âge. *Byzantion: Revue internationale des études byzantines*. Bruxelles, 1966. XXXVI: 144-173 [in French].
5. Isayevych, Ya.D. Knyaz i korol Danylo: suspilstvo, tserkva, derzhava (do 800-richchia narodzhennia Danyla Galytskogo). *Kyivska starovyna*. 2002. 1: 3-10 [in Ukrainian].
[Ісаевич Я.Д. Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 800-річчя народження Данила Галицького). *Київська старовина*. 2002. № 1. С. 3—10].
6. Isayevich, Ya.D. “Korolevstvo Galicii i Volodimirii” i “Korolevstvo Rusi”. *Drevneyshyye gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovaniya*. 1985 god. Moscow, 1986. 62-63 [in Russian].
[Ісаевич Я.Д. «Королевство Галиции и Володимирии» и «Королевство Руси». *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1985 год / отв. ред. А.П. Новосельцев. Москва: Наука, 1986. С. 62—63].
7. Isaievycz, Ia. On the Titulature of Rulers in Eastern Europe. *Journal of Ukrainian Studies*. Summer-Winter 2004. 29/1-2: 219-244.
8. Isayevych, Ya.D. Do istorii tytulatury volodariv u Skhidniy Yevropi. *Knyazha doba: istoriya i kultura*. 2008. 2: 3-29 [in Ukrainian].
[Ісаевич Я.Д. До історії титулатури володарів у Східній Європі. *Княжа доба: історія і культура*. 2008. Вип. 2. С. 3—29].
9. Boroń, P. Kniaziowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu. Katowice: Wyd-wo Uniwersytetu Śląskiego, 2010. 325 s. [in Polish].
10. Holovko, O.B. Nekoronovani i koronovani koroli Pivdenno-Zakhidnoi Rusi. *Knyazha doba: istoriia i kultura*. 2015. 9: 183-216 [in Ukrainian].
[Головко О.Б. Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі. *Княжа доба: історія і культура*. 2015. Вип. 9. С. 183—216].
11. Holovko, O.B. Formuvannia vyshchoi volodarskoi vlady v Zakhidnii i Tsentralnii Yevropi v dobu rannoho i klasychnoho serednovichchia. *Problemy istorii Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*. Kamyanets-Podilskyi, 2016. 5: 148-162 [in Ukrainian].
[Головко О.Б. Формування вищої володарської влади в Західній і Центральній Європі в добу раннього і класичного середньовіччя. *Проблеми історії Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 5. С. 148—162].
12. Dąbrowski, J. Elżbieta Łokietkówna 1305—1380. Kraków: Universitas, 2007. 171 s. [in Polish].
13. Włodarski, B. Salomea krolowa Halicka (Karta z dziejów wprowadzenia zakonu kłarysek do Polski). *Nasza przeszłość*. 1957. 5: 61-83 [in Polish].

14. Szende, L. Lokietek Erzsébet — Nagy Lajos király édesanya. Egy lengyel hercegő Magyarországban (1320—1380). *Vigilia*. 1999. 2: 105-108 [in Hungarian].
15. Süttő, Sz. Maria. *Magyarország egyes házi királyai* / szer. Gy. Kristó. Szeged: Szukits Könyvkiadó, 2003. 67-76 [in Hungarian].
16. Süttő, Sz. Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384—1387. évi belviszályok okmánytárával. Szeged: Belvedere, 2003 [in Hungarian].
17. Holly, K. Kňazná Salomea a uhorsko-poľské vzťahy v rokoch 1214—1241. *Historycký časopis*. 2005. 53/1: 3-28 [in Slovakian].
18. Mazur, O. Persha halytska koroleva. *Kniazha doba: istoriia i kultura*. 2007. 1: 106-114 [in Ukrainian].
[Мазур О. Перша галицька королева. *Княжа доба: історія і культура*. 2007. Вип. 1. С. 106—114].
19. Barabás, G. Coloman of Galicia and his Polish Relations. The Duke of Slavonia as Protector of Widowed Duchesses. *Bagi, D., Barabás, G., Máté, Zs. (Eds.) Hungaro-Polonica Young Scholars on Medieval Polish-Hungarian Relations*. Pécs: Történettudományi Társaság, 2016. 89-118.
20. Marzec, A. Pod rządami nieobecnego monarchy. Królestwo Polskie 1370—1382. Kraków: Societas Vistulana, 2017. 324 s. [in Polish].
21. Engel, P. & Tóth, C.N. *Itineraria Regum et Reginarum (1382—1438)*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2005. 187 p. [in Hungarian].
22. Tóth, N.C. Mária királyné és udvara. *Nagyvárad és Bihar az Anjou-korban Tanulmányok Biharország történetéről*. Vol. 5 / Szerkesztette A. Zsoldos. Nagyvárad, 2018. 183-283 [in Hungarian].
23. Tóth, N.C. Regina Maria și curtea ei. *Oradea și Bihorul on vremea dinastiei de Anjou Studii despre istoria Țării Bihorului 5*. Traducător / ed. E. Mayer. Oradea: Fundația Culturală Varadinum, 2019. 209-290 [in Romanian].
24. Mielke, Ch. *The Archaeology and Material Culture of Queenship in Medieval Hungary, 1000—1395*. Chum: Palgrave Macmillan, 2021. 129 p.
25. Font, M. Halych u systemi rusko-uhorskykh vidnosyn XI—XIII st. *Voloshchuk, M. (Ed.). Halych. Zbirnyk naukovykh prac*. Ivano-Frankivsk, 2021. Serii 2. Vyr. 7: 5-6 [in Ukrainian].
[Фонт М. Галич у системі русько-угорських відносин XI—XIII ст. *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ, 2021. Серія 2. Вип. 7. С. 5—6].
26. Voloshchuk, M. Problemy instytualizatsii korolivstva Rusi XIII—XV stolit: do postanovky problemy. *Almanakh Blgarska ukrainistika*. 2019. 8: 84-95 [in Ukrainian].
[Волощук М. Проблеми інституалізації королівства Русі XIII—XV століть: до постановки проблеми. *Алманах Българська україністика*. 2019. Брой 8. С. 89—90].
27. Voloshchuk, M. Rus mizh Skhodom i Zakhodom. *Lokalna istoriia*. 2023. 3 (53): 48-53 [in Ukrainian].
[Волощук М. Русь між Сходом і Заходом. *Локальна історія*. 2023. № 3 (53). С. 48—53].
28. Voloshchuk, M. Ruthenian-Hungarian matrimonial connections in the context of the Rurik dynasty inter-dynasty policy of the 10th—14th centuries: selected statistical data. *Codrul Cosminului*. 2018. XXIV (3): 7-30.
29. Bautier, R.-H. Anne de Kiev, Reine de France et la politique royale au XIe siècle. Étude critique de la documentation. *Revue des études slaves*. 1985. LVII (4): 539-564 [in French].
30. Hardi, D. Nekoliko zapazanja o Boravcima Ane, majke češke kraljice Kunigunde, na vladarskom dvoru Přemislavoviča. *Chocholáč, B., Malíš, J., Reitinger, L. & Wihoda M. (Eds.). Pro pana profesora Libora Jana k životnímu jubileu*. Praha: Matice moravská, 2020. 236-237 [in Serbian].

31. Rozanov, S.P. Yevpraksiya-Adelgeyda Vsevolodovna (1071—1109): (Predstavleno akademikom S.F. Platonovym v zasedanii Otdeleniya gumanitarnykh nauk 11 yanvarya 1929 goda). *Izvestiya Akademii nauk SSSR. VII seriya. Otdeleniye gumanitarnykh nauk*. Leningrad, 1929. 8: 617-646 [in Russian].
[Розанов, С.П. Евпраксия-Адельгейда Всеволодовна (1071—1109): (Представлено академиком С.Ф. Платоновым в заседании Отделения гуманитарных наук 11 января 1929 года). *Известия Академии наук СССР: VII серия. Отделение гуманитарных наук*. Ленинград: АН СССР, 1929. № 8. С. 617—646].
32. Ryuss, Kh. Yevpraksiya-Adelgeyda: biograficheskiy etyud. *Rossica antiqua. Issledovaniya i materialy*. 2010. 2: 54-112 [in Russian].
[Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд. *Rossica antiqua. Исследования и материалы*. 2010. № 2. С. 54—112].
33. Androshchuk, F. Vid vikingiv do Rusi. Kyiv, 2022. 212 s. [in Ukrainian].
[Андрощук Ф. Від вікінгів до Русі. Київ: Національний музей історії України, 2022. 212 с.].
34. Dombrovskiy, D. Genealogiya Mstislavichey. Pervoye pokoleniye (do nachala XIV v.). Izdaniye ispravlennoye i dopolnennoye. Saint Petersburg, 2015. [in Russian].
[Домбровский Д. Генеалогия Мстиславичей. Первое поколение (до начала XIV в.). Издание исправленное и дополненное / перевод и вступ. слово К. Ерусалимский и О. Остапчук. Санкт-Петербург, 2015. 880 с.].
35. Voloshchuk, M. Ruthenian-Polish matrimonial relations in the context of the inter-dynastic policy of the house of Rurik in the 11th — 14th centuries: selective statistical data. *Codrul Cosminului*. 2019. XXV (1): 95-126.
36. Ipatyevskaya letopis. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*. Moscow, 2001. T. 2 [in Old-Slavonic].
[Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей* / с предисловием Б.М. Клосса. Москва, 2001. Т. 2. 648 р.].
37. Hardi, D. Problema pershoi zghadky termina “Halychyna” v intyuliatsii uhorskykh koroliv. *Voloshchuk, M. & Nagirnyi, V. (Eds.). Colloquia Russica*. Ivano-Frankivsk; Krakow 2017. Series II. Vol. 4: Seredniovichna Rus: problem terminologiyi. 251-264 [in Ukrainian].
[Гарді Д. Проблема першої згадки терміна «Галичина» в інтитуляції угорських королів. *Colloquia Russica* / за ред. М. Волощука і В. Нагірного. Івано-Франківськ; Краків: Лілея-НВ, 2017. Series II. Vol. 4: Середньовічна Русь: проблеми термінології. С. 251—264].
38. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / collegit e digessit T. Smičklas. Zagrabiae: Ex officina societatis typographicae, 1904. V. 2 (1101—1200). 499 p. [in Latin].
39. Voloshchuk, M. & Dombrovskiy, D. Kniaz Danylo Romanovych ta uhorski koroli 1205-1235 rr. (u vidpovid Volodymyru Aleksandrovychu). Chastyна 1. *Halychyna: naukovyi i kulturno-prosvitnii, krajeznachyiy chasopys*. 2020. 33: 37-59 [in Ukrainian].
[Волощук М., Домбровский Д. Князь Данило Романович та угорські королі 1205—1235 рр. (у відповідь Володимирові Александровичу). Частина 1. *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2020. Вип. 33. С. 37—59].
40. Voloshchuk, M. V kanun zakhvata Mstislavom Mstislavichem Galicha (konets marta — nachalo aprelya 1221 g.). Prosopografiya uchastnikov bitvy. *Grabarczyk, T. & Pogońska-Pol, M. (Eds.). Oblicza wojny*. Łódź, 2023. T. 7: Przed bitwą. 41-93 [in Russian].
[Волощук М. В канун захвата Мстиславом Мстиславовичем Галича (конец марта — начало апреля 1221 г.). Просопография участников битвы. *Oblicza wojny* / red. T. Grabarczyk, M. Pogońska-Pol. Łódź, 2023. T. 7: Przed bitwą. S. 41—93].

41. Sułkowska-Kuraś, I. & Kuraśeds, St. (Eds.). *Codex diplomaticus Masoviae novus*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; PAN, 1989. P. 2: 1248—1355. 413 s. [in Latin].
42. Barvynskiy, B. *Ukrainski sfrahistychni pamiatky XIII—XIV stolit. Zapysky NTSb*. Lviv, 1996. 1: 242-257 [in Ukrainian].
[Барвінський Б. Українські сфрагістичні пам'ятки XIII—XIV століть. *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. 231. С. 242—257].
43. Kurchynskiy, O. *Akty ta dokumenty Halytsko-Volynskoho kniazivstva XIII — pershoi polovyny XIV stolit. Doslidzhennia. Teksty*. Lviv, 2004 [in Ukrainian].
[Курчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів: Наукове Товариство імені Шевченка, 2004. 1283 с.]
44. Sieradzki, J. *Regnum Russiae. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji (na marginesie pracy J. Dąbrowskiego “Korona Królestwa Polskiego”)*. *Kwartalnik historyczny*. 1958. 65: 497-510 [in Polish].
45. Szentpétery, I. (Ed.). *Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1923. 1/1. 576 s. [in Latin and Hungarian].
46. Vertner, M. *Halytska zemlia — Rus — Uhorschchyna (X—XIV st.): problemy henealohii ta prosopohrafii. Voloshchuk, M. (Ed.). Halych. Zbirnyk naukovykh prac*. Ivano-Frankivsk, 2024. Serii 2. Vyp. 11 [in Ukrainian].
[Вертнер, М. Галицька земля — Русь — Угорщина (X—XIV ст.): проблеми генеалогії та просопографії. *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ, 2024. Серія 2. Вип. 11. 256 с.]
47. Wertner, M. *Az Árpádok családí története*. Nagybecskereken: Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, 1892. 629 p. [in Hungarian].
48. Theiner, A. (Ed.). *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia*. Romae: Typis Vaticanis, 1859. T. 1: 1216—1352. 837 p. [in Latin].
49. Ketrzyński, W. (Ed.). *Vita sanctae Salomeae reginae Haliciensis. Monumenta Poloniae historica*. Lwów: W Komisie księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1888. 4: 770-796 [in Latin].
50. Homza, M. *Uhorsko-poská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*. Bratislava: Libri Historiae, Post scriptum, 2009. 223 s. [in Slovakian].
51. Budkowa, S. (Ed.). *Dlugossii Joannes. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*. Warszawa: PWN, 1973. Lib. 5-6. 438 s. [in Latin].
52. Prohazkova, N. *Titulatura korolia Halychyny Kolomana (fragment dysertatsiinoi roboty). Voloshchuk, M. (Ed.). Halych. Zbirnyk naukovykh prats*. Ivano-Frankivsk, 2016. 1: 208-212 [in Ukrainian].
[Прохазкова Н. Титулатура короля Галичини Коломана (фрагмент дисертаційної роботи). *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ, 2016. Вип. 1. С. 208—212].
53. *Codex diplomaticus patrius / studio et opera A. Ipolyi, E. Nagy, D. Véghely*. Budapestini: Typis Alexandri Kocsi, 1880. 7. 508 p. [in Latin].
54. *Codex diplomaticus domus senioris Comitum Zichy de Zich et Vasenkeö / opera Emerici Nagy, Johannis bapt. Nagy et Desiderii Véghely*. Pestini: Editio societatis histor. Hung., 1871. 1. 632 p. [in Latin].
55. *Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica / manuscriptis E. Szentpétery, adhibitis et completis critice digessit A. Zsoldos*. Budapest: Magyar Országos levéltár; MTA Történettudományi Intézete, 2008. 226 p. [in Latin and Hungarian].

56. Szentpétery, I. (Ed.). *Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akademia, 1943. 2/1. 194 p. [in Latin and Hungarian].
57. Szentpétery, I. (Ed.). *Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica / kézirat*. I. Borsa. Budapest: Akadémiai kiadó, 1961. 2/2-3. 576 p. [in Latin and Hungarian].
58. Szentpétery, I. (Ed.). *Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica / kézirat*. I. Borsa. Budapest: Akadémiai kiadó, 1987. 2/4. 336 p. [in Latin and Hungarian].
59. Zsoldos, A. *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Budapest: MTA Történettudományegyetem Intézete, 2005. 227 p. [in Hungarian].
60. Nagy, I. (Ed.). *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. Budapest: A. M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1878. 1. 678 p. [in Latin].
61. *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis / szer. I. Nagy*. Budapest: A Magyar Tud. Akadémia, 1920. 7. 704 p. [in Latin].
62. Rudolf, V. Some Remarks on the First Wife of Charles I of Hungary. *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*. 2024. 11: 39-58.
63. Voloshchuk, M. & Stasiuk, A. Pro pokhid palatyna Villerma in Rutheniam u kvitni 1340 r. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu*. 2010. 17: 46-54 [in Ukrainian].
[Волощук М., Стасюк А. Про похід палатина Віллерма in Rutheniam у квітні 1340 р. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. 2010. Вип. 17. С. 46—54].
64. Hardi, D. Kilka novyh zauvazhen do pohodu uhorskogo palatyna Villerma Drugheta "in Rutheniam" navesni 1340 roku. *Kniazha doba: istoriia i kultura*. 2013. 7: 209-216 [in Ukrainian].
[Гарді Д. Кілька нових зауважень до походу угорського палатина Віллерма Другета «in Rutheniam» навесні 1340 року. *Княжа доба: історія і культура*. 2013. Вип. 7. С. 209—216].
65. Voloshchuk, M. Problema vasalnoi zalezhnosti Dmytra Dedka vid uhorskoho korolia Liudovika I. *Kniazha doba: istoriia i kultura*. 2012. 6: 269-279 [in Ukrainian].
[Волощук М. Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика I. *Княжа доба: історія і культура*. 2012. Вип. 6. С. 269—279].
66. Sroka, St. *Genealogia Andegawenów węgierskich*. Kraków: Societas Vistulana, 2015. 140 s. [in Polish].
67. Rudolf, V. Megjegyzések I. Károly első és második házasságához. *Turul*. 2023. 96/2: 64-73 [in Hungarian].
68. Jasiński, K. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich. *Górny, M. (Ed.). Biblioteka Genealogiczna*. Poznań; Wrocław; Wyd-wo Historyczne, 2001. 3. 264 s. [in Polish].
69. *Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej y Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie / w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego wydziału krajowego*. we Lwowie: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z drukarni narodowej W. Manieckiego, 1878. T. 7. 325 p. [in Latin].
70. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / studio et opera G. Fejer*. Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1838. 10/3. 340 p. [in Latin].
71. Mihályi, J. *Máramarosi diplomák a XIV. és XV századból*. Máramaros-Sziget: Mayer és Berger könyvnyomdája, 1910. 674 p. [in Latin].
72. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / studio et opera G. Fejer*. Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1834. 10/1. 759 p. [in Latin].
73. Fedoruk, A. *Obloha Halycha 1387 r. u svitli vitchyznianoj istoriohrafii*. *Voloshchuk, M. (Ed.). Halych. Zbirnyk naukovykh prats*. Ivano-Frankivsk, 2017. 2: 194-206 [in Ukrainian].
[Федорук, А. Облога Галича 1387 р. у світаі вітчизняної історіографії. *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ, 2017. Вип. 2. С. 194—206].

74. Voloshchuk, M. & Fedoruk, A. Obloha Halycha 1387 r.: narys zarubizhnoi istoriohrafii. *Voloshchuk, M. (Ed.). Halych. Zbirnyk naukovykh prats.* Ivano-Frankivsk, 2017. 4: 117-132 [in Ukrainian].
[Волощук М., Федорук А. Облога Галича 1387 р.: нарис зарубіжної історіографії. *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ, 2019. Вип. 4. С. 117—132].
75. Dąbrowski, D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. *Górny, M. (Ed.). Biblioteka Genealogiczna.* Poznań; Wrocław: Wyd-wo Historyczne, 2002. T. 6. 348 s. [in Polish].
76. Iohannes de Czarnkow, Joannis de Czarnkow, Chronicon Polonorum. *Bielowski, A. (Ed.). Monumenta Poloniae historica.* Lwów: Nakładem własnym, 1872. 2: 619-756 [in Latin].
77. Kozłowska-Budkowa, Z. (Ed.). Dlugossii Joannes. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae: in 10 lib. Warszawa: PWN, 1975. Lib. 9. 485 p. [in Latin].
78. A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai / ismerteti L. Óváry. Budapest: Kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága, 1890. 1. 294 p. [in Latin].
79. Anjou-kori oklevéltár / szer. E. Teiszler. Budapest; Szeged, 2019. 35 (1351). 732 p. [in Latin and Hungarian].
80. Anjou-kori oklevéltár / szer. F. Sebők. Budapest; Szeged, 2018. 36 (1352). 507 p. [in Latin and Hungarian].
81. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / studio et opera G. Fejer. Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1833. 9/1. 810 p. [in Latin].
82. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / studio et opera G. Fejer. Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1833. 9/2. 760 p. [in Latin].
83. Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej y Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie / w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego wydziału krajowego. we Lwowie: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z drukarni narodowej W. Manieckiego, 1871. 3. 316 p. [in Latin].
84. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / studio et opera G. Fejer. Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1842. 9/7. 749 p. [in Latin].
85. A Nagymihályi és Sztárai gróf Sztáray család oklevéltára / szer. Gy. Nagy. Budapest: Kiadja gróf Sztáray Antal, 1887. 1. 574 p. [in Latin].
86. Codex diplomaticus domus senioris Comitum Zichy de Zich et Vasonkeő / opera E. Nagy, J. Bapt. Nagy et D. Véghely. Pestini: Editio Societatis Histor. Hung., 1874. 3. 651 p. [in Latin].
87. Kodeks dyplomatyczny Malopolski / wydał i przypisami objaśnił dr. F. Piekosiński. Kraków: Nakładem Akademii umiejętności Krakowskiej, 1886. 3. 480 p. [in Latin].
88. Tęgowski, J. Nowe źródła do kwestii datacji objęcia rządów na Rusi przez Władysława Opolczyka. *Średniowiecze Polskie i Powszechne.* 2009. 1 (5): 127-137 [in Polish].

Надійшла / Received 10.11.2025

Myroslav VOLOSHCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Professor at the Department of the World History,

Vasyl Stefanyk Carpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

myroslav.voloshchuk@cnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1737-7205>

FEMALE ROYAL TITLES OF THE 13TH — 14TH CENTURIES (ON THE EXAMPLE OF GALICIA, VOLODYMYRIA, AND RUS')

The **purpose** of the article is to systematize all written fragments about the female royal titles used in relation to Galicia, Volodymyria, separately, together for Galicia and Volodymyria, as well as in relation to Rus' in the 13th—14th centuries. It is noted that not only women from Rus' became queens of other lands. Certain territories of Rus' were periodically influenced by the Western royal traditions. The cases presented in the article are separated in time and space, have different origins, and were aimed at implementing ideologically different tasks. However, this ideologically different royal terminology disappeared from the written sources for the same reason — the inability or inexpediency of institutionalizing the mentioned kingdoms recreated in the titles by crowned dynasties that possessed the appropriate powers. **Methodology.** The written sources allow us to clearly establish the chronology and the individuals who held the titles of the queens of Galicia, Volodymyria, separately from Galicia and Volodymyria, as well as of Rus'. In the case of the “Queen of Galicia and Volodymyria”, this fact is confirmed by the legends of the majestic seals and three smaller ones in the form of rings. In the cases of the other three titles, we do not possess the monuments of material culture or iconography to supplement the written sources. **Scientific novelty.** In the formation of almost any Kingdom, the figure of the queen is also important, along with the king (first the queen-consort, and later the queen-mother), one of the important elements of the institutionalization of a new type of state. Despite a considerable number of historical studies, primarily devoted to the coronation of Daniel Romanovych, the use of royal symbols of power by his children, grandchildren, and further descendants, none of the scholars has attempted to delve deeper into the institutionalization of the Kingdom of Rus'. This long and complex phenomenon chronologically went beyond the existence of the Romanid family itself and ended at the beginning, in the first third of the 15th century. At the same time, completely on the margins of research attention remained the same unsuccessful attempts at institutionalizing the Kingdom of Galicia at the beginning of the 13th century, the use of the titles “Galicia and Volodymyria” by the kings and queens of Hungary in the 13th — 14th centuries, as well as the notation in the written sources of the king and queen of Volodymyria. **Conclusions.** 11 women from Rus' and two daughters born to them were such queens of the countries of the Latin West during the 11th — early 14th centuries. Only one representative of the current dynasty of Rus' became the emperor's wife. This allowed Rus' to be well-oriented in the specifics of the functioning of Western-style institutions of power. Moreover, the princes of Rus' were often called “kings” in the Latin-language historiography, and some of them, together with their wives, received quite official royal titles, although without any practical consequences. However, the permanent crisis of power in the Halych land at the turn of the 12th — 13th centuries significantly strengthened the royal influences here, primarily of the Hungarian Árpád dynasty. It was King Andrew II, with the support of Pope Innocent III, who tried to create the Kingdom of Galicia, led by Andrew's second son, Coloman, and his bride, the “Queen of Galicia” Salome. The extremely turbulent short reign of this crowned couple in Halych from 1215 to 1221 (with interruptions) ended in fiasco, with the renunciation of claims to the Halych throne, as a result of which Salome remained in history the only “Queen of Galicia”. The pretenders to the Halych

land from the Volhynian Romanids — Princes Daniel and Vasylo — were active participants in the European policy. The Mongol invasion of their lands actualized the search for allies in the West, one of the tools of which was encouraging the brothers to accept the royal crown and recognize the supremacy of the Roman pontiff. During active negotiations with the princes, Pope Innocent IV several times quite consciously called Vasylo Romanovych “King of Volodymyria”, and his wife Dubravka — such a “Queen” in 1246. This, in our opinion, was a propaganda gesture that had no practical consequences. The official coronation of Daniel Romanovych, which took place at the end of 1253, should have foreseen the creation of the “Kingdom of Rus”, which has been known as a term since the mid-40s of the 13th century. However, sources have never confirmed the title of the second, unknown by name, Lithuanian wife of King of Rus’ Daniel as “queen”. The problems of institutionalization of the Kingdom of Rus’ in the second half of the 13th — first half of the 14th centuries had a chance to be partially resolved during the reign of the King Casimir III from the Piast dynasty between 1350 and 1370. Having taken the royal insignia of the Romanids into his own hands in the spring of 1340 and occasionally using the title of “King of Rus” in the 1350s, he still did not dare to transfer the title of “Queen of Rus” to any of his wives, and thus at least try to complete the work begun by the Romanids. Only once, his older sister, Queen Elizabeth of Hungary, in 1371 was titled as “Queen of Rus”. She briefly took custody of the Ruthenian lands of his vast possessions on behalf of her son, King of Hungary and Poland, Louis I of Anjou. However, in 1372, Louis I appointed his former palatine, Vladislaus II of Opole, to govern the lands of Rus’, and the queen-mother focused on maintaining order in his Polish lands and never used the title “Queen of Rus” again. The new Anjou dynasty, which ascended the Hungarian throne at the beginning of the 14th century, also inherited the Árpád’s titles, in which Galicia and Volodymyria continuously figured from 1206. However, until the end of the 14th century, none of the queens of both Hungarian dynasties held the title “Queen of Galicia and Volodymyria”. This title was first used by Louis I’s eldest daughter, Maria, who inherited the throne of Hungary and, with it, her father’s titles. During her reign, there was no talk of institutionalizing a separate “Kingdom of Galicia and Volodymyria”. However, a number of documents issued by her in 1383—1385 indicate attention to the Ruthenian lands. After her marriage to Sigismund of the Luxembourg dynasty and his accession to power in Hungary on March 31, 1387, the crowned couple could no longer retain the lands restored with the title of “King of Galicia and Volodymyria”. The troops of the King of Poland Władysław II Jagiełło and his wife, Maria’s younger sister — Jadwiga, in 1387, with the support of the Lithuanian forces of Prince Vytautas, included these territories into the Kingdom of Poland. However, starting with the representatives of the Jagiellonian dynasty, all subsequent kings on the thrones of the Kingdom of Poland and the Polish-Lithuanian Commonwealth were titled as “lords and heirs of the land of Rus”, but by no means of the Kingdom of Rus’. The above list of queens, whose titles had a direct relationship to the history of individual lands of Rus’, testifies to the constant search throughout the 13th — 14th centuries for tools for the practical implementation of what was reproduced in the titles. None of the attempts was successful. The closest to him in the second half of the 14th century were the intellectuals of the Anjou dynasty.

Keywords: *Galicia, Volodymyria, Rus’, Hungary, the Árpáds, the Anjou, the Romanids, the Piast, king, queen, Kingdom, papal chancellery.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.046>
УДК 94(477).091:930+001.891.7

Альберт ВЕНГЕР

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії,
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)
vengeralbert@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

МИТРОФАН БРЕЧКЕВИЧ І ПІДГОТОВКА ІСТОРИКІВ-МЕДІЄВІСТІВ У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х рр.)

Мета дослідження полягає у вивченні досвіду організації історичної науки в Київському університеті професором М. Бречкевичем. **Методологія** базується на використанні історико-генетичного, біографічного та просопографічного методів, методу узагальнення. **Наукова новизна.** Уперше детально досліджено повоєнну діяльність М. Бречкевича як організатора науки, вивчено біографії його учнів та їхній внесок у розвиток медієвістичних студій у другій половині 1940-х — середині 1950-х рр. **Основні результати дослідження.** Встановлено, що в повоєнній Україні одним із центрів підготовки нового покоління медієвістів став Київський університет, де під керівництвом проф. М. Бречкевича готувалися кандидатські дисертації з історії європейського середньовіччя. У статті висвітлено доробок трьох учнів М. Бречкевича. Проаналізовано обмежену циркуляцію їхніх праць, які належали до «тіньової історіографії» і залишалися поза науковим дискурсом. Пояснюється сутність концепту «тіньової історіографії», який дозволяє описати й інтерпретувати викривлення наукового процесу в радянських умовах, зокрема у сфері медієвістики. Встановлено, що проф. М. Бречкевичу не вдалося створити стабільне середовище академічної традиції за формулою «вчитель — учень» у Київському університеті: його учні після захисту дисертацій реалізовувалися як фахівці в інших вищих навчальних закладах, що підважувало академічну тягість у межах університету.

Цитування: Венгер А. Митрофан Бречкевич і підготовка істориків-медієвістів у Київському університеті (друга половина 1940-х рр.). *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 46—70. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.046>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні медієвістики повоєнної доби в академічних центрах України, визначенні їх ролі й місця в розвитку загальнорадянської медієвістики, становленні взаємовпливів «центр — периферія» в історичній науці.

Ключові слова: *М. Бречкевич, З. Руда, М. Лойберг, О. Цибенко, Київський університет, середні віки, медієвістика, історіографія.*

Дослідження історії української медієвістики має стійку традицію. Одним з основоположників цієї традиції був харківський історик В. Бузескул, який узагальнив здобутки дореволюційної історіографії [1]. Системне вивчення проблем радянської медієвістики розпочалося в другій половині ХХ ст. Важливу роль тут відіграв О. Вайнштейн, який не оминув увагою внесок українських істориків у розвиток загальносоюзної медієвістики [2]. Дослідженню здобутків попередників-медієвістів присвятили свої розвідки харківські історики Л. Калущка та Г. Фрізман [3—5], А. Митряєв [6—8], які були учнями відомого харківського медієвіста М. Пакуля, а отже, продовжували більш ніж столітню традицію медієвістичних студій у Харківському університеті. На сучасному етапі дослідженням історії медієвістики займається С. Лиман [9—11], учень А. Митряєва. В Одесі історію медієвістики вивчають О. Дьомін [12; 13], А. Налівайко [14], П. Майборода [15; 16], В. Чепіженко [17]. Львівські історики С. Козловський [18] та П. Юрейко [19] досліджують становлення та розвиток медієвістики у Львівському університеті; О. Файда вивчає розвиток української візантиністики [20]. Значну увагу історії медієвістики в Київському університеті приділяє М. Рудь [21—24]. Автором статті був підготовлений історіографічний триптих, у якому висвітлені біографії трьох українських медієвістів ХХ ст. — М. Бречкевича, Я. Рубіна та В. Сиротенка [25—27]. Важливим етапом у дослідженні стану медієвістики в незалежній Україні став довідник, складений київським істориком О. Головком, який, окрім того, вивчає біографії та інтелектуальний доробок харківських медієвістів радянської доби [28—30].

Загальною тенденцією у студіюванні історії української медієвістики залишається регіоналізм, суть якого зводиться до вивчення розвитку медієвістики в академічних центрах, які представляють дослідники. Наявність сталої історіографічної традиції не гарантує повного й всеохопного вивчення історії української медієвістики у ХХ ст. — нерозв'язаним залишається цілий комплекс питань: стан медієвістики в міжвоєнну й повоєнну добу, формування, функціонування та трансформація медієвістичних центрів у другій половині ХХ ст. У цій статті досліджено спробу проф. М. Бречкевича сформувавши осередок медієвістики в Київському університеті в другій половині 1940-х рр. Особливістю цього короткого етапу української історіографії є те, що написані та захищені дисертації стали частиною «тіньової історіографії». Під цим поняттям пропонуємо розуміти сукупність праць і дослідницьких практик, що залишалися поза науковим дискурсом, існували на периферії інтелектуального середовища або зберігалися у вигляді неопублікованих матеріалів. Подальше використання цього поняття може виступити аналітичним інструментом для виявлення нових напрямків розвитку історичної науки, розширити розуміння історіографічних процесів.

У статті також вирішується важливе завдання формування історіографічного ресурсу для розширення уявлення про українську історіографію не лише як про дослідження історії України, адже саме так, за окремими винятками [31], найчастіше представляється український історіографічний процес. Цей підхід, що сформувався як у діаспорній [32—34], так і в радянській [35] історичній науці, зберігається і зараз [36; 37].

Медієвістичні центри другої половини 1940-х рр. в УРСР

Репресії 1930-х рр. та Друга світова війна різко підкосили інтелектуальний потенціал України, у тому числі й у сфері медієвістики. Те, що будувалося два попередні десятиліття, якщо не було знищено, то значно постраждало. Університети, як центри підготовки науковців, ще довго не могли оговтатися від втрат як людських, так і матеріальних. Медієвістичні центри повоєнної України були представлені одним або двома дослідниками, які забезпечували викладання відповідних курсів і проведення наукової роботи в цьому напрямі. Один із найбільш потужних центрів був у Харкові, представлений проф. М. Пакулем, якому вдалося забезпечити тяглість досліджень з дореволюційних часів і передати естафету своїм учням — Г. Фрізману, Л. Калущкій, А. Митряєву. Інша його аспірантка, К. Агібалова, відразу після відновлення роботи Харківського університету в 1943 р. була призначена старшою викладачкою історії середніх віків, а згодом завідувачкою кафедри всесвітньої історії (М. Пакуль ще перебував в евакуації), але в 1947 р. вона була звільнена з університету, оскільки «не відповідала вимогам, які стоять перед викладачами університетів»¹. За цим формулюванням була прихована справжня причина звільнення: під час німецької окупації вона викладала історію в одній із сільських шкіл. Проте згодом саме К. Агібалова разом із Г. Донським, ще одним учнем М. Пакуля, написала загальносоюзний шкільний підручник із середньовічної історії.

В Одеському університеті медієвістику як напрям досліджень представляв проф. М. Розенталь, який не був класичним медієвістом, оскільки головним об'єктом його досліджень була біографія Юліана Відступника. Професор завідував кафедрою історії середніх віків, на якій сам і працював. Під час перебування Одеського університету в евакуації М. Розенталь взяв до аспірантури випускницю Київського університету І. Зав'ялову, яка в повоєнні роки почала викладати історію середніх віків в Одеському університеті та захистила дисертацію з історії Англії [38]. Згодом М. Розенталь став жертвою боротьби з космополітизмом і був змушений залишити викладання в Одесі [39].

У Дніпропетровському університеті медієвістичні студії другої половини 1940-х рр. представляв білоруський історик Я. Рубін, автор перших у Білорусі підручників і хрестоматій з історії середніх віків (історії класової боротьби) та низки

¹ Архів Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (далі — АХНУ) Ф. 1. Оп. 5. Спр. 601. Арк. 1—13.

методичних рекомендацій. У фокусі наукових досліджень Я. Рубіна була історія єврейської громади Великого князівства Литовського доби пізнього середньовіччя. На жаль, підготовлений ним рукопис докторської дисертації згорів під час наступу німецьких військ на Мінськ. Після звільнення території України від німців він виявив бажання переїхати з родиною до Дніпропетровська. Окрім нього, у Дніпропетровському університеті за напрямом медієвістики працювала Ф. Гольденберг, яка досліджувала життя і творчий доробок німецького гуманіста Лессінга (історіографія 1940-х рр. відносила цей період до пізнього середньовіччя). Я. Рубін створив в університеті музей світової історії, основою якого стали середньовічні артефакти — цей музей став лабораторією підготовки студентів-медієвістів, спеціалізація яких була відкрита в університеті. Підготовки аспірантів з історії середніх віків не було [26].

Після відновлення роботи Львівського університету активізувалися і медієвістичні студії. Представниками цього напрямку досліджень були І. Шпитковський, Д. Похилевич, Є. Яцкевич. І. Шпитковський займався вивченням спеціальних історичних дисциплін і до приїзду Д. Похилевича викладав історію середніх віків для студентів-істориків, потім вів низку спецкурсів², організував в університеті музей сфрагістики й нумізматики [40]. Як дослідник-науковець він вивчав селянські рухи в Україні у XVIII ст. У 1945 р., на момент прибуття до Львова, Д. Похилевич дописував докторську дисертацію під назвою «Аграрні відносини у Великому князівстві Литовському у XVI—XVIII ст.»³. Є. Яцкевич працював над кандидатською дисертацією з історії відносин Русі та Польщі⁴. У 1948 р. до колективу кафедри доєднався молодий ленінградський історик А. Лозинський, який готував дисертацію «Паризька Ліга (Соціально-політична боротьба в Парижі у період підйому народного руху в кінці 80-х рр. XVI ст.)»⁵.

Після деокупації Києва відновив роботу Київський університет, у тому числі й історичний факультет. У доповідній записці декана історичного факультету на ім'я ректора КДУ ім. Т.Г. Шевченка від 12 серпня 1944 р. зазначалося, що кадрова ситуація на факультеті була складною, бракувало викладачів, штат активно формувався, кількість здобувачів теж була невелика — на всіх курсах разом навчався 121 студент. На кафедрі історії середніх віків працював тільки один викладач — канд. істор. наук, доц. С. Левін, а з нового навчального року починав викладати проф. М. Бречкевич⁶, який щойно повернувся з евакуації та мав досвід викладання середньовічної історії в КДУ ще до німецько-радянської війни. Згодом до роботи на кафедрі доєдналася випускниця Московського університету В. Маркіна.

² Державний архів Львівської області. Ф. Р-19. Оп. 17. Спр. 37. Арк. 1.

³ Там само. Спр. 33. Арк. 2.

⁴ Там само. Спр. 37. Арк. 23 зв.

⁵ Архів Львівського національного університету ім. І.Я. Франка (далі — АЛНУ). Ф. 119. Оп. 10/С. Спр. 7046. Арк. 4 зв.

⁶ Державний архів міста Києва (далі — ДАК). Ф. Р-1240. Оп. 13. Спр. 7. Арк. 1—2.

Митрофан Бречкевич та його академічний досвід

Митрофан Бречкевич належав до унікальної когорти радянських істориків, професорів, які в дореволюційні часи не тільки здобули вищу освіту, але й збудували академічну й викладацьку кар'єру. У 1897—1901 рр. він навчався в Юр'ївському університеті, у вже дорослому віці — на момент вступу йому було 27 років, позаду була духовна семінарія та викладання в навчальних закладах України. У той час в Юр'ївському університеті працював відомий славист А. Ясинський, під керівництвом якого М. Бречкевич розпочав студії зі слов'янської історії. Значний вплив на історика справило наукове відрядження до Німеччини, Франції та Англії, де він мав можливість відвідувати лекції та семінари європейських професорів, користуватися бібліотеками. Як викладач вищої школи історик мав досвід, який здобув у Юр'ївському (1906—1911 рр.) та Казанському (1913—1922 рр.) університетах. Цей період виявився найбільш плідним, саме тоді він написав свої основні праці «Святополк — князь Поморський» [42], «Перші поморські монастирі» [42] та інші. У Казані він розкрив себе як організатор науки: створив кабінет історії середніх віків, видавав збірники документів для роботи студентів на семінарських заняттях, провадив семінар з техніки наукового дослідження. Для подальшої підготовки до захисту дисертацій і здобуття наукових звань залишив в університеті трьох аспірантів: В. Дитякіна, Н. Терновського та В. Семенова [27, с. 35], які згодом успішно заявили про себе в радянській історіографії. У 1923 р. історик переїхав до Катеринослава, де викладав історію середніх віків в Інституті народної освіти, виступив ініціатором відкриття при науково-дослідній кафедрі українознавства секції всевітньої історії, яку сам і очолив, керував роботою аспірантів і проводив наукові дослідження. На початку 1930-х рр. став жертвою боротьби з дореволюційною професурою, був звинувачений у тому, що не освоїв марксистську методологію, унаслідок чого звільнений. Цей драматичний, на перший погляд, епізод фактично врятував йому життя, адже більшість професорів, які залишилися в Дніпропетровську, згодом стали жертвами репресій. Історик переїхав до Криму, де в період розгугу сталінських репресій працював екскурсоводом і збирав матеріали з теми «Оборона Малахова кургану в 1854—1855 рр.». Щоб уникнути критики й можливих переслідувань за свою дореволюційну кар'єру, Бречкевич обрав стратегію адаптації до радянських умов: уже в пенсійному віці почав здобувати радянську освіту, вивчав основи марксизму в Сімферопольському інституті масового заочного навчання за спеціальністю «Ленінізм». Це свідчить про те, що Бречкевич не планував залишатися екскурсоводом, а мав амбіції повернутися до роботи у вищій школі. Зрештою так і сталося. У 1938 р. він переїхав до Києва, де в педагогічному інституті викладав історію середніх віків, паралельно навчався в Київському університеті марксизму-ленінізму, який закінчив у 1941 р. — на той момент професору виповнився 71 рік. Під час війни та німецької окупації України перебував в евакуації, викладав у Сталінграді та Бірську [27, с. 92—93]. Отже, обрана М. Бречкевичем стратегія виявилася цілком життєздатною.

Митрофан Бречкевич — організатор досліджень з історії середніх віків у другій половині 1940-х рр.

Попри поважний вік (74 роки) та страшні наслідки Другої світової війни для його родини — два сини загинуло на фронті, а донька була скалічена нацистами [43, с. 100—107] — історик зберіг надзвичайну працездатність та активність. Він допрацьовував докторську дисертацію, взяв на себе нелегкі адміністративні обов'язки завідувача кафедри. Скоріше за все, М. Бречкевич усвідомлював той факт, що історія середніх віків як окрема галузь досліджень у КДУ та Україні в цілому є надзвичайно вразливою, насамперед, через відсутність достатньої кількості спеціалістів. Отже, одним із завдань, яке він поставив перед собою, була підготовка молодих медієвістів. Про цей намір говорить той факт, що професор відразу почав набирати аспірантів. Невдовзі виявилася серйозна проблема — брак базових знань зі спеціальності (середньовічна історія) в аспірантів. Вчений зазначав, що частина аспірантів знає історію середньовіччя гірше за студентів-відмінників, тому загальну підготовку до аспірантури вважав незадовільною і виступав за її зміну. Історик пропонував приймати до аспірантури лише тих, хто відмінно опанував пропедевтичні дисципліни та свою спеціалізацію. Для цього необхідно було вести селекцію студентів з 1—2 курсів, коли вивчається стародавня та середньовічна історія, з'ясувати, чи готові студенти до наукової роботи, і розпочинати підготовку до аспірантури, адже саме такі здобувачі, на думку вченого, з першого місяця перебування в аспірантурі могли б взятися за дослідження, а не витратити час на вивчення курсу історії середніх віків⁷. Лабораторією, де можна було б випробувати студентів на академічну придатність, став науковий студентський гурток з історії середніх віків. Гурток тримався на інтересі студентів до середньовічної історії, хоча інформаційних ресурсів для його якісної роботи відсутньо бракувало. У 1946 р. М. Бречкевич скаржився, що незадовільними були справи з наочністю та бібліотекою. У протоколах кафедри відзначалося, що всі дослідники історії середніх віків — від професора до студента — перебувають у найбільш скрутних умовах, якщо порівнювати з іншими. Це пояснювалося відсутністю книг, карт, спеціалізованих кабінетів⁸. Попри це саме гурток у повоєнні роки став осередком формування потенціалу майбутніх медієвістів.

Серед гуртківців розгорталися справжні драми, пов'язані зі студентськими пошуками істини, які розбивалися об скелі бездушного всепоглинального тоталітарного режиму. Це стосувалось інтерпретації окремих історичних явищ, яка не вкладалася в рамки марксистсько-ленінсько-сталінської методології. Показовою стала ситуація, яка розігралася довкола двох студентів історичного факультету — членів наукового гуртка з історії середніх віків В. Шляпентоха та В. Конторовича. На засіданні гуртка вони озвучили свою теорію про те, що феодалізм з'явився не внаслідок розвитку продуктивних сил, як стверджувала офіційна історіографія, а через динаміку розвитку зброї. Ця теорія імпонувала й іншому члену гуртка —

⁷ ДАК. Ф. Р-1246. Оп. 13. Спр. 112. Арк. 4.

⁸ Там само. Спр. 64. Арк. 3.

аспіранту М. Лойбергу. Невідомо, як пройшло обговорення доповіді на засіданні гуртка і як на цю ідею відреагував проф. М. Бречкевич, але згодом у протоколах засідань кафедри з'явилися записи про недоліки в роботі гуртка, а М. Бречкевич виправдовувався, визнавав, що припустився помилки, дозволивши В. Шляпентоху й В. Конторовичу прочитати доповідь без попереднього узгодження з ним⁹. Очевидно, що інтелектуальна інтерпретація зародження феодалізму молодими істориками не спричинила б негативної реакції за відсутності ідеологічного контролю за історичною наукою, коли найменший відступ від догми трактувався як суттєва хиба й передбачав серйозні наслідки для «відступника». Насамперед це стосувалося історії України, але не оминувало й всесвітню історію. Тези, озвучені на засіданні гуртка, вочевидь дійшли до керівництва (як мінімум) факультету, що й спричинило винесення питання на засідання кафедри та змусило М. Бречкевича виправдовуватися за свою недбалість. Після цього випадку професор застерігав: «[...] у лекціях, консультаціях, у семінарських заняттях, у тематиці студентських робіт, у керівництві студентським науковим гуртком викладач повинен бути бездоганим не лише сам у своїх висловах, але й оберігати молодь від можливих відхилень»¹⁰.

Не знайшовши підтримки в керівника гуртка, київські студенти поїхали «шукати правди» до академічних авторитетів у Москві. Спочатку вони зустрілися з О. Неусихінім і С. Юшковим, які не зацікавились ані молодими колегами, ані їхньою теорією. А от С. Мішулін був підкреслено незадоволений та роздратований їхнім візитом і питаннями. Причина могла полягати в тому, що молоді люди, озвучуючи свої ідеї, апелювали до його давньої, у своїй суті антимарксистської теорії про те, що в античності єдиною галуззю, де відбувався серйозний прогрес, було зброярство. С. Мішулін посварив студентів за те, що в навчальний час приїхали до Москви й прогулювали лекції в університеті. Як зауважував пізніше В. Шляпентох, вони мали бути вдячними С. Мішуліну хоча б за те, що той не написав на них донос у Київ [44, с. 100—101].

Відкрито ця теорія більше не обговорювалася, проте її сліди можна знайти в дисертаційному дослідженні М. Лойберга [45], а під час «відлиги» В. Шляпентох та М. Лойберг озвучували її на академічних майданчиках СРСР [46] та отримали позитивні відгуки, зокрема від А. Гуревича [47, с. 61—62], підготували розлогу статтю з цієї теми для публікації в центральному радянському філософському журналі — в історичні журнали подати матеріал дослідники так і не наважилися. В останній момент стаття була знята з друку. Зараз складно однозначно стверджувати, що саме стало причиною, можливо, дискусійні положення теорії вирішили не виносити на суд академічної спільноти. В. Шляпентох пояснював ситуацію політичними змінами в країні (до влади прийшов Л. Брежнев) [44, с. 101].

Отже, наступним етапом у підготовці фахових медієвістів була аспірантура. Починаючи з середини 1940-х рр. під керівництвом М. Бречкевича працювало троє аспірантів: Зінаїда Руда, Михайло Лойберг, Ольга Цибенко, які згодом мали

⁹ Там само. Спр. 112. Арк. 3—3 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 9 зв.

замінити його на науковій та педагогічній ниві. Основна вимога М. Бречкевича до майбутніх медієвістів — знання іноземних мов і латини — була надзвичайно високою для тих, хто закінчив університет у повоєнні роки, адже всі аспіранти зовсім нещодавно пережили труднощі війни та окупації, тому мали пробіли в знаннях через вимушену перерву в здобутті освіти, а студювання іноземних мов припадало саме на роки навчання в університеті.

Колективний портрет аспірантів. Зінаїда Руда народилася 1919 р. у с. Буда-Товстолісова Корюківського району Чернігівської області в родині інженера, мати була селянкою. Середню школу закінчила в м. Краматорськ. У 1937 р. вступила на історичний факультет Київського державного університету. У роки окупації мешкала в селі, де їй запропонували вчителювати, проте вона відмовилась і до 1943 р. працювала в сільському господарстві. Після завершення німецької окупації деякий час викладала в школі історію та географію, а в 1944 р. повернулася до навчання в університеті. Після завершення навчання 1945 р. була направлена викладати історію стародавнього світу до Слов'янського педагогічного інституту, того ж року вступила до аспірантури¹¹. Вона добре знала латину, французьку та німецьку мови, що стало однією з причин, чому М. Бречкевич залишив її в аспірантурі¹².

Ольга Цибенко народилася у 1921 р. у м. Бориспіль Київської області в робітничій родині. У 1938 р. вступила до Київського педагогічного інституту, де освоювала фах вчителя історії. До початку німецько-радянської війни закінчила два курси¹³. Скоріше за все, знайомство з М. Бречкевичем відбулося саме в педагогічному інституті, де він викладав середньовічну історію. Під час німецької окупації працювала на різних роботах (прибиральницею, обліковцем та ін.), деякий час вчителювала. Після завершення німецької окупації відновилася в інституті й продовжила навчання з третього курсу. Закінчила інститут у 1946 р.¹⁴ Після завершення навчання Ольга вступила до аспірантури Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Спочатку навчалася на кафедрі логіки під керівництвом С. Москаленко, а згодом перевелася на кафедру історії середніх віків під керівництвом проф. М. Бречкевича.

Михайло Лойберг народився 1923 р. у м. Катеринослав (нині Дніпро) у родині службовця. Батько активно просувався кар'єрними сходами, обіймав високі державні посади. У 1930—1934 рр. родина мешкала в Харкові, столиці радянської України, після перенесення столиці до Києва — переїхала туди. З початком німецько-радянської війни юнака призвали до армії. Під час боїв за Харків був поранений та евакуйований у тил. Через поранення отримав III групу інвалідності та був демобілізований¹⁵. У 1943—1944 рр. мешкав у Москві, де працював його батько, всту-

¹¹ ДАК. Ф. Р.1246. Оп. 4. Спр. 46. Арк. 7.

¹² Там само. Арк. 2 зв.

¹³ Архів Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка (далі — АКНУ). Спр. 48 (у використаних справах АКНУ відсутня нумерація аркушів).

¹⁴ Там само.

¹⁵ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО) Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1023. Арк. 29 зв. — 30 зв.

пив на історичний факультет Московського університету. Згодом батька Михайла перевели на роботу до Києва, де він обійняв посаду заступника міністра заготівлі. Переїхавши до України, юнак продовжив навчання на другому курсі історичного факультету Київського університету¹⁶. Тут він проявив себе як здібний студент: навчався на «відмінно», засвоїв за один рік програму двох курсів, у 1946 р. закінчив університет та вступив до аспірантури¹⁷, де під керівництвом проф. М. Бречкевича розробляв тему «Хроніка Мартіна Галла як джерело давньої історії Польщі».

Навчання в аспірантурі та робота над дисертаціями. Аспіранти під час навчання освоювали загальні предмети та іноземні мови. На наукового керівника покладалося завдання контролювати освоєння спеціальних тем за спеціальністю, у нашому випадку — середньовічної історії, а у випадку з М. Лойбергом ще й історії західних і південних слов'ян. Контроль за вивченням тем покладался на М. Бречкевича. Окрім того, М. Бречкевич контролював рівень латинської мови в аспірантів — він вочевидь вважав, що справжній медієвіст повинен знати латину. У цьому відчувався вплив дореволюційної вищої освіти, де значну увагу приділяли вивченню класичних мов і дослідник історії середньовіччя мав володіти латиною за замовчуванням. Натомість в інститутах народної освіти, а згодом у радянських університетах на історичних факультетах та відділеннях класичні мови фактично не вивчалися на тому рівні, який дозволяв би вільно читати тексти. Багато з тих, хто розпочинав дослідження в області медієвістики, не знали латини. Ба більше, латинська мова була відсутня у переліку кандидатських мінімумів для аспірантів-медієвістів. Під час аналітичного огляду здобутків аспірантів проф. М. Бречкевич кожного разу підкреслював, що аспірант опрацьовує джерела латинською мовою¹⁸. Коли на кафедрі з'явилася молода викладачка В. Маркіна, випускниця аспірантури кафедри історії середніх віків Московського університету, виявилось, що її знання латини були поверховими й М. Бречкевич, як керівник кафедри, вимагав, щоб остання вільно, без словника читала латиною Салічну правду, «Життя Карла Великого», «Записки про галльську війну» та ін. У січні 1948 р. В. Маркіна зобов'язалася до 15 вересня 1948 р. вільно читати латиною. Перевірку вмінь М. Бречкевич залишив за собою¹⁹. Щоправда, у протоколах засідань кафедри не виявлено інформації щодо результатів вивчення латинської мови В. Маркіною.

Розпочавши роботу над дисертацією, молоді дослідники зіткнулися з ключовим викликом провінційних медієвістів — брак джерел і літератури. На той час в СРСР склався усталений алгоритм розв'язання цієї проблеми. Оскільки ані фінансової, ані юридичної можливості виїхати за межі СРСР не було, провінційні дослідники вирушали до двох найбільших академічних центрів — Москви та Ленінграда, де могли працювати з наявними в книгозбірнях джерелами й літературою. Перебування в Москві чи Ленінграді давало ще один бонус — можливість

¹⁶ Там само. Арк. 31.

¹⁷ ДАК. Ф. Р-1246. Оп. 1. Спр. 255. Арк. 6.

¹⁸ Там само. Оп. 13. Спр. 197. Арк. 31; Там само. Оп. 4. Спр. 46. Арк. 3; АКНУ. Спр. 48.

¹⁹ ДАК. Ф. Р-1246. Оп. 13. Спр. 112. Арк. 8 зв. — 9.

налагодити контакти зі столичними фахівцями з досліджуваної теми. Ця ситуація наочно демонструвала поляризацію радянської науки за принципом «центр — периферія». Так, Зінаїда Руда, вступивши до аспірантури, почала працювати над дисертацією на тему «Виробництво та виробники у Франкській державі при Каролінгах» у 1947 р. та отримала відрядження до Москви²⁰, яке принесло позитивні результати. По-перше, вона проконсультувалася стосовно дослідження з провідним радянським дослідником середньовічної історії проф. О. Неусихіним, який рекомендував змінити тему дослідження та вивчати варварські правди: Салічну, Репуарську, Баварську, Саксонську, Алеманську та Едикт Ротарі²¹. По-друге, вона почала опрацьовувати джерела й літературу. Рекомендації О. Неусихіна, найімовірніше, були пов'язані з тим, що за рік до цього він на основі перелічених вище варварських правд захистив дисертацію [48]. У 1948 р. аспірантка знову працювала у книгозбірнях Москви, але через великий обсяг роботи відрядження за власні кошти затягнулося на декілька місяців²². Зрештою, аспірантка провела в Москві більш ніж пів року, коштів на життя у столиці катастрофічно бракувало, тож вона була змушена ночувати за межами столиці на станції Рязанської залізниці, а вдень повертатися назад і працювати в бібліотеках²³.

З такою ж проблемою зіткнувся і М. Лойберг. Наявні в бібліотеках у відкритому доступі книги й журнали не давали можливості серйозно працювати над темою. Оскільки М. Лойберг готував дисертацію, він отримав дозвіл користуватися фондами обмеженого доступу книгозбірні АН УРСР — іноземної історичної літератури, що вийшла після 1917 р., та радянської історичної літератури (періодики) 1917—1940 рр.²⁴ Зрештою, опрацювання цих фондів не задовольнило дослідника й він попросив про відрядження до Москви — для роботи в бібліотеках і для узгодження своєї наукової теми в нещодавно відкритому Інституті слов'янознавства АН СРСР. У листопаді 1948 р. аспірант працював у бібліотеках Москви та консультувався щодо своєї дисертації з І. Міллером, який спеціалізувався на російсько-польських зв'язках, щоправда, пізнішого періоду²⁵.

Ольга Цибенко над дисертацією працювала в Києві, адже під час навчання в аспірантурі була вагітна й народила дитину, яка часто хворіла, тож довготривалі відлучення молодого мами були неможливими.

Наукові результати роботи аспірантів та поповнення «тіньової історіографії». Дисертація З. Рудої торкалася проблем общини в давніх германців і мала свою історіографічну традицію, у тому числі й радянську. У 1920-х рр. доіндустріальна історія була на маргінесі зацікавлень радянських істориків і в цій царині зберігали свої позиції історики з дореволюційним досвідом, насамперед Д. Петрушевський, який критикував общинну теорію [49]. На цьому етапі його бачення розділяв О. Неуси-

²⁰ Там само. Арк. 1.

²¹ Там само. Арк. 5 зв.

²² Там само. Арк. 17—17 зв.

²³ Там само. Спр. 197. Арк. 5 зв.

²⁴ АКНУ. Спр. 543.

²⁵ Там само.

хін, який підтримав певні погляди А. Допша [50]. Після остаточного закріплення гегемонії марксистської методології альтернативні погляди на общинну теорію перестали озвучуватися. У радянській історіографії 1930-х рр. активно розвивалась ідея Ф. Енгельса про те, що окремі суспільства можуть обійти рабовласницьку стадію розвитку при переході до феодалізму [51]. Результати багатолітньої роботи радянських істориків завершилися оформленням фундаментальних монографій, які визначили позицію радянської історіографії з цього питання на кілька десятиліть [52; 53]. Теза Ф. Енгельса про «аграрний комунізм» міцно закріпилася в гуманітаристиці та засадничо протистояла ідеї про вічність приватної власності та наявний у людства досвід життя при комунізмі. Основним противником тези про «аграрний комунізм» був відомий історик Фюстель де Куланж [54]. Власне проти ідей останніх і були спрямовані зусилля радянської дискусійно-войовничої історіографії, у тому числі й праця З. Рудої. Якщо порівнювати з опонентами, дисертація З. Рудої поступалася за кількістю залучених джерел, які б дозволили верифікувати тези, озвучені у правдах. Керівник роботи проф. М. Бречкевич укотре відзначав, що цінності дослідженню додає те, що авторка вивчала джерела мовою оригіналу²⁶ — володіння латиною важило для М. Бречкевича більше за факт написання тексту дисертації.

Дослідниця ставила за мету вивчення питання общинного землеволодіння у салічних франків, алеманів, баварів та лангобардів, спираючись на перші відомі писемні пам'ятки — правди. Для аналізу були обрані правди, що зазнали найменшого римського впливу. З дослідницького поля були виключені англо-саксонські правди, які містили фрагментарні свідчення про общину, та Вестготська правда, на яку сильно вплинули римські традиції. З одного боку, наявність общинного ладу подавалась як доконаний факт, а з іншого — дисертантка полемізувала із західними істориками, які дотримувались інших поглядів. Отже, для дисертації характерний дискусійний стиль. Науковиця диспутувала з тогочасною німецькою історіографією, представників якої традиційно для того часу звинувачувала у прихильності до фашизму та маркувала як «псевдонауковців фальсифікаторів історії», які йдуть на перекручування та підробку джерел, аби довести, що в прадавніх германців не було аграрного комунізму.

Робота складалася зі вступу, історіографічного огляду, трьох розділів і висновків. В історіографічному огляді традиційно для наукових праць того часу висвітлено погляди на досліджуване питання класиків марксизму-ленінізму, а також окреслено етапи розвитку общинної теорії. Перший розділ присвячено Салічній правді. Дослідниця відзначила, що у франкських віллах виявилися надзвичайно живучими родинні зв'язки. З. Руда стверджувала, що доказом існування общини у франків є розділ Салічної правди про переселенців, у якому йдеться про колективну відповідальність. У другому розділі аналізувались Алеманська та Баварська правди. В Алеманській правді науковиця знайшла докази існування домової общини та общини-марки. У третьому розділі аспірантка розглядала Едикт Ротарі, відповідно до якого лангобарди розселилися родовими групами, утворюючи села. Підтвердженням іс-

²⁶ ДАК. Ф. Р-1246. Оп. 4. Спр. 46. Арк. 3.

нування общини, на думку дослідниці, була наявність спільного випасу для худоби. Паралельно існувала й родова комуна. З метою встановлення суб'єкта володіння були проаналізовані родинні зв'язки мешканців села та техніка господарювання²⁷.

Дослідниця відзначала, що на основі статей Салічної правди можна стверджувати, що мешканці вілли були вільними. Підтвердженням домінування общинного укладу життя авторка вважала той факт, що той самий злочин проти майна особи й проти вілли передбачалися різні покарання. Ще одне свідчення існування общини авторка вбачала в нормі про заборону «чужинцю» поселятись у віллі без згоди всіх мешканців. Таким чином, власність на будинок і двір вільного франка підпорядковувалася волі всієї вілли, без дозволу якої не можна було поселити у власному будинку «чужинця», а за порушення цього порядку передбачався штраф. Цей факт науковиця вважала вирішальним доказом наявності общини у франків, попри те, що саме до нього апелював і Фюстель де Куланж, доводячи відсутність общини у франків²⁸. Відсутність у Салічній правді окремого терміна для позначення приватної власності на землю інтерпретувалась як доказ існування спільного — общинного — володіння. Фактично робота зводилася до ілюстрування тез Ф. Енгельса з цього питання.

Історикиня стверджувала, що вілли алеманів були селами, а не окремими поселеннями (помістями), як вважала західна історіографія — на це вказувала значна відстань від вілли до поля. З. Руда зауважувала, що якби алемани жили в помістях, то поля були б поруч²⁹. Тезу Інами-Штернегга про розселення баварців невеликими групами вважала помилковою і наполягала, що останні мешкали селами — такий висновок ґрунтувався на тому, що родини брали воду з одного колодязя.

Ведучи мову про лангобардів, історикиня стверджувала, що форма їхнього об'єднання «фара» («fara»), згадана в Едикті Ротарі, найімовірніше, позначає кровно-родинні групи. Доказом існування общини в лангобардів, на її думку, був факт наявності спільних випасів, згадки про природне право користуватися лісами, звичаї ведення полювання та вирішення межових суперечностей³⁰. Дослідниця зазначала, що в Едикті Ротарі вказувалося на існування не родової общини, а домової комуни³¹. Основний висновок роботи З. Рудої зводився до того, що для досліджуваного варварського суспільства характерним був перехід від родової общини до сусідської при збереженні домових общин (великих родин із трьох поколінь).

Робота З. Рудої залишилася непоміченою, як і більшість робіт, написаних за межами радянських академічних центрів, та поповнила «тіньову історіографію» [55]. Навіть її офіційний опонент О. Неусихін у своїх подальших дослідженнях, які стосувалися цієї теми, не посилався на неї. Винятком стала узагальнювальна історіографічна праця Л. Вайнштейна, у якій автор, даючи високу оцінку роботам О. Неусихіна, у примітках згадував, що до блискуче розроблених ним тем

²⁷ Там само. Арк. 24—24.

²⁸ Там само. Арк. 27.

²⁹ Там само. Арк. 29.

³⁰ Там само. Арк. 32.

³¹ Там само. Арк. 33.

тяглися і молоді дослідники, зокрема З. Руда. Він дав коротку характеристику автореферату дисертації, відзначивши, що це не більше ніж спроба систематизувати матеріали правд та ілюструвати вчення Енгельса про марку [2, с. 112].

У дисертації Михайла Лойберга простежувався значний ідеологічний вплив, адже після завершення Другої світової війни в СРСР проблеми слов'янської історії набули особливої актуальності, оскільки до соціалістичного табору потрапили західно- й південнослов'янські країни, історія яких також стала предметом прямого політичного зацікавлення. Якщо раніше радянська історіографія маркувала ці країни як мінімум недружніми до СРСР, то тепер риторика змінювалася і необхідно було підсвічувати значну спільність історичних доль, «прадавнє тяжіння» слов'янських народів до народу російського, уособленням якого був тогочасний СРСР. Основна академічна відповідальність за вирішення цього завдання спочатку покладалася на сектор слов'янознавства Інституту історії Академії наук СРСР, який у роки війни, як зазначав його керівник В. Пічета, займався популяризацією історії слов'ян [56, с. 153]. Згодом було створено Інститут слов'янознавства, який очолив академік Б. Греков. Основні завдання інституту зводилися до вивчення революційних рухів, утворення слов'янських держав на початку ХХ ст., ключовим питанням слов'янського середньовіччя визначалися проблеми вивчення гуситського руху [57]. Професор М. Бречкевич цілковито в дусі часу визначав актуальність дисертації свого аспіранта М. Лойберга, стверджуючи, що її основне завдання — «дати марксистську версію історії виникнення Польщі, яка завдяки мудрій політиці Сталіна вперше за довгий час стала дружньою до СРСР»³².

Дисертація, подана до захисту, мала назву «Перша польська хроніка — важливе джерело з історії утворення польської держави» [45]. Концептуально ця робота була частиною великої історіографічної дискусії, яка тривала кількасот років і стосувалася встановлення національної належності автора хроніки. На сьогодні це питання ще остаточно не розв'язано, оскільки його вивчення базується лише на тексті хроніки, тому історики намагаються встановити походження автора за описом подій або ландшафтів у тій чи іншій країні тощо. В історіографії існує кілька теорій походження автора хроніки: провансальська, фламандська, італійська, угорська. У своїй роботі М. Лойберг розвивав польську теорію, доводячи, що хроніст за національністю був поляком, а перша хроніка з історії Польщі — це самодостатнє явище польської середньовічної історіографії без західних впливів.

Перший розділ дисертації мав назву «Космополітичні збочення дворянсько-буржуазної історіографії в питанні про першу польську хроніку та її безсилля розв'язати цю проблему». У ньому автор розглядав залучення досліджуваної хроніки до польського історієписання середньовічної доби, коли вона перетворилася на одне з важливих джерел ранньосередньовічної Польщі — починаючи з текстів Кодлубка та Яна Длугоша, Мартіна Кромера. Використання пізнішою польською історіографією імені автора хроніки як Галл Анонім автор уважав недопустимим, адже це формувало хибне уявлення про походження автора хроніки як про гал-

³² АКТУ. Спр. 543.

ла, а не поляка. М. Лойберг пропонував використовувати назву «Перша польська хроніка». Саме в традиційній назві історик убачав космополітичні підходи буржуазної історіографії, яка, на його думку, принижувала здобутки польського народу та його культури, адже відмовляла полякам у власному середньовічному історієписанні. Водночас історик розумів, що вже існує історіографічна традиція (зокрема традиція посилянь), тому як альтернативу пропонував використовувати суто технічну назву «Хроніка Галла» [45, с. 26].

Другий розділ дисертації мав назву «Що являє собою Перша польська хроніка і що нам відомо про її автора». Основне завдання М. Лойберга — показати неспроможність тверджень, що в основу хроніки лягли західні впливи. Історик зазначав: «Походження хроніки говорить про інше. Воно говорить про те, що перша польська хроніка зазвучить на повний голос та розкриє всю глибину свого змісту лише на тлі сучасної російської історичної літератури. Невипадково руський літопис давав нам ключ до розкриття соціального змісту польської хроніки! Тепер, коли викриті обставини, що зумовили початок польської хронікальної літератури, очевидно є її повна схожість з умовами походження руського літописання» [45, с. 326—327].

Уся дисертація написана в полемічному дусі: автор дискутував і «викривав», як правило, польських істориків у їх «оманливому об'єктивізмі», «прислужливості перед панівними класами» тощо. Під історіографічну критику М. Лойберга потрапили німецькі історики, які, на його погляд, неправильно сприймали й позиціонували тогочасну Польщу як відсталу країну. Водночас радянський історик робив те ж саме, але, можливо, у менш агресивній формі: дослідник планомірно формував образ Польщі як периферійного світу Русі, використовуючи тезу хроніста про те, що про Польщу знали за кордоном лише завдяки купцям, які проходили через неї з товарами на Русь. Сюди ж додавав факти про те, що археологи знаходять масовий імпорт ремісничої продукції з Русі до Польщі, тоді як польського експорту виявлено не було [45, с. 153—154]. Історик просував тези радянської історіографії про те, що походи польських правителів на Київ сприяли поширенню впливу вищої матеріальної та духовної культури Русі на польську державу, порівнюючи їх з походами руських князів на Візантію, які культурно збагачували Русь.

У підрозділі «Класові витоки ідеології автора Першої польської хроніки» зазначено, що суть польської держави часів Болеслава Хороброго визначали війни, захоплення рабів, здобичі та їх розподіл, що сприяло розвитку військового сегменту в суспільстві, і саме цей сегмент форсував феодалізацію. Учений украї обережно озвучував тези, раніше обговорені з І. Конторовичем і В. Шляпентохом про те, що військова справа сприяла феодалізації суспільства [45, с. 278].

В останньому розділі — «Походження, характер та значення Першої польської хроніки як важливого історичного джерела» — М. Лойберг намагався виконати одне з ключових завдань своєї дисертації: довести, що автор хроніки є поляком. Аргументи на користь західного походження автора хроніки М. Лойберг рідше відкидав, вважаючи їх слабкими. Слова хроніста «*exubet peregrinus*» («чужинець панує») та «*patria at parentes*» («батьківщина й батьки»), на підставі яких дехто з учених обґрунтовував його іноземне походження, були, на думку ди-

сержанта, неправильно інтерпретовані. Він пропонував власне пояснення та наводив аргументи на користь своєї гіпотези: латинське слово «*patria*» в середньовіччі часто вживали в значенні «земля», «країна», а слово «*parentes*», на його думку, вказувало на впливовий рід Авданьків, оскільки інших знатних родичів у хроніста не було. Відповідно, висноував дослідник, словосполучення «*patria at parentes*» — це частина польських земель, де владарювали Авданьки, а не західна країна [45, с. 318]. Те, що хронікер називав себе «*exul*» — «вигнанець», М. Лойберг інтерпретував як факт насильницького чи добровільного перебування в монастирі після розгрому його покровителів. Слово «*regrinus*» пропонував розуміти не в класичному значенні — «іноземець», а як «недосвідчений, необізнаний» [45, с. 320]. Ще одним аргументом на користь польського походження автора історик уважав значну кількість полонізмів у його тексті, зокрема польських висловів, перекладених латиною, наприклад, «*Rege itaque Boleszlavo interhomines exeunte*» («піти поміж людьми»), на думку дослідника, є калькою польського вислову «*z spomiędzy ludzi zejść*» («піти з життя») [45, с. 322].

Ідеї, що їх висунув М. Лойбергу своїй дисертації, не знайшли відгуку в радянській історіографії, не говорячи вже про польську. Причина цього досить проста: після захисту текст дисертації відправився на полиці архіву. Відсутність публікацій за темою дисертації була однією з ключових причин формування в СРСР «тіньової історіографії». За кілька років після захисту дисертації київського історика в Москві вийшов тритомник з історії Польщі [58], перший том якої був присвячений феодальній добі. Невдовзі один із її авторів, московський історик В. Королюк, видав монографію з історії давньопольської держави [59], у якій інтелектуальний доробок М. Лойберга був повністю проігнорований. Складно сказати, що було первинним — чи незнання про роботу М. Лойберга, чи реакція на його арешт та ув'язнення (у 1951 р. історика заарештували за політичним звинуваченням). Враховуючи той факт, що співавтором В. Королюка був І. Міллер, який свого часу консультував М. Лойберга щодо дисертації, версія про необізнаність В. Королюка з доробком київського історика виглядає маловірогідною. У своїй монографії В. Королюк про походження польського хроніста зазначив наступне: «За суцільного та систематичного вивчення хроніки так званого Аноніма Галла, першого написаного в Польщі (близько 1113—1116 рр.) історичного твору, автор якого хоч і не був, зважаючи на все, поляком, але був чудово обізнаний у польських справах...» [49, с. 5]. У 1961 р. за редакцією В. Королюка вийшов російський переклад хроніки, переклад та вступну статтю до якої підготувала Л. Попова. Вона зазначала, що з наявної в хроніці інформації про національність автора складно зробити однозначний висновок [60]. І знову дослідники хроніки не згадують ім'я М. Лойберга та його концепцію. Згодом радянська історіографія відзначала, що хроніка виражала ідеї національної самосвідомості поляків, проте не висувала однозначних міркувань щодо походження автора [61].

Згадки про кандидатську дисертацію історика містяться в історіографічних оглядах розвитку історичної полоністики в Україні та історії радянської медієвістики. У 1961 р. в «Українському історичному журналі» було опубліковано статтю київських істориків С. Антонюка й І. Кундюби (опонент М. Лойберга) [62], де було

зазначено, що М. Лойберг довів тісний зв'язок автора хроніки з польськими магнатами та підтвердив його перебування при князівській канцелярії. Одним із ключових моментів роботи науковці вважали обґрунтування тези про прогресивну роль Русі в Європі та про спільність шляхів розвитку Русі та Польщі. Автори були певні, що робота М. Лойберга спростовує «брехливі» твердження буржуазних істориків про західне походження польської культури та польської держави «[...] і є доказом глибокої спільності розвитку російської та польської культури» [61, с. 117]. У монографії О. Вайнштейна дисертацію історика розглянуто в контексті дослідження російсько-польських зв'язків [2, с. 224]. На думку О. Вайнштейна, автор намагався довести, що хроніка виникла на польському ґрунті й була написана польським автором, проте історіограф так і не визначився, чи вдалося М. Лойбергу це зробити. Дослідник обмежився зауваженням, що темою «Польської хроніки» раніше цікавився М. Лойберг, а згодом Л. Попова, яка, на відміну від останнього, обережніше підходила до питання національності автора хроніки [2, с. 389].

Харківський історіограф А. Митряев у кінці 1960-х рр., ведучи мову про спадок М. Лойберга, зазначав, що дисертація залишилася в рукописі, не було опубліковано жодної статті з висвітленням винесених на захист тез [6, с. 22] — інтелектуальний спадок історика був фактично втрачений для історіографії.

Отже, ідея М. Лойберга про польське походження хроніста не прижилася в радянській історіографії, а сам автор залишився майже невідомим навіть у вузькому колі радянських дослідників ранньосередньовічної Польщі. Ці факти підтверджують формування в СРСР у 1940—1950-х рр. «тіньової історіографії», ідеї та досягнення якої залишилися непомітними, передусім через те, що ці роботи лягли на полиці архівів і не були доступні для дослідників.

З певним запізненням, у 1956 р., захистила дисертацію Ольга Цибенко («Феодальне землеволодіння єпископської церкви та положення селян в Кремоні XI—XII століття») [63]. Актуальність цієї дисертації розкривалась у декількох площинах. Перша — історіографічна традиція, яка формувалася в СРСР і значну увагу приділяла питанням власності на землю у феодальну добу. Друга — у радянській історіографії італійський досвід досліджень був недостатньо вивчений, особливо в порівнянні зі здобутками науковців Англії, Франції та Німеччини.

Досліджувати акти Кремони радянські історики розпочали в 1920-х рр. за ініціативи О. Добіаш-Рождественської, яка разом зі своїми учнями не лише їх вивчала, але й обґрунтувала доцільність публікації документів з огляду на їх джерельний потенціал. Згодом до цього процесу долучився С. Аненський. Результатом їхньої роботи стало археографічне видання актів кремонської єпископської церкви з колекції Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР [64]. Фактично, О. Цибенко була однією з перших, хто скористався цією публікацією для свого наукового дослідження. Окрім цього, вона залучила європейські археографічні видання актів [65; 66].

Дисертація складалася зі вступу, чотирьох розділів і висновків. Перший розділ мав назву «Джерела та історіографія питання», другий — «Соціально-економічні відносини в Кремоні до кінця XII ст.», третій — «Феодальне землеволодін-

ня кременської єпископської церкви в XI—XII ст.», четвертий — «Становище селян в Кремені в XI—XII ст.». Мета дисертації полягала у вивченні феодального способу виробництва в Північній Італії, у визначенні його індивідуальних рис, зумовлених місцевими особливостями [63, с. 3—4]. Історикня непрямо, але вказує на той факт, що її дослідження, особливо в порівнянні з роботами буржуазних істориків, до яких вона відносила дореволюційних і сучасних італійських науковців, містить менше фактографічного матеріалу. Проте сильною стороною свого тексту вона вважала використання марксистсько-ленінської методології пізнання. Вона була переконана, що буржуазні історики розглядали поняття феодалізму виключно з політичної позиції, у той час як вона вивчала виробничі сили та не маскувала експлуататорський характер класу феодалів. Якщо полеміку з буржуазними істориками, які досліджували феодальну історію Італії, авторка вела досить коректно, то в питаннях оцінок церковної історії американськими істориками пішла в активний наступ і не шкодувала для них ярликів: «Сучасна буржуазна медієвістика, особливо американська, проявляє підвищену цікавість до реакційної філософії середньовіччя, до питань теології, “духовного життя” в середні віки й зовсім ігнорує “мирські” сторони католицької церкви. Позірною турботою про справи віри імперіалістичні псевдонауковці прикривають свою злочинну політику захисників світової реакції. Вивчені в дисертації джерела викривають експлуататорську сутність католицької церкви [...]» [63, с. 4—5].

На основі вивчених джерел дослідниця дійшла висновку, що в XI ст. в Кремені існувала верства вільних селян, які поступово, через прекарій, втрачали свободу. Окрім того, перетворення вільного алодиста на кріпосного відбувалося шляхом продажу або обміну більш зручної землі на менш зручну. Дослідниця відзначала, що поземельні операції церкви з представниками феодального стану не погіршували становище останніх, у той час як операції з малоземельними селянами призводили до втрати землі й свободи [63, с. 6—7]. Наприкінці XII ст. земельні операції (обміни), здійснювані церквою, не завжди були на користь останньої. Проте для церкви було важливішим, щоб той, хто здійснював обмін, визнавав феодальну залежність від єпископа. Дисертантка дійшла висновку, що поступове зменшення єпископської землі пояснюється тим, що в Кремені активно розвивалася торгівля і значна кількість заможних громадян вкладала фінанси в землю. Таким чином, ця специфіка зменшувала ресурси феодалізації з боку церкви. Основу експлуатованих церквою становили лібелярії, які уклали договір на обробіток землі. Неодмінною частиною лібелярного права була щорічна продуктова рента («фікт»), при цьому лібелярії були особисто вільними. О. Цибенко ставила питання про існування в досліджуваній період панщини та, відповідаючи на нього, наводила факт відсутності в джерелах згадок про неї, який вона не вважала випадковим. Економічні умови, які склалися на Півночі Італії, не сприяли класичному закріпаченню селян. О. Цибенко вважала, що лібелярні договори хоч і передбачали свободу використання вільної землі орендарем, проте фактично давали єпископу приховані інструменти для позаекономічного примусу.

Підбиваючи підсумки свого дослідження, авторка відзначала, що становище кременських селян в XI—XII ст. еволюціонувало від кріпосного севра до особисто

вільного орендаря лібелярія. Проте церква позиціонувалася як жорстокий експлуататор класу виробників — феодално залежних селян [63, с. 16].

Доля учнів М. Бречкевича після завершення аспірантури. Попри успішне завершення аспірантури та захист дисертації, ніхто з учнів М. Бречкевича не залишився працювати в Київському університеті. З. Руда працювала в педагогічному інституті Ніжина, де в 1949—1950 рр. викладала середньовічну історію. Професор М. Бречкевич порушував питання про її повернення на кафедру, проте воно так і не було вирішене. Викладацька кар'єра З. Рудої в Ніжині виявилася досить короткою і закінчилася звільненням через зарахування до штату кафедри професора³³. Віднайти інформацію про подальшу долю істориків поки що не вдалося.

М. Лойберг після захисту кандидатської дисертації отримав роботу в Харкові, де згодом був звинувачений в антирадянській діяльності, заарештований і за сфабрикованою політичною справою засуджений до 10 років ув'язнення. В. Шляпентох вважав, що Михайло став пішаком у великій політичній грі — його було використано для того, щоб усунути з високої міністерської посади батька [44, с. 156—157]. Після смерті Й. Сталіна він був реабілітований³⁴, йому вдалося відновитися у професії: викладав у Києві в інституті народного господарства, де став співавтором підручника з економічної історії, підготував розділи з історії середньовічної економіки [67], разом з двома київськими вчителями написав підручник з історії середніх віків для вечірніх шкіл, за яким довгий час навчалися у вечірніх школах СРСР [68]. Згодом почав займатися соціологією та переїхав до Москви, де продовжив соціологічні студії, але серйозних успіхів не досяг. На пенсії повернувся до викладання економічної історії та підготував підручник для закладів вищої освіти, який активно використовується навіть зараз [69]. Пізніше переїхав до США, де й провів останні роки життя.

У «Відгуку про роботу О.М. Цибенко в бутність аспірантом»³⁵ М. Бречкевич високо оцінив виконану нею як навчальну, так і академічну роботу, підкреслював соціальну активність науковиці. Логічним наслідком такої характеристики стало працевлаштування О. Цибенко на кафедрі, проте через брак навантаження вона не викладала. Вона скаржилась на те, що фактично є безробітною, у відповідь на що декан факультету А. Бородін зазначив, що кафедра укомплектована висококваліфікованими кадрами, і навіть якби таких не було, то О. Цибенко не допустили б до викладання, оскільки вона «не забезпечить викладання курсу історії середніх віків на рівні університетських вимог»³⁶. Керівництво факультету очевидно не просто не поділяло думку проф. М. Бречкевича щодо О. Цибенко, навпаки — давало їй здобуткам украй низьку оцінку, але встановити, чому склалася подібна ситуація і чому випускницю аспірантури не взяли на роботу поки не вдалося. Зрештою, вона звільнилася та працювала в закладах освіти в Києві. У 1952—1956 рр. вона викладала середньовічну історію в Дрогобицькому педагогічному інституті, у 1956 р. захисти-

³³ Державний архів Чернігівської області. Відділ у місті Ніжин. Ф. Р-6121. Оп. 3. Т. II. Спр. 78. Арк. 1, 21.

³⁴ ДАХО Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1023. Арк. 207.

³⁵ АКНУ. Спр. 48.

³⁶ Там само.

ла дисертацію³⁷ і була переведена працювати на кафедру історії стародавнього світу й середніх віків Львівського університету³⁸. Саме з Львівським університетом була пов'язана вся її подальша викладацька кар'єра; у 1988 р. вона вийшла на пенсію³⁹.

Отже, у повоєнні роки медієвістичні центри України формувалися при університетах, де, як правило, викладали фахівці, підготовлені в радянських вищих навчальних закладах. Фахівців з дореволюційною освітою залишалось обмаль і це були вже літні люди. Одним із них був проф. М. Бречкевич, який у другій половині 1940-х рр. у Київському університеті розпочав підготовку спеціалістів з історії середніх віків. Задум історика передбачав два етапи підготовки: діяльність історичного гуртка з вивчення історії середніх віків, де виявлялися здібні для досліджень студенти; наступним етапом була підготовка аспірантів. За короткий час М. Бречкевичу вдалося підготувати трьох аспірантів — З. Руду, М. Лойберга та О. Цибенко. Перші двоє були випускниками Київського університету, а остання — Київського педагогічного інституту, де до війни викладав М. Бречкевич. Для професора принциповим було володіння латинською мовою, тобто, він не знизив планку базових вимог для підготовки аспірантів-медієвістів, що часто спостерігалось в радянських університетах, адже латина була відсутня у переліку кандидатських іспитів для майбутніх медієвістів. Зрозуміло, що теми досліджень та їхній внутрішній зміст відповідають тому часу, коли вони були сформульовані й написані. Проте ці роботи стали важливим етапом у розвитку української медієвістики, яка була міцно вмонтована в загальнорадянську. Підготовка дисертацій відбувалася в умовах обмеженого доступу до спеціалізованої літератури й джерел, що змушувало науковців звертатися до ресурсів центральних наукових установ і налагоджувати професійні контакти з дослідниками з Москви. Це відбивало сформований у радянській науці ієрархічний принцип: «центр — периферія». Підготовлені дисертації засвідчили прагнення молодих дослідників інтегруватися до загальносоюзного наукового дискурсу, водночас значна частина їхніх напрацювань залишилася маловідомою або неопублікованою. Це сформувало пласт «тьшової історіографії» — дослідницьких практик і текстів, що існували на периферії інтелектуального простору й не отримали належної рецепції.

Професійні долі учнів М. Бречкевича є свідченням розпорошення цього інтелектуального середовища та відсутності сталої інституційної наступності, що й визначило його обмежений вплив на наступні покоління дослідників. Реконструйований у дослідженні осередок постає як важливий, хоча й маргіналізований сегмент української історичної науки другої половини 1940-х рр., який дозволяє по-новому осмислити механізми функціонування медієвістики в умовах післявоєнної трансформації радянського академічного простору. Подальші перспективи студій вбачаються у виявленні та введенні до наукового обігу інформації про «тьшову історіографію», вивчення якої допоможе розширити уявлення про історіографічні процеси в Україні.

³⁷ АЛНУ. Ф. 119. Оп. 3С. Спр. 583. Арк. 3—4.

³⁸ Там само. Арк. 40.

³⁹ Там само. Арк. 112.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Buzeskul, V.P. Vseobshchaya istoriya i eyo predstaviteli v Rossii v XIX i nachale XX vv. Moscow, 2008 [in Russian].
[Бузескул В.П. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX вв. Москва, 2008. 832 с.]
2. Vaunshsteyn, O.L. Istoriya sovetskoj medievistiki. Leningrad, 1968 [in Russian].
[Вайнштейн О.Л. История советской медиевистики. Ленинград, 1968. 424 с.]
3. Kalutska, L. & Frizman, H. Z istorii radianskoj mediiivistyky (M.M. Pakul). *Visnyk Kharkivskoho universytetu*. 1966. 17: 143-156 [in Ukrainian].
[Калуцька Л., Фрізман Г. З історії радянської медієвістики (М.М. Пакуль). *Вісник Харківського університету*. 1966. № 17. С. 143—156].
4. Kalutska, L. & Frizman, H. Bilia dzherel ukrainskoj mediiivistyky: Oleksandr Yakovych Kuktiev (1899—1944). *Pytannia istorii narodiv SRSR*. 1968. 7: 142-147 [in Ukrainian].
[Калуцька Л., Фрізман Г. Біля джерел української медієвістики: Олександр Якович Киктев (1899—1944). *Питання історії народів СРСР*. 1968. Вип. 7. С. 142—147].
5. Kalutska, L. & Frizman, H. Pro mediiivistyku na Ukraini v 1917—1936 rr. *Seredni viku na Ukraini*. Kyiv, 1973. 2: 154-164 [in Ukrainian].
[Калуцька Л., Фрізман Г. Про медієвістику на Україні в 1917—1936 рр. *Середні віки на Україні*. Київ, 1973. Вип. 2. С. 154—164].
6. Mitryaev, A. Izuchenie v ukrainskoj sovetskoj istoriografii srednevekovoy istorii zarubezhnykh slavyan (1917—1967). *Slavyanskaya istoriografiya i arkheografiya*. Moscow, 1969. 3-27 [in Russian].
[Митряев А. Изучение в украинской советской историографии средневековой истории зарубежных славян (1917—1967). *Славянская историография и археография*. Москва, 1969. С. 3—27].
7. Mitryaev, A.I. & Golubkin, Yu.A. Medievistika v Kharkovskom universitete za gody Sovetskoj vlasti. *Vestnik Kharkovskogo universiteta*. 1987. 302: 117-124 [in Russian].
[Митряев А.И., Голубкин Ю.А. Медиевистика в Харьковском университете за годы Советской власти. *Вестник Харьковского университета*. 1987. № 302. С. 117—124].
8. Mitryaev, A. Osveshchenie v sovetskoj medievistike na Ukraine istorii zarubezhnykh slavyan. *Velikiy Oktyabr i zarubezhnye slavyanskije strany*. Minsk, 1988. 230-231 [in Russian].
[Митряев А. Освещение в советской медиевистике на Украине истории зарубежных славян. *Великий Октябрь и зарубежные славянские страны*. Минск, 1988. С. 230—231].
9. Liman, S.I. Idei v latak: Zapad ili Vostok? Srednevekovye v otsenkakh medievistov Ukrainy (1804 — pervaya polovina 1880-kh gg.). Kharkiv, 2009 [in Russian].
[Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. 688 с.]
10. Lyman, S. Istoriia serednovichnoi Zakhidnoi Yevropy ta Vizantii u tvorchosti i navchalnykh kursakh pryvat-dotsenta Imperatorskoho Kharkivskoho universytetu Ye.O. Chernousova. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury*. 2014. 42: 24-32 [in Ukrainian].
[Лиман С. Історія середньовічної Західної Європи та Візантії у творчості й навчальних курсах приват-доцента Імператорського Харківського університету Є.О. Черноусова. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2014. Вип. 42. С. 24—32].
11. Lyman, S. Osiaiani vohnem: Stolitnia viina v tvorchosti profesora imperatorskoho Kharkivskoho universytetu M.N. Petrova. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Serii "Istoriia"*. 2021. 60: 49-71 [in Ukrainian].
[Лиман С. Осяяні вогнем: Столітня війна в творчості професора імператорського Харківського університету М.Н. Петрова. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2021. Вип. 60. С. 49—71].

12. Domin, O. Mediievistyka v URSR 20—30-kh rokiv XX stolittia: chas stahnatsii ta vyzhvannia. *Drevnee Prichernomorie*. 2011. 9: 147-152 [in Ukrainian].
[Дьомін О. Медієвістика в УРСР 20—30-х років XX століття: час стагнації та виживання. *Древнее Причерноморье*. 2011. Вып. 9. С. 147—152].
13. Domin, O. Ukrainskaadianska mediievistyka 40—60-kh rokiv XX stolittia. *Drevnee Prichernomorie*. 2013. 10: 202-208 [in Ukrainian].
[Дьомін О. Українська радянська медієвістика 40—60-х років XX століття. *Древнее Причерноморье*. 2013. Вып. 10. С. 202—208].
14. Nalivaiko, A. Leonid Berkut: ukrainskyi mediievist na zlami epokh (Candidate's diss. of the historical sci). Odesa, 2022 [in Ukrainian].
[Налівайко А. Леонід Беркут: український медієвіст на зламі епох: дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2022. 243 с.].
15. Petrovskiy, E. & Maiboroda, P. Akademichni tradytsii i borotba na istorychnomu fronti: shtrykhy do biohrafii profesora M.M. Rozentalia. *Pivdennyi zakhid. Odesyuka*. 2010. 9: 163-176 [in Ukrainian].
[Петровський Е., Майборода П. Академічні традиції і боротьба на історичному фронті: штрихи до біографії професора М.М. Розенталя. *Південний захід. Одесика*. 2010. Вып. 9. С. 163—176].
16. Maiboroda, P. Odne vtrachene imia z istorii odeskoi mediievistyky: Viktor Solomonovych Reizhevskiy (1907—1937). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya «Istoriia»*. 2021. 59: 24-41 [in Ukrainian].
[Майборода П. Одне втрачене ім'я з історії одеської медієвістики: Віктор Соломонович Рейжевський (1907—1937). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2021. Вып. 59. С. 24—41].
17. Shepizhenko, V.V. Rozvytok mediievistyky na kafedri istorii starodavnoho svitu ta serednikh vikiv ONU imeni I.I. Mechnykova. *Starodavnie Prychornomoria*. Odesa, 2018. XII: 23-38 [in Ukrainian].
[Чепіженко В.В. Розвиток медієвістики на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І.І. Мечникова. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2018. Вып. XII. С. 23—38].
18. Kozlovskiy, S. Mediievistyka u Lvivskomu universyteti (1784—1914) (Extended abstract of Candidate's thesis). Lviv, 2012 [in Ukrainian].
[Козловський С. Медієвістика у Львівському університеті (1784—1914): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2012. 19 с.].
19. Yureiko, P. Mediievistychni studii u Lvivskomu universyteti v mizhvoiennyi period (1919—1939) (Candidate's diss. of the historical sci). Lviv, 2011 [in Ukrainian].
[Юрейко П. Медієвістичні студії у Львівському університеті в міжвоєнний період (1919—1939): дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2011. 243 с.].
20. Faida, O. Vizantynistyka v Kyivskii Dukhovnii Akademii v 1819—1919 rr. (Candidate's diss. of the historical sci). Lviv, 2005 [in Ukrainian].
[Файда О. Візантиністика в Київській духовній академії в 1819—1919 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2005. 230 с.].
21. Rud, M. Liudyna, vcheniy, pedahoh (do 95-richchia vid dnia narodzhennia Valentyny Markinoi). *Ukrainoznavstvo. Kalendar-shchorichnyk*. Kyiv, 2004. 200-202 [in Ukrainian].
[Рудь М. Людина, вчений, педагог (до 95-річчя від дня народження Валентини Маркіної). *Українознавство. Календар-щорічник*. Київ, 2004. С. 200—202].
22. Rud, M. V.O. Markina (1910—1990) ta yii vnesok u rozvytok ukrainskoi mediievistyky. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia*. Kyiv, 2005. 82-84: 48-49 [in Ukrainian].

- [Рудь М. В. О. Маркіна (1910—1990) та її внесок у розвиток української медієвістики. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2005. Вип. 82-84. С. 48—49].
23. Rud, M. Vnesok L.S. Chikolini u doslidzhennia suspilnoi dumky rannomodernoї Italii. *Universytet*. Kyiv, 2009. 2 (28): 11-17 [in Ukrainian].
[Рудь М. Внесок Л.С. Чіколіні у дослідження суспільної думки ранньомодерної Італії. *Університет*. 2009. № 2 (28). С. 11—17].
24. Rud, M. M.V. Brechkevych (1870—1963) ta yoho vnesok u vyvchennia istorii serednovichnoho Baltiiskoho Pomoria. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2020. 62: 113-121 [in Ukrainian].
[Рудь М. М. В. Бречкевич (1870—1963) та його внесок у вивчення історії середньовічного Балтійського Помор'я. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. Вип. 62. С. 113—121].
25. Venher, A. Obrazy mediievista ta mediievistyky: Vasył Syrotenko. Vinnytsia, 2021 [in Ukrainian].
[Венгер А. Образи медієвіста та медієвістики: Василь Сиротенко. Вінниця, 2021. 244 с.].
26. Venher, A. Obrazy mediievista ta mediievistyky: Yakiv Rubin. Vinnytsia, 2022 [in Ukrainian].
[Венгер А. Образи медієвіста та медієвістики: Яків Рубін. Вінниця, 2022. 310 с.].
27. Venher, A. Obrazy mediievista ta mediievistyky: Mytrofan Brechkevych. Vinnytsia, 2022 [in Ukrainian].
[Венгер А. Образи медієвіста та медієвістики: Митрофан Бречкевич. Вінниця, 2022. 159 с.].
28. Holovko, O.V. Istoryky-mediievisty suchasnoi Ukrainy. Kamianets-Podilskyi, 2019 [in Ukrainian].
[Головко О. В. Історики-медієвісти сучасної України: довідник. Кам'янець-Подільський, 2019. 72 с.].
29. Holovko, O.V. In memoriam: Mykola Makarovich Pakul. *Kharkivskiy istoriografichnyi zbirnyk*. 2013. 12: 160-170 [in Ukrainian].
[Головко О. В. In memoriam: Микола Макарович Пакуль. *Харківський історіографічний збірник*. 2013. Вип. 12. С. 160—170].
30. Holovko, O. & Lyman, S. Skhodoznavchi doslidzhennia ukrainskoho istoryka N.S. Rashby. *Skhidnyi svit*. 2011. 2: 15-30 [in Ukrainian].
[Головко О., Лиман С. Сходознавчі дослідження українського історика Н.С. Рашби. *Східний світ*. 2011. № 2. С. 15—30].
31. *Ukrainska istoriografia na zlami XX i XXI stolit: zdobutky i problemy*. Lviv, 2004 [in Ukrainian].
[Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Львів, 2004. 405 с.].
32. Doroshenko, D. Ohliad ukrainskoi istoriografii. Prague, 1923 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. 220 с.].
33. Ohloblyn, O. *Ukrainska istoriografia 1917—1956*. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Оглоблин О. Українська історіографія 1917—1956. Київ, 2003. 252 с.].
34. Krupnytskyi, B. *Ukrainska istorychna nauka pid Sovietamy (1920—1950 roky)*. Munich, 1957 [in Ukrainian].
[Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920—1950 роки). Мюнхен, 1957. 175 с.].
35. *Istoriografiya istorii Ukrainskoy SSR*. Kyiv, 1986 [in Russian].
[Історіографія історії Української ССР. Київ, 1986. 557 с.].
36. Kalakura, Ya.S. *Ukrainska istoriografia: kurs leksiі*. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ, 2004. 496 с.].

37. Yaremchuk, V.P. *Ukrainska istoriohrafia: suspilno-politychna istoriia*. Ostroh, 2017 [in Ukrainian].
[Яремчук В.П. Українська історіографія: суспільно-політична історія. Острог, 2017. 288 с.]
38. Nemchenko, I.V. Irina Vladimirovna Zavyalova: stranitsy biografii. *Libra: Zbirka naukovykh prats kafedry istorii starodavnogo svitu ta serednikh vikiiv*. 2012. 2: 7-13 [in Russian].
[Немченко И.В. Ирина Владимировна Завьялова: страницы биографии. *Libra: Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків*. 2012. Вип. II. С. 7—13].
39. Maiboroda, P.A. Zhyttia i tvorchist Mykoly Mykolaiovycha Rozentalia. *Curriculum Vitae*. Odesa, 2010. 2: 100-114 [in Ukrainian].
[Майборода П.А. Життя і творчість Миколи Миколайовича Розенталя. *Curriculum Vitae*. Оdesa, 2010. Вип. 2. С. 100—114].
40. Tseluiko, O. Ivan-Yulian Shpytkovskiy ta yoho kurs lektsii z sfragistyky. *Spetsialni istorychni dystsypliny*. 2019. 29-30: 101-128 [in Ukrainian].
[Целуйко О. Іван-Юліан Шпитковський та його курс лекцій з сфрагістики. *Спеціальні історичні дисципліни*. 2019. Число 29-30. С. 101—128].
41. Vrechkevich, M. Svyatorolk, knyaz Pomorskiy. Yurev, 1902 [in Russian].
[Бречкевич М. Святополк, князь Поморский. Юрьев, 1902. 34 с.]
42. Vrechkevych, M.V. Pervye pomorskie monastyri. Yurev, 1905 [in Russian].
[Бречкевич М.В. Первые поморские монастыри. Юрьев, 1905. 49 с.]
43. Moskalenko, E. M.V. Vrechkevych (1870—1963) i ego raboty po istorii pomorskiikh slavyan. *Slavyanskiy sbornik*. 1972. 100-107 [in Russian].
[Москаленко Е. М.В. Бречкевич (1870—1963) и его работы по истории поморских славян. *Славянский сборник*. 1972. С. 100—107].
44. Shliapentokh, V. Strakh i druzhba v nashem totalitarnom proshlom. Saint Petersburg, 2003 [in Russian].
[Шляпентох В. Страх и дружба в нашем тоталитарном прошлом. Санкт-Петербург, 2003. 256 с.]
45. Loyberg, M. Pervaya polskaya khronika — vazhnieishii istochnik po obrazovaniiu polskogo gosudarstva (Candidate's diss. of the historical sci). Kyiv, 1950 [in Russian].
[Лойберг М. Первая польская хроника — важнейший источник по образованию польского государства: дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1950. 349 с.]
46. Loyberg, M. & Shlyapentokh, V. Obshchie faktory formirovaniya feodalnoy sistemy khozyaystva v Vostochnoy Evrope. *Tezisy dokladov i soobshcheniy devyatoy (Tallinskoy) sessii simpoziuma po agrarnoy istorii Vostochnoy Evropy*. Tallinn, 1966. 145-148 [in Russian].
[Лойберг М., Шляпентох В. Общие факторы формирования феодальной системы хозяйства в Восточной Европе. *Тезисы докладов и сообщений девятой (Таллинской) сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы*. Таллин, 1966. С. 145—148].
47. Gurevich, A.S. Problemy genezisa feodalizma v Zapadnoy Evrope. Moscow, 1970 [in Russian].
[Гуревич А.С. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. Москва, 1970. 224 с.]
48. Neusykhin, A.I. Sobstvennost i svoboda v varvarskiikh pravdakh. *Neusykhin, A.I. Problemy evropeyskogo feodalizma. Izbrannyye trudy*. Moscow, 1974. 33-210 [in Russian].
[Неусыхин А.И. Собственность и свобода в варварских правдах. *Неусыхин А.И. Проблемы европейского феодализма. Избранные труды*. Москва, 1974. С. 33—210].
49. Petrushevskiy, D. Ocherki iz ekonomicheskoy istorii srednevekovoy Evropy. Moscow; Leningrad, 1928 [in Russian].
[Петрушевский Д. Очерки из экономической истории средневековой Европы. Москва; Ленинград, 1928. 323 с.]

50. Neusykhin, A. Obshchestvennyy stroy drevnikh germantsev. Moscow, 1929 [in Russian]. [Неусыхин А. Общественный строй древних германцев. Москва, 1929. 299 с.]
51. Marks, K. & Engels, F. Sobranie sochineniy. T. 21. Moscow, 1961 [in Russian]. [Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. Т. 21. Москва, 1961. 745 с.]
52. Neusykhin, A.I. Vozniknovenie zavisimogo krestyanstva kak klassa rannefeodalnogo obshchestva v Zapadnoy Evrope VI—VIII vekov. Moscow, 1956 [in Russian]. [Неусыхин А.И. Возникновение зависимого крестьянства как класса раннефеодального общества в Западной Европе VI—VIII веков. Москва, 1956. 422 с.]
53. Danilova, G.M. Vozniknovenie feodalnykh otnosheniy u frankov (VI—VII vv.). Petrozavodsk, 1959 [in Russian]. [Данилова Г.М. Возникновение феодальных отношений у франков (VI—VII вв.). Петрозаводск, 1959. 300 с.]
54. Fyustel de Kulanzh. Istoriya obshchestvennogo stroya drevney Frantsii. T. 4. Saint Petersburg, 1907 [in Russian]. [Фюстель де Куланж. История общественного строя древней Франции. Т. 4. Санкт-Петербург, 1907. 562 с.]
55. Danilov, A. Agrarnaya istoriya zapadnoevropeyskogo srednevekovya v trudakh sovetskikh medievistov. *Srednie veka*. 1960. 17: 312-343 [in Russian]. [Данилов А. Аграрная история западноевропейского средневековья в трудах советских медиевистов. *Средние века*. 1960. № 17. С. 312—343].
56. Picheta, V. Sektor slavyanovedeniya Instituta istorii AN SSSR. *Voprosy istorii*. 1946. 10: 153-154 [in Russian]. [Пичета В. Сектор славяноведения Института истории АН СССР. *Вопросы истории*. 1946. № 10. С. 153—154].
57. Picheta, V. Institut slavyanovedeniya Akademii nauk SSSR i ego zadachi. *Voprosy istorii*. 1947. 5: 165-167 [in Russian]. [Пичета В. Институт славяноведения Академии наук СССР и его задачи. *Вопросы истории*. 1947. № 5. С. 165—167].
58. Istoriya Polshi. T. 1. Moscow, 1954 [in Russian]. [История Польши. Т. 1. Москва, 1954. 583 с.]
59. Korolyuk, D. Drevnepolskoe gosudarstvo. Moscow, 1957 [in Russian]. [Королюк Д. Древнепольское государство. Москва, 1957. 210 с.]
60. Khronika i deyaniya knyazey ili praviteley polskikh. Moscow, 1961 [in Russian]. [Хроника и деяния князей или правителей польских. Москва, 1961. 172 с.]
61. Razvitie etnicheskogo samosoznaniya slavyanskikh narodov v epokhu rannego srednevekovya. Moscow, 1982 [in Russian]. [Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва, 1982. 360 с.]
62. Antoniuk, S. & Kundiuba, I. Rozrobka pytan istorii Polshchi vchenymy Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1961. 2: 117-122 [in Ukrainian]. [Антонюк С., Кундюба І. Розробка питань історії Польщі вченими України. *Український історичний журнал*. 1961. № 2. С. 117—122].
63. Tsybenko, O. Feodalnoe zemlevladienie episkopskoi tserkvi i polozhenie krestyan v Kremone XI—XII vv. (Extended abstract of Candidate's thesis). Lviv, 1956 [in Russian]. [Цыбенко О. Феодальное землевладение епископской церкви и положение крестьян в Кремоне XI—XII веков: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Львов, 1956. 16 с.]
64. Appinskiy, S.A. (Ed.) Akty Kremony X—XIII vv. Moscow, 1937 [in Russian]. [Акты Кремоны X—XIII вв. / подг. к изд. С.А. Аннинский. Москва, 1937. 381 с.]
65. Lombardische Urkunden des elften Jahrhunderts. Halle, 1890 [in German].

66. Codex diplomaticus Cremonae (715—1334). Vols. 1-2. Torino, 1896—1899 [in Latin].
67. Ekonomicheskaya istoriya kapitalisticheskikh stran. Moscow, 1966 [in Russian].
[Экономическая история капиталистических стран. Москва, 1966. 368 с.].
68. Golin, E.M., Kuzmenko, V.L. & Loyberg, M.Ya. Istoriya srednikh vekov. Uchebnoye posobiye dlya 6 klassa vecherney (smennoy) shkoly. Moscow, 1963 [in Russian].
[Голин Э.М., Кузьменко В.Л., Лойберг М.Я. История средних веков. Учебное пособие для 6 класса вечерней (сменной) школы. Москва, 1963. 214 с.].
69. Loyberg, M.Ya. Istoriya ekonomiki. Moscow, 1997 [in Russian].
[Лойберг М.Я. История экономики. Москва, 1997. 128 с.].

Надійшла / Received 15.01.2026

Albert VENHER

Candidate of Historical Sciences, Docent,
Head of the Department of World History,
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
vengeralbert@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

MYTROFAN BRECHKEVYCH AND THE TRAINING
OF MEDIEVALIST HISTORIANS AT KYIV UNIVERSITY
(SECOND HALF OF THE 1940s)

The aim of the study is to examine the post-war experience of organizing science at Kyiv University by M. Brechkevych. **The methodology** is based on the use of historical-genetic, biographical, and prosopographical methods, as well as the method of generalization. **Scientific novelty.** The study provides the first detailed examination of the post-war activities of M. Brechkevych as an organizer of scholarly work. It also reconstructs the biographies of his students and analyses their contributions to the development of medieval studies in the late 1940s — 1950s. **Key results of the study.** It has been established that in post-war Ukraine, Kyiv University became one of the centres for training a new generation of medievalists, where doctoral dissertations on the history of European medieval times were prepared thanks to the efforts of Professor M. Brechkevych. The article highlights the work of three of M. Brechkevych's students and analyses the limited circulation of their works. It argues that these studies belonged to a “shadow historiography.” An explanatory concept of “shadow historiography” is proposed to describe and interpret the distorted scientific process in Soviet conditions, particularly in the field of medieval studies. The essence of the phenomenon is that the collection of works and research practices by historians remained outside the scientific discourse. It was found that, after defending their dissertations, the students of M. Brechkevych dispersed and pursued their professional careers outside Kyiv University, thereby weakening the continuity of the academic tradition within the university. M. Brechkevych was unable to create a stable environment for the continuity of academic tradition based on the teacher-student model. **Prospects for further research** include studying medieval studies in the post-war era in academic centres of Ukraine and determining their role and place in the development of general Soviet medieval studies, as well as research on establishing the mutual influences of “centre — periphery” in historical science.

Keywords: *M. Brechkevych, Z. Ruda, M. Loyberg, O. Tsybenko, Kyiv University, Middle Ages, medieval studies, historiography.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.071>
УДК 94:725.94:061.2](477-25)“18/19”

Сергій СВИТЛЕНКО

доктор історичних наук, професор, член науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини, Дніпропетровський обласний центр з охорони історико-культурних цінностей (Дніпро, Україна)
svitlenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>

ПОЧАТКИ МОНУМЕНТАЛЬНОГО УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА НАДДНІПРЯНЩИНІ: ІНІЦІАТИВИ ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ПРОТИДІЯ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ (1861—1908 рр.)

Метою статті є дослідження початків монументального увічнення пам'яті Тараса Шевченка в контексті громадських ініціатив і протидії з боку імперської влади на Наддніпрянщині в другій половині XIX — на початку XX ст. **Методологія** ґрунтується на пам'яттевому, аксіологічному, антропологічному, біографічному, мікроісторичному та системному підходах; принципах науковості, історизму та системності; історико-генетичному, історико-системному, історико-описовому та порівняльно-історичному методах. **Наукова новизна** полягає в системному висвітленні початків монументального вшанування пам'яті Т. Шевченка; розгляді організаційних, фінансових, культурно-просвітницьких заходів громадськості у цій справі; осягненні формування культу пам'яті Кобзаря засобами монументального мистецтва; виявленні зв'язку між меморіалізацією Т. Шевченка та формуванням української національної свідомості й ідентичності; вивченні контрзаходів імперської влади та її прибічників. **Основні результати дослідження.** Ідея монументального увічнення пам'яті Т. Шевченка виникла

Цитування: Світленко С. Початки монументального увічнення пам'яті Тараса Шевченка на Наддніпрянщині: ініціативи громадськості та протидія імперської влади (1861—1908 рр.). *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 71—93. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.071>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 2 (587)

серед українських громадських діячів у 1861 р. Перепоховання Кобзаря на українській землі поклало початок його меморіалізації на Наддніпрянщині. Могила Т. Шевченка стала важливим місцем пам'яті, чинником формування української національної свідомості й ідентичності, хоча царська влада вдавалася до контрзаходів. Від початку 1880-х рр. і до 1904 р. земські й культурні діячі не раз ставили питання щодо дозволу на збір коштів для зведення пам'ятника Т. Шевченку в Києві. На межі XIX—XX ст. стали виготовлятися перші бюсти, скульптури Кобзаря. Лише в 1905—1906 рр. під тиском громадськості, особливо в Золотоноші, Полтаві, Києві, імперські чиновники надали офіційний дозвіл на збір коштів. У 1905 р. в Київській міській думі створили спеціальний Комітет зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку. У 1907 р. питання набуло розголосу, а в 1908 р. в пресі виступили М. Василенко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Жебуньов та ін. Громадські діячі висували різні ініціативи щодо збору коштів. У 1908 р. Київський комітет ухвалив рішення про створення Об'єднаного Шевченківського комітету в Києві. **Практичне значення** отриманих результатів полягає в поглибленні й розширенні шевченкознавчого пам'яттєвого дискурсу. **Перспективи** подальших студій вбачаються у вивченні діяльності Об'єднаного комітету у справі збудування пам'ятника Т. Шевченку, процесу проведення міжнародних конкурсів на проєкт монумента, монументальної комеморації Т. Шевченка в ході Української революції 1917—1921 рр.

***Ключові слова:** Тарас Шевченко, монумент, меморіалізація, місця пам'яті, самоврядні земські та міські інституції, українські громадські організації, громадські ініціативи, протидія імперського режиму.*

Монументальне увічнення пам'яті Тараса Шевченка в довговічних творах меморіального мистецтва у формі пам'ятників, бюстів, скульптур слугує справі національної консолідації українства, становлення його історичної та національної свідомості й ідентичності. У сенсі поступу студій пам'яті розробка цієї проблематики часів «українського XIX століття» збагачує шевченкознавчий пам'яттєвий дискурс, сприяє студіюванню складних процесів націєтворення та культуротворення, формуванню основ громадянського суспільства з його світоглядними базовими цінностями, культурою, колективною пам'яттю, масовою свідомістю тощо. Розгляд історичного досвіду формування монументальної пам'яті про Т. Шевченка, ще недостатньо дослідженого в сучасному українському історієписанні, набуває особливої злободенності за умов розгортання процесу деколонізації в Україні.

Сучасні українські історики приступили до теоретичного осмислення низки понять, як-от: пам'яттєвий дискурс, комеморація, комеморативні практики, місця пам'яті, меморіалізація тощо, які є важливими в контексті досліджуваної теми. Так, у загальнотеоретичному ракурсі значний інтерес представляють праці А. Киридон, яка ґрунтовно розглянула теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті, важливі аспекти концептуалізації, репрезентації та інтерпретації пам'яттєвого дискурсу. Дослідниця потрактувала образ Т. Шевченка як соціокультурний код нації [1, с. 217—227]. Історикиня показала сутність комеморації як «сукупності суспільних актів “згадування” і (пере)осмислення історичних подій, інституцій, персон в сучасному контексті», опрацювала потенціал комеморативних практик у процесі конструювання національної ідентичності [2, с. 7—19]. Заслужовують на увагу наукові студії Л. Нагорної, яка дослідила поняття «місце пам'яті» в системі студій пам'яті. Дослідниця наголосила, що в «місцях пам'яті» закодована мнемонічна енергія, яка

«справляє чималий вплив на кристалізацію суспільних уявлень про час і простір, “своє” й “чуже”, суспільне й приватне, сакральне й приземлене» [3, с. 72].

Автори змістовної колективної монографії «Пам'ятники як віддзеркалення національної історії: сучасні виклики та наративи» (2024) теж приділили увагу «місцям пам'яті». Під цим поняттям вони розуміють «матеріальні маркери української ідентичності, що покликані виконувати функцію консолідації Українського народу довкола важливих подій та постатей вітчизняної історії». Здійснюючи термінологічний аналіз у царині вивчення монументального мистецтва, колектив авторів зазначив, що «“меморіалізація” вказує на процес створення або встановлення пам'ятників, монументів чи інших меморіальних споруд для вшанування конкретних подій, осіб або ідей» [4, с. 30].

У сучасному українському історієписанні закладено й основи дослідження історичної пам'яті про Т. Шевченка в контексті проблематики пам'яттєвих студій, монументальної шевченкіани, біографістики та регіоналістики [1; 5—15]. Серед цієї проблематики певне місце посідає вивчення увічнення пам'яті про Кобзаря засобами монументального мистецтва. Важливими сюжетами є меморіалізація українськими громадівцями могили Т. Шевченка в Каневі, розглянута в монографії С. Єскельчика [9, с. 51—73]; дослідження впливу постаті Т. Шевченка на становлення національної ідентичності українців за матеріалами книг вражень на його могилі в 1896—1926 рр. у монографіях С. Брижицької [7—8]. Увагу вчених-істориків привертала й тема підготовки до спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві, що став предметом борні між українською громадськістю та російською імперською владою. Сучасні дослідники, зокрема В. Воронов [16], В. Ляхоцький [17], Л. Маркітан [18], О. Меленчук [19], О. Мокроусова [6, с. 48—49], І. Старовойтенко [20], Ю. Чепела [21] та ін., торкалися деяких громадських ініціатив стосовно збудування монумента на честь Кобзаря в Києві, окремих аспектів змагань навколо пам'ятника.

Монументальне увічнення пам'яті Т. Шевченка знайшло відображення в публіцистичних дописах А. Прокопенка та Д. Стефановича, хоча в їхніх популярних публікаціях мають місце й деякі фактичні неточності [22; 23]. Слід зазначити, що сюжет про початки монументального вшанування пам'яті Т. Шевченка на Наддніпрянщині в контексті ініціатив громадськості та протидії з боку імперської влади системно не розглядався.

У сенсі теми даної статті заслуговує на увагу видання «Шевченкознавчі студії» С. Єфремова, упорядковане О. Меленчук, з передмовою Е. Соловей. У ньому вміщено низку змістовних публіцистичних дописів цього визначного українського діяча, зокрема «Бюст Т. Шевченка у Харкові» (1901), «Пам'ятник Шевченкові» (1901), «Заборона пам'ятника Шевченкові» (1901), «Пам'ятник Шевченкові і київські Пузири» (1907), «Д. Савенко в сливах» (1908), «Про пам'ятник Шевченкові» (1908), «Ножі в Шевченковій могилі» (1908) та ін. [24, с. 53—55, 85—87, 108—113, 115—123].

Ґрунтовне вивчення монументальної комеморації Т. Шевченка має важливе наукове значення не тільки для глибшого усвідомлення механізмів формування історичної та національної пам'яті, свідомості й ідентичності, збереження культур-

ної спадщини української нації, а й виховне. Адже вшанування та конструювання пам'яті про Кобзаря починається вже в середній школі, де закладаються основи історичної та національної пам'яті, свідомості й ідентичності молодого покоління. Свідченням цього є підручник для 4 класу загальноосвітніх навчальних закладів «Образотворче мистецтво» М. Резніченка й С. Трач, у якому присутня й шевченківська монументальна компонента [25, с. 31].

Джерельна база складається з архівних матеріалів Національного музею Тараса Шевченка (м. Київ), Відділу фондів рукописної спадщини Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (м. Київ), Центрального державного історичного архіву України в м. Київ; документів і наративів археографічних публікацій; матеріалів української преси початку ХХ ст., як-от: «Громадська думка», «Киевская старина», «Літературно-Науковий Вістник», «Рада», «Рідний Край» тощо.

Метою статті є дослідження початків монументального увічнення пам'яті Тараса Шевченка в контексті громадських ініціатив і протидії з боку імперської влади на Наддніпрянщині в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

Створення та впорядкування першого місця пам'яті Т. Шевченка на Чернечій горі й контрзаходи імперської влади

У день смерті Т. Шевченка 10 березня (26 лютого) 1861 р. коло найближчих друзів Кобзаря ухвалило рішення про низку заходів для вшанування його пам'яті, першим серед яких мав стати пам'ятник на могилі, але через несприятливі суспільно-політичні обставини тривалий час це навіть не обговорювалося [26, с. 4; 27, с. 1].

Початок меморіалізації пам'яті Т. Шевченка було покладено під час його перепоховання 10 (22) травня 1861 р. на Чернечій горі біля Канева за участю близько 2 тис. осіб. Кілька днів селяни й студенти насипали могилу, на якій поставили дерев'яний хрест. Місце вічного спочинку Т. Шевченка відразу стали називати «Тарасовою горою» [28, с. 683; 29, с. 105, 111; 30, с. 603].

Друзі, ідейні однодумці, шанувальники творчості Кобзаря, приїжджаючи на його могилу, збирали людей під приводом роботи на могилі та читали ім уривки з творів поета про гайдамаччину. Селяни вважали Т. Шевченка своїм народним пророком. Могила поета служила священним місцем, яке гуртувало людей і впливало на формування історичної й національної самосвідомості [31, с. 122—123, 125].

Перелякані місцеві пани-дворяни стали писати доноси до різних адміністративних інстанцій і пропонували навіть знести меморіальний пагорб [24, с. 121—122]. Царська влада уважно стежила за процедурою перепоховання Т. Шевченка в Україні. 24 травня 1861 р. київський цивільний губернатор П. Гессе повідомив київському, подільському й волинському генерал-губернатору І. Васильчикову про поховання тіла Т. Шевченка в Каневі й надав список осіб, які прибули на цю церемонію з Києва¹. На Тарасову гору приходили тисячі людей. Про те, що постать Т. Шевченка та його могила набули надзвичайного впливу, свідчить лист поміщика

¹ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДАУК). Ф. 442. Оп. 811. Спр. 91. Арк. 156—158.

Н. Парчевського кн. П. Лопухіну, де він, побоюючись селянського заколоту проти поміщиків у Каневі, писав: «Ми всі на вулкані...» [31, с. 98, 111, 112].

27 липня 1861 р. київський цивільний губернатор наказав начальнику Каневської повітової поліції наглядати за всіма відвідувачами могили Т. Шевченка [31, с. 126—127]. Це підтверджує архівна справа про висилку з Києва до Архангельської губернії колишнього студента П. Чубинського, якому, зокрема, ставилося в провину відвідування меморіалу².

У 1867 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор О. Безак заборонив упорядковувати це місце пам'яті троюрідному небожу й свояку народного поета В. Шевченку, хоча раніше такий дозвіл був наданий губернатором [15, с. 574; 29, с. 114]. Лише у грудні 1869 р. В. Шевченко отримав дозвіл орендувати 1200 сажнів (0,55 га) довкола могили за умов посадки саду й обнесення кургану парканом. Це стало наслідком тривалого листування з Міністерством внутрішніх справ Російської імперії (далі — МВС) та київським, подільським і волинським генерал-губернатором [9, с. 64]. Не давала спокою могила Т. Шевченка й київським жандармам: так, начальник Київського губернського жандармського управління В. Новицький, згадуючи «партію українофілів» у Києві в 1870-х рр., зауважував, що їхній центр знаходився «не в далекій відстані від могили обдарованого й талановитого письменника Тараса Шевченка», що партія українофілів «мала первісну мету поширення та утвердження в Малоросії понять про відрубність, самостійність України...» [32, с. 129].

В умовах посилення репресій щодо учасників українських громад на початку 1880-х рр. актуалізувати питання про монументальне увічнення пам'яті Т. Шевченка наважувалися лише окремі діячі легальних органів земського самоврядування Наддніпрянщини. 6 грудня 1882 р. Золотоніське повітове земство клопоталося про відкриття в Полтавській губернії підписки на спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві й висловилося за утворення спеціального капіталу, щорічно асигнуючи до нього 100 руб. [29, с. 148—149; 33, с. 218—220].

Антиукраїнська політика російського імперського режиму максимально ускладнювала процес меморіалізації Т. Шевченка, адже влада непокоїлася, що Тарасова могила приверне забагато уваги [34, с. 173]. Візьмімо хоча б питання облаштування могили Т. Шевченка, яка руйнувалася без охорони й догляду. У лютому 1883 р. на київській квартирі громадівця О. Кістяківського відбулося невелике зібрання українолюбців, присвячене облаштуванню могили Т. Шевченка. Витрати на впорядкування могили взяв на себе колекціонер і меценат В. Тарновський. Тоді ж ухвалили доручити йому, інженеру О. Якубенку та українському бібліографу й фольклористу М. Комарову підготувати проект облаштування могили, яка мала являти собою насипаний курган заввишки три сажні зі встановленим на ньому такої ж висоти чавунним хрестом [35, с. 390, 539, 574].

4 червня 1883 р. В. Шевченко звернувся до Канівської міської управи з клопотанням про дозвіл на впорядкування могили Кобзаря. Він мав намір встановити на гробовищі новий хрест, бо старий дерев'яний звалився восени 1882 р.; зробити огорожу й побудувати неподалік невелику хатку для доглядача [29, с. 118—119].

² ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 166. Арк. 1—20.

Втілити в життя ці задуми було непросто, бо кожна меморіальна деталь, яку планували встановити на могилі Т. Шевченка, підлягала пильному розгляду й затвердженню владою — про це свідчить лист київського цивільного губернатора київському, подільському й волинському генерал-губернатору від 12 вересня 1883 р. У поле зору царських чиновників потрапив і надпис на чавунному хресті, який передбачалося встановити на могилі Т. Шевченка:

«Свою Україну любіть,
Любіть її во время люте,
В останню, тяжкую минуту
За неї господа моліть».

22 січня 1884 р. київський цивільний губернатор зазначив, що напис на хресті, взятий із Шевченкового вірша, уособлював почуття, які «навіть чи можна вважати що російськими». Цьому висновку відповідала й резолюція генерал-губернатора: «Не допускати й хрест замовникам не видавати до знищення напису». Процес узгодження дозволів тривав місяці. Лише 18 червня 1884 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор у листі до київського цивільного губернатора дав дозвіл на будівництво сходів до могили Т. Шевченка [29, с. 123—127]. У липні 1884 р. цензурований чавунний хрест нарешті дозволили поставити на могилі Кобзаря [9, с. 65]. За свідченням канівця М. Мацкевича, 14 липня 1884 р. роботи на могилі здійснювалися майстрами під наглядом канівського справника й київського жандармського штаб-офіцера. Коштів на насипання могили, встановлення хреста й інші роботи бракувало. Наприклад, у листі діяча Харківської української громади В. Гнилосирова до іншого харківського громадівця А. Шиманова від 14 грудня 1884 р. містилося прохання зібрати гроші серед земляків і знайомих, щоб навесні посадити біля могили зелені насадження [34, с. 83].

Шевченкова могила в Каневі як чинник формування національного самоусвідомлення українців

Як згадував український діяч М. Кононенко, Б. Грінченко величав старогромадівців «Хранителями гробу Шевченкового» [36, с. 147]. Утім, упорядкування могили Т. Шевченка стало справою не тільки діячів Київської Старої громади. У 1882—1898 рр. цим місцем опікувався В. Гнилосиров. Цей прихильник Т. Шевченка стежив не тільки за станом самої могили, а й хатинки біля неї. В його замітках для пам'яті, датованих 1883 р., знаходимо нотатки про впорядкування Шевченкової могили, про посадку кущів терну, ліщини, грабків, тополі, калини; про необхідність покрити дах хатинки соломною, по-полтавськи; викопати ямки для посадки дерев і кущів, очищувати дерева весною та восени³. Нотатки В. Гнилосирова засвідчують,

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Відділ фондів рукописної спадщини (далі — ІР НБУВ). Ф. II. Спр. 2174. Арк 1; Спр. 2175. Арк. 1; Спр. 2176. Арк. 1.

що в 1891 р. виправляли сходи на могилу, у 1894 р. — лагодили дах та саму хату, а в 1898 р. — поправляли огорожу⁴.

Постійно проживаючи в Каневі в 1873—1900 рр., В. Гнилосиров за дорученням В. Шевченка — власника ділянки землі, де знаходилася могила — сплачував оренду за землю, розраховувався з робітниками, котрі впорядковували це місце, та з доглядачем могили І. Ядловським. Він пропонував Каневській міській думі взяти на себе клопоти про Шевченкову могилу [7, с. 15; 37, с. 303]. Завдяки ініціативам громадівців місце пам'яті Т. Шевченка було доглянутим упродовж років. У вересні 1890 р. український письменник і громадський діяч М. Коцюбинський, який щойно побував у Каневі, поділився своїми враженнями у коротенькій заміточці «Шевченкова могила», засвідчивши, що це святе для українства місце в той час було належним чином впорядковане [38, с. 312—314].

Наприкінці XIX — на початку XX ст. могила Т. Шевченка зусиллями українських громадівців утвердилася як сакральне місце пам'яті для свідомих українців та відіграло ідейно формувальну, об'єднавчу світоглядну роль. Невипадково саме на Чернечій горі влітку 1891 р. харківські студенти М. Базькевич, М. Байздренко, І. Липа та випускник Київського університету св. Володимира В. Боровик започаткували Братство тарасівців — уже сама назва вказувала на органічний зв'язок власного ідейного «Я» з постаттю Кобзаря [39, с. 16].

Певний час В. Гнилосиров особисто занотовував дані про відвідувачів могили Т. Шевченка, а в 1893 р. започаткував «Книгу вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка» у «Тарасовій світлиці» на Чернечій горі. Перша книга (11 липня 1896 — 31 березня 1902 рр.) містила записи, начерки, розписки, вірші, малюнки олівцем у текстах (124 аркуші). Це цінне першоджерело було досліджене С. Брижицькою, яка здійснила контент-аналіз 832 записів, з яких 75 дозволяють ідентифікувати особу. Записуючи свої враження, відвідувачі найчастіше (30 разів) зверталися до нього як до духовного «батька» української національної спільноти. Ця тенденція простежується і за «Книгою вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка 1904—1906 років». Інколи зустрічалися інші національні маркери, наприклад, «кобзар» і «співець». Вони теж віддзеркалювали належність до українського світобачення, української духовності. У цьому ж ключі слід розуміти й підписи відвідувачів, які визначали себе як «українці», хоча вживали й крайові самоназви, наприклад «полтавці», «черкаські» тощо. Записи «Книги вражень...» є важливим підтвердженням становлення української національної ідентичності [7, с. 16, 37; 8, с. 118, 119, 122, 124].

Записи «Книги вражень...» другої половини 1890-х — початку 1900 рр. свідчать про стійкий інтерес до постаті Кобзаря. Так, за даними С. Брижицької, у 1897 р. було зроблено 124 записи, у 1898 — 156, у 1899 — 153, у 1901 — 136. Зафіксований в 1900 р. лише один запис, а в 1902 р. 17 записів слід поєднувати з 243 записами без зазначення року [8, с. 122]. Але навіть у сукупності з такими записами помітне деяке зменшення кількості відвідувачів, що можна пов'язати із за-

⁴ ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 2174—2182.

гальним ускладненням ситуації в країні через світову економічну кризу та посиленням соціально-політичної нестабільності.

Промовистим є факт, що у книгах для гостей Шевченкової могили впродовж 1897—1916 рр. було зафіксовано майже 150 тис. відвідувачів. Як зазначав С. Єкельчик, на початку ХХ ст. могила «вже стала визнано загальнонаціональною святинєю і символом “українства”» [9, с. 70]. Це підтверджується епістоляріями. Так, учитель В. Степаненко в листі до Б. Грінченка від 8 вересня 1895 р. писав, що на могилі Т. Шевченка людей «буває багато й щодня». Як видно з епістоляріїв Б. Грінченка періоду 1890-х рр., деякі кошти на утримання могили виділялися від продажу Шевченкових видань [34, с. 134, 149, 169].

Громадські ініціативи зі створення перших монументів Кобзарю

За несприятливих обставин імперської дійсності монументальне увічнення пам'яті Т. Шевченка було спочатку справою приватних осіб. У 1862 р. класний художник 1-го ступеня Ф. Каменський на основі посмертної маски відлив із гіпсу перше «Погруддя Т.Г. Шевченка». Свого часу він зустрічався з Т. Шевченком у його майстерні, працював над погруддям з натури й у 1861 р. виставляв його як свою першу самостійну роботу [15, с. 207]. Зростання національної свідомості серед українців стимулювало громадські ініціативи зі створення перших пам'ятників Т. Шевченку, заснування нових місць його пам'яті. Так, В. Тарновський замовив відомому різьбарю В. Беклемішеву скульптуру Т. Шевченка на повний зріст, але на третину меншу від натури, для Музею українських старожитностей В.В. Тарновського (нині — Чернігівський обласний історичний музей імені Василя Тарновського), що було виконано в 1890 р. З листа Д. Ткаченка до Б. Грінченка від 11 липня 1892 р. випливає, що тоді розпочався збір коштів на пам'ятник Т. Шевченку, очевидно йшлося про монумент у Львові. У 1893 р. «молоді українці» в Києві лаштували літературно-науковий альманах або збірник, що видавався б у Львові, кошти від якого мали йти на пам'ятник Кобзареві в центрі «українського Г'ємонту». У 1899 р. В. Беклемішев створив бюст у пів постаті Т. Шевченка й подарував його українському художнику, графіку та архітектору О. Сластіону (Сластьону) [34, с. 146, 154, 155, 158; 40, с. 60—61]. У 1899 р. на Микольський ярмарок у Полтаві гончарі із с. Опішня Зінківського повіту Полтавської губернії завезли багато бюстів Тараса Григоровича з випаленої глини за ціною по 10—30 коп. Вироби мали великий попит і були всі розкуплені [24, с. 23].

У тому ж 1899 р. думку про пам'ятник Т. Шевченку збудила «Спілка взаємодопомоги російських письменників», але царський уряд не дозволив збирати пожертвування [26, с. 4; 41, с. 175; 47, с. 2]. У листопаді 1901 р. ця ж організація клопоталася про повсюдну підписку в Росії на спорудження монумента Кобзарю, але МВС відмовило [24, с. 53, 55; 42, с. 8]⁵.

⁵ Національний музей Тараса Шевченка, м. Київ (далі — НМТШ). А-88. Справа «Про спорудження пам'ятника поету Шевченку в м. Києві». 1912—1914. Арк. 6.

Перший у світі монумент Кобзарю з'явився в 1900 р. у Харкові на подвір'ї садиби Олексія та Христини Алчевських — прекрасний мармуровий бюст Т. Шевченка на постаменті роботи талановитого скульптора, академіка В. Беклемішева, на жаль, був ледь помітний з вулиці. Нині бюст експонується в Національному музеї Тараса Шевченка в Києві.

Влітку 1903 р. О. Сластіон (Сластьон) побачив у старовинному маєтку Лизогубів у Седневі на Чернігівщині пам'ятник Т. Шевченку, поставлений у каштановій алеї, де той любив гуляти. Погруддя було виконано, на думку О. Сластіона (Сластьона), українським скульптором та художником М. Гаврилком [40, с. 60]. О. Мокроусова припускала, що цей бюст був роботою українського скульптора й педагога Ф. Балавенського [6, с. 49]. Ствердно про це писала Л. Маркітан, яка вказала на знищення цього пам'ятника в роки Другої світової війни [18, с. 148].

Актуалізація громадськістю ідеї спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві

У 1904 р. громадськість Наддніпрянщини активізувала боротьбу за меморіальне вшанування пам'яті Кобзаря. У квітні 1904 р. питання про пам'ятник Т. Шевченку в Києві поставив журнал «Киевская старина» [43, с. 25]. 17 вересня 1904 р. Золотоніські земські збори знову порушили перед МВС питання про дозвіл повсюдної підписки на пам'ятник, про створення комісії з розробки проєкту монумента в Києві, про щорічне асигнування коштів. Ініціативу підтримало Прилуцьке повітове земство [44, с. 259]. 9 грудня 1904 р. до справи долучилося Полтавське губернське земство, яке ухвалило дістати дозвіл на збирання пожертвувань на пам'ятник Т. Шевченку по всій імперії [29, с. 148; 41, с. 176; 45, с. 28—29].

Особлива роль у справі увічнення пам'яті Шевченка належала земським установам як легальним самоврядним органам. Так, на зборах Золотоніського земства заслухали доповідь про спорудження монумента, обрали Комітет із В. Науменка, І. Лучицького та С. Лукашевича, ухвалили клопотатися про дозвіл на збирання коштів на зведення пам'ятника (на початку 1905 р. МВС відмовило земству в цьому проханні [41, с. 176]⁶) та звернулися до інших земств по допомогу. Від себе Золотоніське земство виділило на справу 100 руб. [47, с. 2].

Завдяки діячам міського самоврядування процес монументального увічнення пам'яті Т. Шевченка зрушився і в Києві. Так, 19 травня 1905 р. 32 гласні Київської міської управи порушили в міській думі питання про спорудження в місті пам'ятника поету. Золотоніське й Полтавське земства також висловилися за зведення монумента Т. Шевченку в Києві. 15 вересня 1905 р. Київська міська дума ухвалила постанову про необхідність побудови пам'ятника, призначила 500 руб. на монумент, уповноважила міського голову прохати дозволу на збирання пожертвувань, вирішила на наступному засіданні обрати Комітет із цієї справи й доручити виробити умови спільних дій з Полтавським і Золотоніським земствами. Було

⁶ НМТШ. А-88. Справа «Про спорудження пам'ятника поету Шевченку в м. Києві». 1912—1914. Арк. 6—6 зв.

визнано бажаним для організації та координації діяльності скликати в Києві з'їзд представників комітетів інших міст. Київський комітет урядив запрошувати на засідання з правом дорадчого голосу відомих українських діячів, а саме: Б. Грінченка, В. Леонтовича, Є. Чикаленка, В. Науменка й І. Лучицького [26, с. 4; 29, с. 147—148, 150—151; 44, с. 258; 46, с. 3; 47, с. 2].

Київська міська дума вважала, що у великих містах слід заснувати спеціальні комітети та діяти через редакції газет. На засіданнях 27 вересня та 7 жовтня 1905 р. Київська міська дума обрала Комітет зі спорудження пам'ятника Т. Шевченкові в Києві на чолі з міським головою І. Дьяковим і секретарем І. Щитківським. В українській пресі дані про чисельність Комітету різнилися: від 5, 6 до 8 членів. У 1914 р. газета «Рада» опублікувала такий склад Комітету: І. Дьяков (голова), правознавець Л. Білогриць-Котляревський, думські гасні В. Бражников, Ф. Бурчак, П. Голубятников, І. Іващенко, М. Стороженко, М. Страдомський, І. Щитківський. Своїх уповноважених у Комітеті мали й інституції, які внесли не менше 1000 руб. У 1925 р. І. Щитківський визначив первісний склад Комітету в кількості 10 гасних під головуванням І. Дьякова. Згодом його чисельність збільшилася, коли за погодженням із Полтавською та Золотоніською управами до його складу увійшли представники цих та інших земств [26, с. 4; 47, с. 2; 48, с. 245; 49, с. 164, 165].

Громадський рух зі збору коштів на пам'ятник Т. Шевченку в Києві та спротив владних структур

У вересні 1905 р. Полтавське губернське земство звернулося до інших земств на Наддніпрянщині з пропозицією розпочати збір коштів на пам'ятник Т. Шевченку [50, с. 276]. Восени 1905 р. під тиском громадськості МВС дозволило Золотоніському земству відкрити підписку в межах повіту. 8 лютого 1906 р. газета «Громадська думка» сповістила, що МВС надало такий самий дозвіл Прилуцькому земству. 20 лютого того ж року полтавський губернатор повідомив Полтавське губернське земство про дозвіл МВС відкрити підписку по збору коштів на пам'ятник Т. Шевченкові в межах імперії [26, с. 4; 41, с. 176; 47, с. 2; 51, с. 3]⁷.

Золотоніська земська управа звернулася до земств, пропонуючи збирати пожертви — на заклик відгукнулися 23 земства [26, с. 4]. Так, не раніше 22 березня 1906 р. Чернігівські губернські земські збори підтримали ідею та запропонували асигнувати у спецфонд 1000 руб., а надалі протягом 5 років виділяти ще по 200 руб. і взяти дозвіл на відкриття підписки на пам'ятник у межах губернії [29, с. 148, 149; 41, с. 387]. Київський комітет розпочав збирати пожертви, у газетах друкував оповістки, видав талони, підписні листи й марки, ухвалив розповсюджувати за дешеvu плату біографію «Життя Тараса Шевченка» [26, с. 4].

Збирати пожертви вирішили майже всі українські товариства. Кошти надходили з різних міст, де уряджались вечори, а прибуток призначався на пам'ятник поету.

⁷ Там само.

Гроші надсилали робітники, селяни, учні [26, с. 4]. Проте збирання коштів розгорталися повільно, бо чимало самоврядних діячів не вирізнялися свідомістю [41, с. 178].

Рух громадськості зі збору коштів на пам'ятник Т. Шевченкові ширився на Полтавщині. 21 лютого 1906 р. газета «Громадська думка» сповістила читачів про рішення Пирятинських земських зборів призначити 100 руб. на пам'ятник Кобзареві [51, с. 3], а 18 червня 1906 р. — про збір коштів Золотоніським земством на облаштування монумента [52, с. 3].

Збір пожертв на пам'ятник Т. Шевченку розгортався в Києві: 9 травня 1906 р. «Громадська думка» повідомила про внески на пам'ятник Кобзареві в сумі 452 руб. від концерту М. Лисенка, що відбувся 23 березня [53, с. 3]. 14 травня 1906 р. ця ж газета сповістила про дозвіл збирати гроші по всій імперії на пам'ятник поету, який мали поставити на Університетській площі (нині — парк імені Тараса Шевченка) [54, с. 3]. Благодійні пожертви надходили в Києві й улітку 1906 р. [55, с. 3; 56, с. 4].

Громадськість розуміла важливість консолідації зусиль у справі монументального увічнення пам'яті Т. Шевченка. На це були орієнтовані ухвали самоврядних установ, зокрема Київської міської думи від 15—25 вересня 1905 р. й Полтавських губернських земських зборів від 17 грудня 1907 р. [29, с. 152].

Завдяки українській пресі в 1907 р. питання про пам'ятник поету набуло розголосу й широкі кола громадськості довідалися про стан справ зі збором пожертв на монумент [41, с. 175, 176].

16 березня 1907 р. відбулося засідання спеціальної комісії Київської міської думи у справі спорудження пам'ятника Т. Шевченку (голова — І. Дьяков): йшлося про збори коштів та необхідність залучення ширших кіл. Комісія ухвалила запропонувати Золотоніському земству перенести організаційний центр до Києва. Комітет мав звернутися до громадськості й через газети закликати до збору пожертв на пам'ятник Т. Шевченкові в Києві. Зазначалося, що наразі зібрано близько 5 тис. руб. [57, с. 1—2].

Процес меморіалізації пам'яті Кобзаря розгортався в умовах постійного тиску, обмежень і заборон з боку владних структур, що відчув на собі й Київський комітет. Уже 27 березня 1907 р. київський цивільний губернатор зробив запит на ім'я київського міського голови з проханням повідомити, чи є урядовий дозвіл приймати пожертви. Канцелярія одеського градоначальника також запитувала Комітет щодо офіційної публікації дозволу про збір пожертв на пам'ятник. Попечитель Київського навчального округу видав наказ щодо заходів для нерозповсюдження біографії Т. Шевченка серед учнів і заборонив збір пожертв на монумент. На Полтавщині й Чернігівщині теж чинився спротив добровільним внескам на пам'ятник [26, с. 4].

Слід зазначити, що навіть у лавах Київського комітету були діячі, які не тільки не дбали про збільшення фонду, а зменшували його, забираючи відсотки від зібраних сум на загальні міські потреби. У 1907 р. український публіцист, громадський та політичний діяч С. Єфремов піддав їх різкій критиці в полемічній статті «Пам'ятник Шевченкові і київські Пузири» [58, с. 1].

У жовтні 1907 р. Полтавське губернське земство закликала інші земства виділяти кошти на пам'ятник Т. Шевченку, але підтримали звернення лише чернігівці,

бо в багатьох місцях земські збори вже відбулися. Лише Охтирське, Дніпровське та Обоянське повітові земства асигнували невеликі суми на пам'ятник [59, с. 387]. У 1907 р. Полтавські губернські земські збори затвердили доповідь про участь у спорудженні пам'ятника Т. Шевченку й виділили 1000 руб.⁸

На початку 1908 р. уряджувалися святкування для вшанування пам'яті Т. Шевченка, гроші від яких спрямовували на пам'ятник. З'являлися нові громадські ініціативи для збору коштів, зокрема пропонувалося заснувати артистичне видання малюнків або укласти альманах [41, с. 180].

Виступи в українській пресі на підтримку зведення пам'ятника Т. Шевченку в Києві

Важливу роль у наданні публічності справі меморіального увічнення пам'яті Т. Шевченка відіграла українська преса. 21 лютого 1908 р. газета «Рідний Край» порушила питання про стан збору грошей на монумент. У статті «Пам'ятник Шевченкові» йшлося, що вже зібрано до 10 000 руб. Ішлося про «велику байдужість наших людей» до цієї справи й про перепони, які чинить царська влада [60, с. 2].

12 березня 1908 р. С. Єфремов прочитав на Шевченківському святі реферат «Про пам'ятник Т.Г. Шевченкові», у якому наголосив, що збирати кошти допомагає українська преса, приймає пожертви й Київська «Просвіта». У багатьох населених пунктах України це робили приватні особи: на пам'ятник Т. Шевченку надходили гроші від вистав, концертів, лекцій тощо [61, с. 2]. 29 березня 1908 р. на шпальтах газети «Рада» висловив пропозиції з упорядкування збору коштів Л. Жебуньов [62, с. 1].

У квітні 1908 р. розпочався збір пожертвувань у Полтавській губернській земській управі, а кошти акумулювалися у «Фонді ім. Т.Г. Шевченка»⁹. У столиці імперії низка українських і російських митців вирішила заснувати «Товариство шанувальників пам'яті поета і художника Т. Шевченка» для грошової і мистецької допомоги у справі збудування пам'ятника [63, с. 12].

У травні 1908 р. в газеті «Киевские вести» з'явилася стаття українського громадського й політичного діяча М. Василенка, у якій йшлося про спорудження пам'ятника Т. Шевченку. 7 (20) червня 1908 р. газета «Рада» опублікувала статтю Д. Дорошенка «В справі пам'ятника Т. Шевченкові», в якій ознайомила читачів з думками М. Василенка. Приводом до статті стало обговорення місця для пам'ятника в Києві на шпальтах газети «Рада» (№ 87), започатковане заміткою Д. Дорошенка. М. Василенко приєднався до думки Д. Дорошенка, що пам'ятник Т. Шевченкові слід поставити на перехресті вул. Великої Володимирської (нині — вул. Володимирська) та бул. Бібіковського (нині — бул. Тараса Шевченка). Втім він вважав, що вибір місця є передчасним, бо величавий монумент Т. Шевченкові важко спорудити швидко. М. Василенко порадив заснувати спеціальне товариство у

⁸ НМТШ. А-88. Справа «Про спорудження пам'ятника поету Шевченку в м. Києві». 1912—1914. Арк. 2 зв.

⁹ Там само.

справі спорудження пам'ятника Кобзареві та запросити до спільних дій галицьких українців. Д. Дорошенко цілком пристав до цих порад [64, с. 1].

У травні 1908 р. журнал «Літературно-науковий вістник» опублікував статтю українського історика, громадського та політичного діяча М. Грушевського «Пам'ятник Шевченку», у якій йшлося про місце встановлення пам'ятника в Києві. М. Грушевський запропонував звести його на пл. Театральній (нині — між вул. Володимирською і спорудою Національного академічного театру опери та балету України імені Т.Г. Шевченка) або перед Золотими воротами (нині — Золоторітський сквер), зауваживши, що ще немає проєктів пам'ятника й треба, щоб Комітет розписав конкурс і проєкт пам'ятника, склав журі та встановив хоча б приблизну суму витрат. Особливе значення М. Грушевський надавав можливості збирати кошти на пам'ятник завдяки прибуткам від вечорниць, концертів, видань Шевченкових творів, а також ширшому залученню людей, для яких вагомим є ім'я Т. Шевченка. Автор зазначив, що збір коштів на монумент посту здійснюється у Львові, де вже зібрано деякі фонди, але спочатку слід поставити пам'ятник Т. Шевченку в Києві, а потім у Львові — це буде «гарна маніфестація солідарності всієї України...» [65, с. 209—211].

За часів політичної реакції збір грошей на спорудження монумента Кобзарю ще більш ускладнився. Так, 18 березня 1908 р. МВС видало розпорядження миколаївському градоначальнику про небажаність дозволяти товариству «Просвіта» збирати кошти для зведення пам'ятника Т. Шевченкові в Києві [29, с. 151].

Рішення Київського комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченкові про створення Об'єднаного комітету та його значення

19 квітня 1908 р. відбулося засідання Київського комітету за участю Б. Грінченка, О. Косач-Кривинюк, І. Лучицького та Є. Чикаленка. Тоді ж вирішили, що варто об'єднати зусилля трьох комітетів у справі спорудження пам'ятника Т. Шевченкові, які діяли в Золотоніському повітовому земстві, Полтавській губернській земській управі та Київській міській думі, та створити Об'єднаний комітет у Києві. Предметом обговорення стало й місце розташування монумента. Погодилися, що найкращим варіантом стане Золоторітська площа (нині — сквер «Золоті ворота»). Учасники засідання дізналися, що на спорудження пам'ятника вже зібрано 12 000 руб., а потрібно 100 000 [66, с. 4—5].

Весною 1908 р. в Києві було започатковано нову всеукраїнську нелегальну міжпартійну організацію — Товариство українських поступовців, яке, поміж іншого, також стало опікуватися справою спорудження пам'ятника Т. Шевченку [67, с. 486—487].

Об'єднання зусиль було дуже своєчасним, бо проти монумента Кобзарю виступили не тільки імперські чиновники, а й учасники антиукраїнського «Клубу російських націоналістів», створеного в Києві в 1908 р. Серед його засновників був А. Савенко, який попри українське походження виступав із російських націоналістичних позицій та вважав себе «малоросом». Цей діяч розпочав похід проти майбутнього пам'ятника Т. Шевченкові, зробивши спробу на шпальтах консервативної

монархічної газети «Киевлянин» (№ 116) «розвінчати» українського поета, представити його «другорядним» митцем, «ворогом російської єдності», а разом із тим розкритикувати «мазепинців» та «українофілів». Антиукраїнську риторику А. Савенко переживав зі спробами знайти у творчості Кобзаря тези, спрямовані «проти євреїв та поляків». Блискучу публіцистичну відповідь доморослому російському націоналісту дав С. Єфремов у статті «Д. Савенко в сливах» [68, с. 1—2].

Отже, ідея монументального увічнення пам'яті Т. Шевченка виникла в 1861 р. Першим місцем меморіалізації Кобзаря стала його могила на Чернечій горі біля Канева, облаштуванню якої активно протидіяла імперська влада. У пореформений період могила Т. Шевченка перетворилася на важливий чинник формування культури пам'яті Кобзаря, національного самоусвідомлення українців. У 1882 р. земці Золотоносського повіту ініціювали збір коштів на пам'ятник Т. Шевченкові в Києві, але навіть на рубежі XIX—XX ст. всі спроби розв'язати це питання не знаходили підтримки на офіційному рівні. Натомість уже тоді професійні митці створили перші скульптури поета для Музею українських старожитностей В.В. Тарновського в Чернігові, для садиби Алчевських у Харкові та маєтку Лизогубів у Седневі. Водночас опішнянські гончарі на Полтавщині масово виробляли глиняні бюсти Т. Шевченка, які мали широкий попит.

У 1904—1905 рр. представники громадськості в органах земського й міського самоврядування Наддніпрянщини, особливо в Золотоноші, Полтаві й Києві, виступили з ініціативами щодо легітимізації права на меморіальне вшанування пам'яті Кобзаря. Проблема спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві вдалося перевести з приватної сфери до публічної. Восени 1905 р. в Київській міській думі обрали Комітет зі спорудження пам'ятника Т. Шевченкові у Києві на чолі з міським головою І. Дьяковим. Тоді ж виникла ідея об'єднати зусилля громадських діячів Києва й Полтавщини у справі збору коштів на зведення пам'ятника. У 1905—1906 рр. під тиском громадських ініціатив імперська влада дозволила збір добровільних внесків на пам'ятник. Пожертвування збирали майже всі українські товариства й газети, земські установи, представники інтелігенції, робітництва, селянства, учнівства. Кошти на монумент надходили від різних культурно-просвітницьких заходів — вистав, концертів, лекцій, від видань Т. Шевченка тощо. У 1907 р. питання про спорудження пам'ятника набуло розголосу в українській пресі: за монументальну комеморацію Т. Шевченка висловилися М. Василенко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Жебуньов та ін. Громадський рух зі збору коштів на пам'ятник Т. Шевченку в Києві свідчив про поширення української національної свідомості й формування української ідентичності. Це викликало протидію імперської влади, яка вдавалася до тиску, обмежень і заборон. Випади проти пам'ятника поету спостерігалися і з боку російських націоналістичних кіл. У 1908 р. громадські діячі пропонували заснувати артистичне видання малюнків або укласти альманах, утворити товариство у справі спорудження пам'ятника Кобзареві тощо. 19 квітня 1908 р. Київський комітет дійшов думки про важливість консолідації зусиль у справі будівництва пам'ятника Т. Шевченкові й заснування Об'єданого Шевченківського комітету в Києві. Це сприяло переходу справи спорудження пам'ятника на новий етап, який потребує подальшого вивчення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kyrydon, A.M. Heterotopii pam'iaty: Teoretyko-metodolohichni problemy studii pam'iaty. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Киридон А.М. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.]
2. Kyrydon, A. M. Potentsial komemoratyvnykh praktyk u konstruiuvanni natsionalnoi identychnosti: kontseptualizatsiia problemu. *Istorychna pam'iat: naukovyi zurnal*. 2020. 42: 7-19. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/14295> [in Ukrainian].
[Киридон А.М. Потенціал комеморативних практик у конструюванні національної ідентичності: концептуалізація проблеми. *Історична пам'ять: науковий журнал* / Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. 2020. Вип. 42. С. 7—19]. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/14295> (дата звернення: 03.02.2026)].
3. Nahorna, L. Poniattia «mistse pam'iaty» v systemi memory studies. *Rehionalna istoriia Ukrainy*. 2014. 8: 55-74. URL: http://history.org.ua/LiberUA/regions_2014_8/regions_2014_8.pdf [in Ukrainian].
[Нагорна Л. Поняття «місце пам'яті» в системі memory studies. *Регіональна історія України*. 2014. Вип. 8. С. 55—74. URL: http://history.org.ua/LiberUA/regions_2014_8/regions_2014_8.pdf (дата звернення: 03.02.2026)].
4. Tatsenko, N.V. (Ed.). Pamiatnyku yak viddzerkalennia natsionalnoi istorii: suchasni vyklyky ta naratyvy: monohrafiia / N.V. Tatsenko, T.L. Povalii, R.V. Mylenkova, O.P. Boiko, A.I. Ziakun, L.S. Otroshchenko, L.O. Molhamova. Sumy, 2024 [in Ukrainian].
[Пам'ятники як віддзеркалення національної історії: сучасні виклики та наративи: монографія / Н.В. Таценко, Т.Л. Повалій, Р.В. Миленкова, О.П. Бойко, А.І. Зякун, Л.С. Отрошенко, Л.О. Молгамова; заг. ред. Н.В. Таценко. Суми: Триторія, 2024. 248 с.]
5. Melnychenko, V.M. Shevchenkiana Cherkaschynu: vshanuvannia pam'iaty T.H. Shevchenka na Cherkaschyni. Cherkasy, 2013 [in Ukrainian].
[Мельниченко В.М. Шевченкіана Черкащини: вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка на Черкащині. Черкаси: Брама-Україна, 2013. 207 с.]
6. Mokroutsova, O. Nezdiiisnenna mriia: do istorii pamiatnyka Tarasu Shevchenku v Kyievi. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura*. 2012. 7: 48-77 [in Ukrainian].
[Мокроусова О. Нездійснена мрія: до історії пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2012. № 7. С. 48—77].
7. Bryzhytska, S. Zhyttia i slovo ukraintsia dlia ukraintsiiv Taras Shevchenko i stanovlennia natsionalnoi identychnosti ukraintsiiv za materialamy knyh vrazhen na yoho mohyli 1896—1926 rr. Monohrafiia. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Брижицька С. Життя і слово українця для українців Тарас Шевченко і становлення національної ідентичності українців за матеріалами книг вражень на його могилі 1896—1926 рр. Монографія. Київ, 2006. 296 с.]
8. Bryzhytska, S. “Ya ne odynokiy...” Natsionalne samostverdzhennia Tarasa Shevchenka ta yoho vplyv na stanovlennia natsionalnoi identychnosti ukraintsiiv (druga chvert XIX st. — seredyna 20-kh rokiv XX st.). Monohrafiia. Cherkasy, 2006 [in Ukrainian].
[Брижицька С. «Я не одинокий...» Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. — середина 20-х років XX ст.). Монографія. Черкаси, 2006. 192 с.]
9. Yekelchuk, S. Ukrainofily: svit ukrainskykh patriotiv druhoi polovyny XIX stolittia. Kyiv, 2010 [in Ukrainian].
[Єкельчук С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ: Вид-во «КІС», 2010. 272 с.]

10. Kravchenko, Ya. Monumentalna Shevchenkiana: istoriia i suchasnist. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*: zb. nauk. pr. 2014. 25: 139-147. URL: https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/25/16.pdf [in Ukrainian].
[Кравченко Я. Монументальна Шевченкіана: історія і сучасність. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*: зб. наук. пр. 2014. Вип. 25. С. 139—147. URL: https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/25/16.pdf (дата звернення: 02.01.2026)].
11. Reient, O.P. Sim Shevchenkovykh iuvileiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2014. 2: 22-29 [in Ukrainian].
[Реєнт О.П. Сім Шевченкових ювілеїв. *Український історичний журнал*. 2014. № 2. С. 22—29].
12. Svitlenko, S. M.M. Arkas i zberezhennia istorychnoi pamiaty pro T.H. Shevchenka (ostannia chvert XIX — pochatok XX st.). *Eminak: naukovyi schokvartalnyk*. 2024. 2 (46): 238-253. [https://doi.org/10.33782/eminak2024.2\(46\).715](https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).715) [in Ukrainian].
[Світленко С. М.М. Аркас і збереження історичної пам'яті про Т.Г. Шевченка (остання чверть XIX — початок XX ст.). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2024. № 2 (46). С. 238—253. [https://doi.org/10.33782/eminak2024.2\(46\).715](https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).715)].
13. Svitlenko, S. Vshanuvannia postaty Tarasa Shevchenka na Chernihivschyni ta formuvannia natsionalnoi pamiaty ukrainstva (seredyna XIX — pochatok XX st.). *Siverianskyi litypis*. 2024. 3: 87-101. DOI: <https://doi.org/10.58407/litopis.240308> [in Ukrainian].
[Світленко С. Вшанування постаті Тараса Шевченка на Чернігівщині та формування національної пам'яті українства (середина XIX — початок XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2024. № 3. С. 87—101. DOI: <https://doi.org/10.58407/litopis.240308>].
14. Svitlenko, S.I. Stolitnii yuvilei T.H. Shevchenka v Kyievi 1914 roku: hromadskist proty imperskoi vlady. *Ukrainska biohrafistyka*. 2024. 25: 283-308 [in Ukrainian].
[Світленко С.І. Столітній ювілей Т.Г. Шевченка в Києві 1914 року: громадськість проти імперської влади. *Українська біографістика*. 2024. Вип. 25. С. 283—308].
15. Shevchenkivska entsyklopediia: Taras Shevchenko ta yoho suchasnyky: entsykl. / red. kol.: M.H. Zhulynskiy (holova), M.P. Bondar, O.V. Boron [ta in.]. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Шевченківська енциклопедія: Тарас Шевченко та його сучасники: енцикл. / ред. кол.: М.Г. Жулинський (голова), М.П. Бондар, О.В. Боронь [та ін.]. Київ: Вид-во Ліра-К, 2021. 608 с.].
16. Voronov, V.I. Komemoratsiia Tarasa Shevchenka na ukrainskykh zemliakh na rubezhi XIX—XX st. (za materialamy “Kievskoy stariny”). *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani*. 2024. 27 (1): 23-35 [in Ukrainian].
[Воронов В.І. Комеморація Тараса Шевченка на українських землях на рубежі XIX—XX ст. (за матеріалами «Киевской старины»). *Науково-теоретичний альманах Грани*. 2024. Т. 27, № 1. С. 23—35].
17. Liakhotskyi, V.P. Taras Shevchenko: z istorii postannia pershykh pamiatnykiv velykomu Kobzarevi v Kazakhstani, Ukraini, Pivnichnii Palmyri Rosii. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu im. Ivana Obiiienka. Istorychni nauky*. 2014. 7: 520-538. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkpnui_2014_7_51 [in Ukrainian].
[Ляхощкий В.П. Тарас Шевченко: з історії постановня перших пам'ятників великому Кобзареві в Казахстані, Україні, Північній Пальмірі Росії. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Обієнка. Історичні науки*. 2014. Вип. 7. С. 520—538]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkpnui_2014_7_51 (дата звернення: 02.01.2026)].
18. Markitan, L. Pamiatnyky Kobzarevi, zberezheni na fotokinoplivtsi. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*: zb. nauk. pr. 2004. 11 (2): 147-159. URL: <http://history.org.ua/JournALL/sid/11/2/9.pdf> [in Ukrainian].

- [Маркітан Л. Пам'ятники Кобзареві, збережені на фотокіноплівці. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: зб. наук. пр. 2004. Число 11, ч. 2. С. 147—159. URL: <http://history.org.ua/JournALL/sid/11/2/9.pdf> (дата звернення: 27.01.2026)].
19. Melenchuk, O. Istorii sporudzhennia pam'yatnyka T. Shevchenku v Kyievi u publikatsiakh Serhiia Yefremova. *Shevchenkoznavchi studii*: zb. nauk. pr. / za materialamy Shevchenkivskoho mizhnarodnoho literaturnoho konhresu, prysviachenoho 200-richchiu vid dnia narodzhennia Tarasa Shevchenka (10—12 bereznia 2014 roku). 2015. 18: 519-528. URL: <https://shz-st.knu.ua/uk/issue/view/430/409> [in Ukrainian].
[Меленчук О. Історія спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві у публікаціях Сергія Єфремова. *Шевченкознавчі студії*: зб. наук. пр. / за матеріалами Шевченківського міжнародного літературного конгресу, присвяченого 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка (10—12 березня 2014 року). 2015. Вип. 18. С. 519—528. URL: <https://shz-st.knu.ua/uk/issue/view/430/409> (дата звернення : 28.01.2026)].
20. Starovoitenko, I.M. Do istorii nerealizovanoho proektu pam'yatnyka T.H. Shevchenku v Kyievi (1904—1914): (za materialamy lystuvannia Ye. Chykalenka i P. Stebnytskoho). *Pratsi Tsentru pam'yatkoznavstva*: zb. nauk. pr. 2007. 11: 176-191 [in Ukrainian].
[Старовойтенко І.М. До історії нереалізованого проекту пам'ятника Т.Г. Шевченку в Києві (1904—1914): (за матеріалами листування Є. Чикаленка і П. Стебницького). *Праці Центру пам'яткознавства*: зб. наук. пр. / Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України, Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, 2007. Вип. 11. С. 176—191].
21. Chepela, Yu. O. Dyskusii schodo obrazu pamiatnyka Tarasovi Shevchenku v Kyievi (1904—1914). *Natsionalna ta istorychna pamiat: schokvartalniyi zbirnyk naukovykh prats*. 2012. 5: 182-189 [in Ukrainian].
[Чепела Ю.О. Дискусії щодо образу пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві (1904—1914). *Національна та історична пам'ять: щоквартальний збірник наукових праць*. 2012. Вип. 5. С. 182—189].
22. Prokopenko, A. Taras Shevchenko proty rosiiskoi imperii: istoriia pamiatnyka, sho mig ne z'iavitisia. *ТyKyiv*. 6.03.2025. URL: <https://tykyiv.com/city/pamiatnik-tarasovi-shevchenku/> [in Ukrainian].
[Прокопенко А. Тарас Шевченко проти російської імперії: історія пам'ятника, що міг не з'явитися. *ТyKyiv*. 6.03.2025. URL: <https://tykyiv.com/city/pamiatnik-tarasovi-shevchenku/> (дата звернення: 28.01.2026)].
23. Stefanovich, D. Monument dukhovnoho bezsmertia: z istorii stvorennia pamiatnyka Tarasu Shevchenku v Kyievi. *Den*. 2014. 14 lyut. 27: 1. URL: <https://old.day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/monument-duhovnoho-bezsmertya?language> [in Ukrainian].
[Стефанович Д. Монумент духовного безсмертя: з історії створення пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві. *День*. 2014. 14 лют. № 27. С. 1. URL: <https://old.day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/monument-duhovnoho-bezsmertya?language> (дата звернення: 29.01.2026)].
24. Melenchuk, O.V. (Comp.). Yefremov, S.O. Shevchenkoznavchi studii. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Єфремов С.О. Шевченкознавчі студії / передм. Е.С. Соловей; упоряд. О.В. Меленчук. Київ: Україна, 2008. 368 с.].
25. Reznichenko, M.I. & Trach, S.K. Obrazotvorche mystetstvo. Pidruchnyk dlia 4 klasu zagalnoosvitnykh navchalnih zakladiv. Ternopil, 2015 [in Ukrainian].
[Резніченко М.І., Трач С.К. Образотворче мистецтво. Підручник для 4 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України. Тернопіль, 2015. 38 с.].

26. S. K. Sprava z pamiatnykom T.H. Shevchenka. *Rada*. 1914. 25 fevralya (10 bereznia). 46: 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> [in Ukrainian].
[С. К. Справа з пам'ятником Т.Г. Шевченка. *Рада*. 1914. 25 февраля (10 березня). № 46. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 23.11.2023)].
27. Pokhoron Tarasa Shevchenka. *Rada*. 1914. 27 fevralya (12 bereznia). 47: 1-2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> [in Ukrainian].
[Похорон Тараса Шевченка. *Рада*. 1914. 27 февраля (12 березня). № 47. С. 1—2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 25.11.2023)].
28. Dziuba, I. Taras Shevchenko. *Zhyttia i tvorchist*. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Київ: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 720 с.].
29. Butych, I.L., Dashkevych, Ya.R. & Sarana, F.K. (Comps.). Taras Shevchenko. Dokumenty i materialy. 1814—1963. Kyiv, 1963 [in Ukrainian].
[Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814—1963 / упоряд. І.Л. Бутич, Я.Р. Дашкевич, Ф.К. Сарана [та ін.]. Київ: Держ. вид-во політ. літер. УРСР, 1963 с.].
30. Smilyanska, V.L. (Comp.). Konyskiy, O. Taras Shevchenko-Hrushivskiy. *Khronika yoho zhyttia*. Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
[Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя / [упоряд., підгот. тексти, передм., прим., покажч. В.Л. Смілянська]. Київ: Вид-во худож. літер. «Дніпро», 1991. 701 с.].
31. Krasiczkiy, D.F. & Shevchenko, K.T. (Comps.). Smert i pokhorony T.G. Shevchenko (dokumenty i materialy). Kyiv, 1961 [in Russian].
[Смерть і похорони Т.Г. Шевченко (документи і матеріали) / сост. Д.Ф. Красицкий и К.Т. Шевченко. Киев: Изд-во АН УССР, 1961. 168 с.].
32. Novitskiy, V.D. Iz vospominaniy zhandarma. Moscow, 1991 [in Russian].
[Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма. Москва: Изд-во МГУ, 1991. 256 с.].
33. H-ko, V.V. [Horlenko, V.]. Epizod o pamyatnike Shevchenku i o ego mogile v Poltavskom zemskom sobranii. *Kievskaya starina*. 1883. V: 218-220. URL: https://iht.knu.ua/library/kyevskaya_starina/kyevskaya_starina_1883_1.pdf [in Russian].
[Г-ко В.В. [Горленко В.]. Эпизод о памятнике Шевченку и о его могиле в Полтавском земском собрании. *Киевская старина*. 1883. Т. V. С. 218—220. URL: https://iht.knu.ua/library/kyevskaya_starina/kyevskaya_starina_1883_1.pdf. (дата звернення: 06.01.2026)].
34. Sarana, F.K. (Ed.), Adamenko, A.H. (Comp.). T.H. Shevchenko v epistolarii viddilu rukopysiv. Kyiv, 1966 [in Ukrainian].
[Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / відп. ред. Ф.К. Сарана; упоряд. А.Г. Адаменко, М.П. Візир (керівн.) [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1966. 492 с.].
35. Shandra, V.S. (Comp.), Butych, I.L. (Ed.). Kistiakivskiy O.F. Shchodennyk (1874—1885): u 2 t. T. 2: 1880—1885. Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874—1885): у 2 т. Т. 2: 1880—1885 / упорядн.: В.С. Шандра (ст. упорядн.), М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко; ред. кол.: І.Л. Бутич (відп. ред.), Л.З. Гісцова, Н.І. Самсоник (відп. секр.), П.С. Сохань, В.С. Шандра. НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії; Центральний державний історичний архів України в м. Києві; Українська правнича фундація. Київ: Наукова думка, 1995. 584 с.].
36. Rotach, P.P. (Ed., comp.). Kononenko M. Spohady. Poltava, 1998 [in Ukrainian].
[Конюненко, М. Спогади / упорядк., передм., приміт. та літ. редак. П.П. Ротача. Полтава, 1998. 184 с.].
37. Naumenko, V. Pam'yati V.S. Gnulosirova. *Kievskaya starina*. 1901. 72: 303-311 [in Russian].
[Науменко В. Пам'яті В.С. Гнілосірова. *Киевская старина*. 1901. Т. 72. С. 303—311].

38. Kotsiubynskiy, M. Shevchenkova mohyla. *Tvory*: u 2 t. T. 2: Povisti ta opovidannia (1907—1912). Statti ta narusy. Kyiv, 1988. 312-314 [in Ukrainian].
[Коцюбинський М. Шевченкова могила. *Твори*: у 2 т. Т. 2: Повісті та оповідання (1907—1912). Статті та нариси. Київ: Наукова думка, 1988. С. 312—314].
39. Shevchenko, V.F. (Comp.). *Ukrainski politychni partii kintsia XIX — rochatku XX stolittia: programovi i dovidkovi materialy*. Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття: програмові і довідкові матеріали / упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. Київ: Фенікс, 1993. 336 с.].
40. Slastion, O. Shche neznaideni maliunky i malozvistni pohruddia Shevchenka. *Siaivo*. 1914. Liutyi. 2: 60-61. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021719> [in Ukrainian].
[Сластїон О. Ще незнайдені малюнки і малозвісні погруддя Шевченка. *Сяйво*. 1914. Лютий. Число 2. С. 60—61. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021719> (дата звернення: 27.01.2026)].
41. Matushevskiy, F. Z ukrainskoho zhyttia. Pamiatnyk Shevchenkovy. *Literaturno-Naukovyi Vistnyk*. 1908. 42 (4): 174-181. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1908_Tom_42_Knyha_04 [in Ukrainian].
[Матушевський Ф. З українського життя. Пам'ятник Шевченкови. *Літературно-Науковий Вістник*. 1908. Т. 42, кн. 4. С. 174—181. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1908_Tom_42_Knyha_04/ (дата звернення: 07.09.2025)].
42. Ye[fremov] S[erhiy]. Zaborona pamiatnyka Shevchenkovi. *Literaturno-Naukovyi Vistnyk*. 1901. Za tsviten. 14 (4): 8. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1901_Tom_14_Knyha_04 [in Ukrainian].
[Є[фремов] С[єрґій]. Заборона пам'ятника Шевченкови. *Літературно-Науковий Вістник*. 1901. За цвітень. Т. 14, кн. 4. С. 8. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1901_Tom_14_Knyha_04/ (дата звернення: 06.09.2025)].
43. K voprosu o pamyatnike T.G. Shevchenku. *Kievskaya starina*. 1904. LXXX: 25. URL: https://iht.knu.ua/library/kievskaya_starina/kievskaya_starina_1904_4.pdf. [in Russian].
[К вопросу о памятнике Т.Г. Шевченку. *Киевская старина*. 1904. Т. LXXX. С. 25. URL: https://iht.knu.ua/library/kievskaya_starina/kievskaya_starina_1904_4.pdf (дата звернення: 06.01.2026)].
44. K sooruzheniyu pamyatnika T.G. Shevchenku v Kieve. *Kievskaya starina*. 1905. LXXXIX: 258-260. URL: https://iht.knu.ua/library/kievskaya_starina/kievskaya_starina_1905_6.pdf. [in Russian].
[К сооружению памятника Т.Г. Шевченку в Кieve. *Киевская старина*. 1905. Т. LXXXIX. С. 258—260. URL: https://iht.knu.ua/library/kievskaya_starina/kievskaya_starina_1905_6.pdf (дата звернення: 06.01.2026)].
45. K sooruzheniyu pamiatnyka T.G. Shevchenku. *Kievskaya starina*. 1905. XSI: 28-29. URL: [https://iht.knu.ua/library/ks/1905/pdf/kievskaya-starina-1905-10-F-\(5382-5431\).pdf](https://iht.knu.ua/library/ks/1905/pdf/kievskaya-starina-1905-10-F-(5382-5431).pdf) [in Russian].
[К сооружению памятника Т.Г. Шевченку. *Киевская старина*. 1905. Т. XCI. С. 28—29. URL: [https://iht.knu.ua/library/ks/1905/pdf/kievskaya-starina-1905-10-F-\(5382-5431\).pdf](https://iht.knu.ua/library/ks/1905/pdf/kievskaya-starina-1905-10-F-(5382-5431).pdf) (дата звернення: 06.01.2026)].
46. U Kyivi. V spravi pamiatnyka Shevchenkovi. *Rada*. 1906. 8 lystopada (noyabrya). 47: 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001111> [in Ukrainian].
[У Києві. В справі пам'ятника Шевченкові. *Рада*. 1906. 8 листопада (ноября). № 47. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001111> (дата звернення: 08.04.2025)].

47. V spravi pamiatnyka Shevchenkovi. *Rada*. 1907. 16 berezolia (marta). 63: 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> [in Ukrainian].
[В справі пам'ятника Шевченкові. *Рада*. 1907. 16 березоля (марта). № 63. С. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (дата звернення: 23.11.2023)].
48. V. [Hnatiuk, V.]. V spravi pamiatnyka T. Shevchenka v Kyivi. *Literaturno-Naukovyi Vistnyk*. 1905. 32 (12): 245. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1905_Tom_32_Knyha_12 [in Ukrainian].
[В. [Гнатюк В.]. В справі пам'ятника Т. Шевченка в Києві. *Літературно-Науковий Вістник*. 1905. Т. 32, кн. 12. С. 245. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1905_Tom_32_Knyha_12/ (дата звернення: 07.09.2025)].
49. Shchitkivskiy, I. Pamiatnyk T. Shevchenkovi u Kyivi ta Kyivska administratsiia. *Ukraina*. 1925. 1-2: 162-170. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Ukraina/1925_Knyha_1-2.pdf [in Ukrainian].
[Щітківський І. Пам'ятник Т. Шевченкові у Києві та Київська адміністрація. *Україна*. 1925. № 1-2. С. 162—170. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Ukraina/1925_Knyha_1-2.pdf (дата звернення: 28.01.2026)].
50. Z hromadskoho zhyttia. Pamiatnyk T. Shevchenka. *Literaturno-Naukovyi Vistnyk*. 1905. 31 (9): 276. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1905_Tom_31_Knyha_09.pdf [in Ukrainian].
[З громадського життя. Пам'ятник Т. Шевченка. *Літературно-Науковий Вістник*. 1905. Т. 31, кн. 09. С. 276. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1905_Tom_31_Knyha_09.pdf (дата звернення: 07.09.2025)].
51. Hroshi na pamiatnyk Shevchenkovi. *Hromadska dumka*. 1906. 8 liut. 27: 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001092> [in Ukrainian].
[Гроші на пам'ятник Шевченкові. *Громадська думка*. 1906. 8 лют. № 27. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001092> (дата звернення: 18.01.2025)].
52. Z ukrainskoho zhyttia. Zolotonoshske zemstvo. *Hromadska dumka*. 1906. 18 cherv. 139: 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001092> [in Ukrainian].
[З українського життя. Золотоношське земство. *Громадська думка*. 1906. 18 черв. № 139. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001092> (дата звернення: 18.01.2025)].
53. U Kyivi. Spravozdannya. *Hromadska dumka*. 1906. 9 trav. 105: 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001092> [in Ukrainian].
[У Києві. Sprawozdannya. *Громадська думка*. 1906. 9 трав. № 105. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001092> (дата звернення: 18.01.2025)].
54. Telehramy. Dozvil zbyraty hroshi na pamiatnyk Shevchenkovi. *Hromadska dumka*. 1906. 14 trav. 110: 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001092> [in Ukrainian].
[Телеграми. Дозвіл збирати гроші на пам'ятник Шевченкові. *Громадська думка*. 1906. 14 трав. № 110. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001092> (дата звернення: 18.01.2025)].
55. U Kyivi. Na pamiatnyk T. Shevchenkovi. *Hromadska dumka*. 1906. 5 lyp. 153: 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001092> [in Ukrainian].
[У Києві. На пам'ятник Т. Шевченкові. *Громадська думка*. 1906. 5 лип. № 153. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001092> (дата звернення: 18.01.2025)].
56. Zhertvuvannya. *Hromadska dumka*. 1906. 1 serp. 176: 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001092> [in Ukrainian].
[Жертвування. *Громадська думка*. 1906. 1 серп. № 176. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001092> (дата звернення: 18.01.2025)].
57. Shche v spravi pamiatnyka Shevchenkovi. *Rada*. 1907. 22 berezolia (marta). 68: 1-2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> [in Ukrainian].

- [Ще в справі пам'ятника Шевченкові. *Рада*. 1907. 22 березоля (марта). № 68. С. 1—2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (дата звернення: 19.01.2025)]
58. Yefremov, S. Pamiatnyk Shevchenkovi i kyivski Puzyri. *Рада*. 1907. 20 поуабрюа. 261: 1. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> [in Ukrainian].
[Єфремов С. Пам'ятник Шевченкові і київські Пузири. *Рада*. 1907. 20 ноября. № 261. С. 1. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (дата звернення: 28.01.2026)].
59. Matushevskiy, F. Z ukrainskoho zhyttia. Rol ukrainskoi presy v spravi pamiatnyka Shevchenkovy. *Literaturno-Naukovyi Vistnyk*. 1908. 42 (5): 386-395. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1908_Tom_42_Knyha_05 [in Ukrainian].
[Магушевський Ф. З українського життя. Роль української преси в справі пам'ятника Шевченкові. *Літературно-Науковий Вістник*. 1908. Т. 42, кн. 5. С. 386—395. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1908_Tom_42_Knyha_05/ (дата звернення: 07.09.2025)].
60. Pamiatnyk Shevchenkovi. *Ridnyi kraj*. 1908. 21 liutoho. 7: 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000019392> [in Ukrainian].
[Пам'ятник Шевченкові. *Рідний край*. 1908. 21 лютого. Число 7. С. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000019392> (дата звернення: 18.01.2025)].
61. Yefremov, S. Pro pamiatnyk T.H. Shevchenkovi [referat, chytanyi na Shevchenkovomu sviati u Kyievi, 12 marta]. *Рада*. 1908. 15 marta (28 bereznia). 63: 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> [in Ukrainian].
[Єфремов С. Про пам'ятник Т.Г. Шевченкові [реферат, читаний на Шевченковому святі у Києві, 12 марта]. *Рада*. 1908. 15 марта (28 березня). № 63. С. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> (дата звернення: 19.09.2023)].
62. Zhebunov, L. Pro zbirannia zhertv na pamiatnyk T.H. Shevchenkovi. *Рада*. 1908. 29 marta (11 kvitnia). 74: 1. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> [in Ukrainian].
[Жебуньов Л. Про збирання жертв на пам'ятник Т.Г. Шевченкові. *Рада*. 1908. 29 марта (11 квітня). № 74. С. 1. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113>].
63. Do zbuduvannia pamiatnyka Shevchenkovi. *Ridnyi kraj*. 1908. 20 kvitnia. 15: 12. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ridnyi_krai/1908_N15.pdf [in Ukrainian].
[До збудування пам'ятника Шевченкові. *Рідний край*. 1908. 20 квітня. Число 15. С. 12. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ridnyi_krai/1908_N15.pdf (дата звернення: 18.01.2025)].
64. Doroshenko, D. V spravi pamiatnyka T. Shevchenkovi. *Рада*. 1908. 7 iyunia (20 chervnia). 130: 1. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. В справі пам'ятника Т. Шевченкові. *Рада*. 1908. 7 июня (20 червня). № 130. С. 1. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> (дата звернення: 19.09.2023)].
65. Hrushevskiy, M. Pamiatnyk Shevchenku. *Literaturno-Naukovyi Vistnyk*. 1908. 42 (5): 209-211. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1908_Tom_42_Knyha_05 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Пам'ятник Шевченку. *Літературно-Науковий Вістник*. 1908. Т. 42, кн. 5. С. 209—211. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1908_Tom_42_Knyha_05/ (дата звернення: 08.09.2025)].
66. Zasidannia kyivskoho Shevchenkivskoho Komitetu. *Ridnyi kraj*. 1908. 20 kvitnia. 15: 4-5. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000019400> [in Ukrainian].
[Засідання київського Шевченківського Комітету. *Рідний край*. 1908. 20 квітня. Число 15. С. 4—5. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000019400> (дата звернення: 18.01.2025)].

67. Ivanys, V. Ukrainyskyi diiach i patriot. *Starovoitenko, I. (Comp.). Yevhen Chykalenko u spohadakh, vrazhenniakh, otsinkakh svoikh suchasnykiv*. Kyiv, 2022. 469-496 [in Ukrainian].
[Іванис В. Український діяч і патріот. *Євген Чикаленко у спогадах, враженнях, оцінках своїх сучасників / упорядниця та авторка передмови І. Старовойтенко*. Київ: Темпора, 2022. С. 469—496].
68. Yefremov, S. D. Savenko v slyvakh. *Rada*. 1908. 1 мая (14 travnia). 100: 1-2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> [in Ukrainian].
[Єфремов С. Д. Савенко в сливах. *Рادا*. 1908. 1 мая (14 травня). № 100. С. 1—2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> (дата звернення: 28.01.2026)].

Надійшла / Received 11.02.2026

Serhii SVITLENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Member of the scientific-methodological organization for the protection
of cultural decline, Dnipropetrovsk Regional Center for the Protection
of Historical and Cultural Values (Dnipro, Ukraine)
svitlenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>

THE BEGINNINGS OF THE MONUMENTAL PERPETUALIZATION OF THE MEMORY OF TARAS SHEVCHENKO IN THE DNIPRANE REGION: PUBLIC INITIATIVES AND THE COUNTERACTION OF THE IMPERIAL POWER (1861—1908)

The aim of the article is to study the beginnings of the monumental perpetuation of the memory of Taras Shevchenko in the context of public initiatives and opposition from the imperial authorities in the Dnieper region in the second half of the 19th — early 20th centuries. **The methodology** is based on the memorial, axiological, anthropological, biographical, micro-historical and systemic approaches; the principles of scientificity, historicism, and systematics; historical-genetic, historical-systemic, historical-descriptive, and comparative-historical methods. **The scientific novelty** lies in the systematic coverage of the beginnings of the monumental commemoration of T. Shevchenko; consideration of organizational, financial, cultural and educational activities of the public in this matter; understanding the formation of the cult of memory of the Kobzar through the means of monumental art; identifying the connection between the memorialization of the “great Taras” with the formation of Ukrainian national consciousness and identity; studying the actions of the imperial authorities and their supporters in the field of countermeasures. Main results of the study. The idea of monumental perpetuation of the memory of T. Shevchenko arose among Ukrainian public figures in 1861. The reburial of the Kobzar on Ukrainian soil marked the beginning of his memorialization in the Dnieper region. The grave of T. Shevchenko became an important place of memory for Ukrainians, a factor in the formation of their national consciousness and identity, although the tsarist authorities resorted to countermeasures. From the early 1880s until 1904, zemstvo and cultural figures repeatedly raised questions about permission to raise funds for the erection of a monument to T. Shevchenko in Kyiv. At the turn of the 19th and 20th centuries, the first busts and sculptures of the Kobzar began to be made privately. Only in 1905—1906, under pressure from the public, especially from Zolotonosha, Poltava, and Kyiv, did imperial officials grant official permission to raise funds. In 1905, a special Committee for the construction of a monument to

T. Shevchenko was created in the Kyiv City Duma. In 1907, the issue became public, and in 1908, M. Vasylenko, M. Hrushevsky, S. Yefremov, and others spoke in the press. Public figures put forward various initiatives to raise funds. The Kyiv Committee faced obstacles from officials of the administration, police, education, etc., and in 1908, it decided to create the United Shevchenko Committee in Kyiv. The practical significance of the achieved results lies in the deepening and expansion of the Shevchenko memorial discourse. Prospects for further studies are seen in studying the activities of the Joint Committee in the construction of the monument to T. Shevchenko, the process of holding international competitions for the monument project, and the monumental commemoration of T. Shevchenko during the Ukrainian Revolution of 1917—1921.

Keywords: *Taras Shevchenko, monument, memorialization, places of memory, self-governing zemstvo and city institutions, Ukrainian public organizations, public initiatives, opposition to the imperial regime.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.094>
УДК 94(477.81)“1939/1945”

Андрій ЖИВ'ЮК

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ «Центр дослідження українсько-польських відносин»,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
derzhy60@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>

МАСОВА ОПЕРАЦІЯ НКВС НА ЗАХОДІ УКРАЇНИ (ВЕСНА — ЛІТО 1940 р.): ОРГАНІЗАЦІЙНІ, КАДРОВІ ТА ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Мета статті — простежити політичну обумовленість, організаційні, кадрові та технологічні аспекти масової операції НКВС 1940 р. на Заході України (на прикладі Західної Волині) через її зв'язок з масовими операціями періоду Великого терору. Зазначену операцію 1940 р., що була невід'ємною частиною «зачистки» Західної України, розглянуто із застосуванням принципу історизму, системного, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного, діахронного, просопографічного, статистично-кількісного та інших **методів**. **Основні результати** дослідження полягають у реконструкції масової операції зі знищення співробітниками радянських каральних структур за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. в особливому порядку «заклятих ворогів радянської влади» в західних областях УРСР. Встановлено, що масова операція весни — літа 1940 р. мала характер соціальної чистки з метою знищення «класово чужих» людей і придушення будь-якого можливого спротиву радянізації. **Оригінальний характер роботи** надає авторська аргументація і дешифрування частини списку осіб, убитих за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р., із введенням до наукового обігу масиву збережених контрольно-наглядових справ репресованих, анкет та особових справ спецпереселенців, наказів та особових справ співробітників НКВС. **Практичне значення дослідження**

Цитування: Жив'юк А. Масова операція НКВС на Заході України (весна — літо 1940 р.): організаційні, кадрові та технологічні аспекти. *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 94—114. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.094>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

і перспективи подальших студій полягають у тому, що вивчення джерельного комплексу, пов'язаного з обставинами здійснення масової операції 1940 р. на території Західної Волині, дозволило створити дослідницьку модель, яка може бути застосована для аналогічних студій щодо інших областей Західної України, як також Білорусі й країн Балтії.

Ключові слова: Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), Головне управління державної безпеки, Західна Україна, Західна Волинь, Великий терор, «зачистка», масова операція, «трійки», позасудовий вирок.

Спільна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» і наказ НКВС СРСР № 00762 від 17 листопада 1938 р. вимагали негайного припинення «будь-яких масових операцій з арештів і вислання». Під масовими операціями малися на увазі «групові арешти чи вислання без диференційованого підходу до кожної [...] особи й попереднього розгляду всіх наявних на неї матеріалів звинувачення». Припинялася практика складання т. зв. довідок чи меморандумів на арешт; арешти погоджувалися з прокурором; завершені кримінальні справи через прокурора спрямовувалися на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР лише у випадках неможливості довести вину «ворога народу» в судовому порядку; скасовувалися всі оперативні накази М. Єжова, які санкціонували проведення масових операцій [1, с. 16—17].

Однак необхідність, з погляду Кремля, швидкої «зачистки» Західної України та Білорусі від «ворогів народу» [2] повернула до порядку денного практику проведення масових операцій. Вкотре політбюро ЦК ВКП(б), РНК СРСР і підпорядковані їм каральні структури ухвалили низку рішень про репресування певних груп населення Західної України та Білорусі в позасудовому порядку. До переліку потрапили польські осадники, лісники, офіцери, чиновники, поміщики, поліціянти, жандарми, тюремники, перебіжчики та ін. Перші дві категорії були вислані з території західних областей України та Білорусі 10 лютого 1940 р. згідно з постановою РНК СРСР «Про переселення польських осадників» від 29 грудня 1939 р.

5 березня 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення № 144 «Питання НКВС СРСР» (особлива папка, протокол № 13), згідно з котрим було заплановано злочин: масове вбивство польських громадян, яких утримували з осені 1939 р. в радянських таборах і в'язницях. У рішенні пропонувалося НКВС СРСР «розглянути в особливому порядку із застосуванням вищої міри покарання — розстрілу» справи 14 700 колишніх польських офіцерів, чиновників, поміщиків, поліціянтів, розвідників, жандармів, осадників і тюремників, які перебували в таборах для військовополонених; а також справи 11 000 арештованих «членів різних контрреволюційних шпигунських і диверсійних організацій, колишніх поміщиків, фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників і перебіжчиків», які перебували у в'язницях західних областей України й Білорусі.

Це рішення санкціонувало проведення співробітниками НКВС масової операції зі знищення людей на взірць Великого терору 1937—1938 рр.: створення позасудової «трійки», встановлення розстрільних лімітів, ухвалення вироків заочно без оголошення звинувачення. Відмінність від масових операцій періоду Великого терору полягала в тому, що тепер арештованих за визначеним лімітом мали репре-

сувати за «першою категорією» (розстріляти), а «друга категорія» (ув'язнення) була виключена як така. Змінилися ексекutori — ними стали Л. Берія і В. Меркулов. «Режисер» кривавого дійства був незмінним — секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін, який засвідчив рішення своїм підписом.

Розгляд справ московська «трійка» у складі заступників Л. Берії В. Меркулова та Б. Кобулова, начальника 1-го спецвідділу НКВС СРСР Л. Баштакова мала провести без виклику арештованих і без оголошення звинувачення, без постанови про закінчення слідства й обвинувального висновку. На осіб, які перебували в таборах військовополонених, довідки надавало Управління у справах військовополонених НКВС СРСР; на арештованих осіб довідки зі справ надавали НКВС УРСР і НКВС БРСР [1, с. 156—157].

Ухваленню рішення політбюро передувала доповідна записка Л. Берії, де означений контингент осіб було названо «залятими ворогами радянської влади, переповненими ненависті до радянського ладу». «Кожен з них тільки й жде звільнення, — акцентував Л. Берія, — щоб мати можливість активно включитися у боротьбу проти радянської влади». Зазначалася кількість осіб у таборах військовополонених — 14 736 (97 % із них — поляки) та у в'язницях західних областей України та Білорусії — 18 632 (з них поляків — 10 685) [1, с. 153—154].

Згідно з доповідною запискою голови КДБ СРСР О. Шелепіна першому секретарю ЦК КПРС М. Хрущову від 3 березня 1959 р. зазначений у постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. ліміт (25 700 осіб) було виконано таким чином: всього розстріляно 21 857 осіб, з них 4421 в'язнів Козельського табору — у Катинському лісі (Смоленська область), 3820 в'язнів Старобільського табору — у Харківській в'язниці (поховані в П'ятихатках, передмісті Харкова); 6311 в'язнів Осташківського табору — в УНКВС по Калінінській області (поховані біля с. Медное); 7305 осіб розстріляні в інших таборах і в'язницях Західної України та Західної Білорусії [3, с. 601—602].

Як бачимо, «недовиконання» визначеного загального ліміту на розстріл склало 4143 особи, в основному, за рахунок зменшення кількості вбитих у в'язницях. Чому так сталося — на сьогодні відповіді немає. Під час проведення масових операцій у 1937—1938 рр. не дозволялося перевищувати спущені зверху ліміти на розстріли, тоді як цілком допускалося ці ліміти недовиконувати.

Розстрілам польських військовополонених з Козельського, Осташківського й Старобільського таборів присвячений значний масив історичної літератури. У Польщі перепони щодо висвітлення цієї трагедії зникли ще з кінця 1980-х рр., з падінням комуністичного режиму [4—8]. Цінні джерельні видання з'являлися в 1990-х рр. у Росії [3; 9], хоча політичні спекуляції навколо т. зв. катинського синдрому в російсько-польських стосунках тривали й надалі [10].

Автора зацікавила та частина масової операції 1940 р., що стосувалася розстріляних у в'язницях Західної України, зокрема Західної Волині. Докладне вивчення цього сегменту репресивної акції може стати ключем для розгадування таємниці т. зв. українського катинського списку. Цей термін був запроваджений до наукового обігу польськими істориками для маркування української складової масової

операції 1940 р. та включав переважно цивільних жертв НКВС [11]. У 1994 р. СБУ передала заступникові прокурора Республіки Польща С. Снежкові примірник списку 3435 польських громадян, знищених у 1940 р. в Україні на підставі березневого рішення політбюро. Цей алфавітний перелік імен розстріляних, до якого додавалися п'ять мішків з їхніми в'язничними справами, був надісланий 25 листопада 1940 р. начальником 1-го спецвідділу НКВС УРСР Ф. Цветухіним до 1-го спецвідділу НКВС СРСР. У Польщі список опублікували того ж 1994 р. [12].

Нещодавно польський Інститут національної пам'яті видав колективне дослідження польських та українських учених, у якому були розглянуті нові аспекти катинського розстрілу, у тому числі, щодо місць виконання вироків в Україні (Київ, Харків, Херсон), актуальність пам'яті про жертв розстрілів та ін. [13].

Однак на посутнє тлумачення катинського списку в цілості та на ідентифікацію більшості зазначених у ньому осіб ані польські, ані українські історики так і не спромоглися. Спроба дослідників В. Кривошеї та Л. Онишко розкодувати його приховані сенси до суттєвого зрушення не привела [14; 15], хоча й заслуговує на увагу з огляду на виокремлення істориками національної та соціальної складових масової операції 1940 р. в Україні та формулювання припущень стосовно адміністративно-територіальної приналежності осіб, зазначених у списку.

Автори здійснили сегментацію груп заарештованих, спираючись на «Відбірковий список...» (складається з трьох частин і нараховує загалом 909 персоналій)¹, котрий містив неточності. Зазначена в назві статті національна складова в тексті не відображена, що й не дивно, оскільки національність засуджених в особливому порядку не зазначена у «Відбірковому списку...». За основу правопису прізвищ автори, очевидно, взяли саме «Відбірковий список...», а не «Список особових справ арештованих...»², тому багато прізвищ виявилися видозміненими. Наявна плутанина з назвами населених пунктів, які у «Відбірковому списку...» часто містять помилки, неправильно визначена адміністративно-територіальна приналежність ув'язнених. Річ у тім, що «Відбірковий список...» не корелює повністю зі «Списком особових справ арештованих...», і до нього потрапили контрольно-наглядові справи на осіб, які були засуджені до різних термінів ув'язнення, а не страчені в особливому порядку.

Найважливіший підсумок, зроблений В. Кривошеєю та Л. Онишко на основі докладного аналізу змісту «Відбіркового списку...» і «Списку особових справ арештованих...», суперечив твердженню польських авторів, ніби всі зазначені в другому документі жертви є поляками й що всі вони поховані в Биківні [10]. Натомість українські автори дійшли висновку про відсутність підстав для беззастереж-

¹ «Отборочный список контрольно-наблюдательных дел, подлежащих уничтожению по архивно-следственным делам, находящихся на хранении в архиве Учетно-архивного отдела КГБ при СМ СССР, согласно личного указания начальника УАО КГБ при СМ СССР полковника тов. Плетнева» (Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі — ГДА СБУ (Київ)). Ф. 5. Спр. 897. Арк. 140—236).

² «Список личных дел арестованных, направленных в НКВД СССР» (ГДА СБУ (Київ)). Ф. 5. Спр. 926. Арк. 1—121).

ної підтримки позиції «щодо трактування Биківнянського могильника як місця поховань 3435 осіб зі «Списку»» [14, с. 13].

Проблему наявної джерельної бази стосовно катинського розстрілу в Україні окреслено в публікації С. Кокіна [16]. У результаті ретельного розгляду відомчого документообігу НКВС-КДБ, пов'язаного з «київським списком», дослідник констатував, що системна робота архівістів СБУ з пошуку й розсекречення необхідної інформації бажаних результатів не дала. Водночас він зазначив, що розбіжності в документації наводять на думку про можливість засудження людей з «київського списку» не одночасно, а у певній послідовності, залишивши відкритим питання про місце здійснення розстрілів [16, с. 52].

У результаті аналізу «Списку особових справ арештованих...» дослідниця діяльності унерівської еміграції на Волині Р. Давидюк віднайшла низку прізвищ військових і цивільних діячів часів УНР, пов'язаних у міжвоєнний період з Волинським воеводством. Ці діячі, серед яких були як місцеві уродженці, так і наддніпрянці, були страчені згідно з рішенням політбюро від 5 березня 1940 р. [17, с. 121—142].

На етапі відкриття та оприлюднення «Списку особових справ арештованих...» та його порівняння з виявленим «Відбірковим списком...» дослідницький пошук зіткнувся з перепоною, зумисне створеною співробітниками радянських спецслужб. Після завершення масової операції 1940 р. НКВС УРСР надіслав супровідну документацію (кримінальні справи страчених, другі примірники облікових карток, рішення «трійки» й акти про виконання вироків) до НКВС СРСР, де вони зберігалися в «запечатаному приміщенні». У березні 1959 р. згідно з рішенням політбюро ЦК КПРС на підставі записки голови КДБ СРСР О. Шелепіна вся документація по масовій операції 1940 р. (за винятком протоколів засідань «трійки» НКВС СРСР) була знищена [3, с. 601—602].

Звернення О. Шелепіна до політбюро мало свою передісторію. Упродовж 1950-х рр. у підпорядкованих на той час МДБ СРСР архівах тривала «зачистка» слідів операції 1940 р. У 1952 р. за усною вказівкою начальника відділення відділу «А» МДБ СРСР полковника О. Шевелева з оперативно-довідкової картотеки відділу «А» МДБ УРСР і УМДБ західних областей УРСР були вилучені 2500 облікових карток засуджених в особливому порядку 1940 р. Надалі вони зберігалися у 5-му відділенні обліково-архівного відділу КДБ при РМ УРСР і довідкова робота за ними не проводилася. 8 червня 1956 р. за усним розпорядженням начальника обліково-архівного відділу КДБ при РМ СРСР Я. Плетньова і затвердженням заступником голови КДБ УРСР П. Тихоновим висновком зазначені облікові картки були знищені³. Тоді ж і також за вказівкою Я. Плетньова за чотирма відбірковими списками, затвердженими П. Тихоновим, були знищені контрольні-наглядові справи на розстріляних у 1940 р. осіб, що зберігалися у Києві⁴.

Хто ж були ці співробітники спецслужб, причетні до переховування та знищення документів масової операції 1940 р.? Випускник Московського історико-архівно-

³ ГДА СБУ (Київ). Ф. 5. Спр. 897. Арк. 10—12.

⁴ Там само. Арк. 140—236.

го інституту О. Шевелєв у 1940 р. очолював 11-те відділення 1-го спецвідділу НКВС СРСР, до функцій якого входили «прийом, обробка і зберігання справ особливо-го архіву», до якого в НКВС належали справи, вирішені в особливому порядку, коли смертний вирок був ухвалений позасудовим органом, наприклад, «трійкою» НКВС щодо розстрілу польських громадян у 1940 р. Це відділення відповідало за оформлення справ і списків страчених. За визначенням М. Петрова, начальник відділення О. Шевелєв «завідував бухгалтерією смерті», за що наказом НКВС СРСР від 26 жовтня 1940 р. отримав премію в розмірі місячного окладу [18, с. 117—119, 343].

Заступник голови КДБ при РМ УРСР П. Тихонов, який у 1956 р. затвердив висновок про знищення документів катинської справи, у 1940 р. служив заступником начальника УНКВС по Харківській області та відповідав за розстріл військовополонених Старобільського табору, за що теж був нагороджений місячним окладом [18, с. 95—96, 161, 331]. Начальник обліково-архівного відділу КДБ при РМ СРСР полковник Я. Плетньов на час проведення тієї операції служив в органах прокуратури [19, с. 695—696], тобто не мав права про неї знати.

Однак, ексцес виконавця не дозволив остаточно ліквідувати документальні сліди злочинів. По-перше, певна кількість контрольно-наглядових справ на осіб, страчених у 1940 р., «загубилася» в обліково-архівних відділах управлінь КДБ західних областей УРСР. Вони містять значно ширшу за «Списки особових справ арештованих...» інформацію про жертв. Частина таких контрольно-наглядових справ удалося виявити в УСБУ в Рівненській області.

По-друге, паралельно зі стратами осіб за рішеннями «трійки» НКВС СРСР, репресій у формі вислання на спецпоселення зазнали члени їхніх сімей (депортація 13 квітня 1940 р.). Особові справи (анкети) на членів сімей страчених, які підлягали висланню, містили докладну інформацію про склад сім'ї, місце її проживання, національність і майновий стан тощо, у т. ч. члена родини, який був розстріляний. Саме ці анкети надали можливість створити колективний портрет страчених під час масової операції 1940 р. мешканців Рівненської області за місцем їх проживання, соціальним статусом, заняттям, національністю та ін.

Певна кількість висланців зверталися з клопотаннями про скасування покарання та повернення додому. У матеріалах перевірки цих звернень, оформлених чекістами в окремі справи, наявна інформація про причину виселення — розстріл за рішенням політбюро від 5 березня 1940 р. одного з членів родини (у постановках та анкетах на вислання зустрічаються формулювання «засуджений за контрреволюційну діяльність до вищої міри покарання»⁵). Останнє вказує на те, що здійснення масової операції 1940 р. не було таємницею для співробітників НКВС і залишило слід у службовій документації 1940—1941 рр.

По-третє, у рідкісних випадках розслідування справ страчених (уже без прив'язки рішення політбюро від 5 березня 1940 р.) відновлювали в другій половині 1950-х — на початку 1960-х рр., зокрема за наполяганням родичів убитих,

⁵ Див., наприклад: Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України, м. Рівне (далі — ГДА МВС України (Рівне)). Ф. 26. Оп. 1. Спр. 9556, 9743, 9746, 9749, 9889 та ін.

які повернулися зі спецпоселення. В умовах викриття злочинів сталінського періоду вони наважилися звернутися до органів прокуратури й КДБ, щоб встановити долю зниклих членів сімей.

Так, мешканка Рівного Н. Кальтенберг у 1959 р. зверталася до Генеральної прокуратури СРСР із заявою щодо розшуку свого чоловіка В. Кальтенберга, арештованого в 1939 р. Він працював у касі хворих при магістраті Рівного, мав у власності великий будинок на вул. Дубенській, який знаходився поруч з відділком польської поліції⁶. Співробітники поліції використовували цей дім для конспіративної роботи, що стало підставою для його арешту й розстрілу в особливому порядку.

У процесі розгляду заяви Н. Кальтенберг, що тривав близько двох років (1959—1961), начальник УКДБ при РМ УРСР по Рівненській області П. Арнаутенко переслав її звернення заступникові начальника обліково-архівного відділу КДБ при РМ СРСР Федорову. П. Арнаутенко зазначив, що за обліками 1-го спецвідділу УВС у Рівненської області В. Кальтенберг «арештованим і засудженим не значиться», однак у журналі реєстрації слідчих справ за № 552 зазначено, що В. Кальтенберг арештований 2 жовтня 1939 р., його справа 2 квітня 1940 р. направлена до НКВС СРСР, а сам він 26 березня 1940 р. етапований до Харківської в'язниці. Перевірка за картотекою УКДБ по Харківській області 1-го спецвідділу МВС УРСР і КДБ при РМ УРСР результатів не дала, тому П. Арнаутенко вимушено адресувався до Москви. При цьому він завбачливо інформував, що Н. Кальтенберг не повідомляти про пересилання її заяви. Через 10 днів у Рівному отримали відповідь з Москви: «Повертаючи заяву гр-ки Кальтенберг Н.Ф. з клопотанням про встановлення місця знаходження її чоловіка, просимо вас дати вказівку оголосити заявниці, що в органах держбезпеки відомостей про долю її чоловіка немає»⁷.

Водночас 18 серпня 1961 р. постановою слідчого відділу УКДБ Рівненської області кримінальне переслідування щодо В. Кальтенберга було припинене за ч. 2 ст. 213 КПК УРСР⁸, тобто «за недоведеності участі обвинуваченого у вчиненні злочину».

Московська «трійка» з 1 квітня до початку червня 1940 р. підписала 72 протоколи з рішеннями про розстріл. За припущенням М. Петрова, відомі на сьогодні номери списків-приписів відповідали номерам протоколів «трійки» НКВС.

Віднайдені контрольно-наглядові справи страчених у 1940 р. осіб, особові справи (анкети) членів їхніх сімей, відновлені архівно-кримінальні справи, а також «Відбірковий список...» дозволили встановити особи 740 мешканців Рівненської області, до яких була застосована вища міра покарання за рішенням московської «трійки». Вони потрапили до «рівненських» протоколів «трійки» 041 (список 3), 066 (списки 1, 2, 3), 067 (список 1), які охоплюють заарештованих за участю надісланих з Москви оперативно-чекістських груп навесні 1940 р., та до спільного для всіх західних областей УРСР протоколу 042, куди увійшли арештанти 1939 р.

⁶ ГДА СБУ (Рівне). Ф. 5 (Р). Спр. П-2803.

⁷ Там само. Арк. 64, 66.

⁸ Там само. Арк. 53—54.

Друга частина шифру, зазначеного в кожній особі зі «Списку особових справ арештованих...», вказує на номер списку того чи іншого протоколу «трійки», а третя — на порядковий номер засудженого за тим чи іншим розстрільним списком. Цілоком до Рівненської області можемо віднести лише протокол 066, три списки якого включають її мешканців.

На доказ такого прочитання «Списку особових справ арештованих...» мож-на навести листування 1953—1954 рр. начальника 1-го спецвідділу МВС УРСР полковника В. Подобєдова із заступником начальника 1-го спецвідділу МВС СРСР полковником Л. Кротовим про з'ясування долі В. Туровського. У цьому листуванні стосовно В. Туровського зазначено, що його «порядковий № 96 протоколу № 41 від 20.4.40 р.». В. Туровський не був розстріляний у 1940 р., хоч і увійшов до «Списку особових справ арештованих...» під номером 2989, шифр 41/3-96⁹, де 41 — номер протоколу, 3 — номер списку цього протоколу, 96 — порядковий номер засудженого в списку. 8 березня 1941 р. Особливою нарадою він був засуджений до 5 років виправно-трудоих таборів, 5 вересня 1941 р. був звільнений з Карагандинського виправно-трудоого табору, що стало підставою для залишення його картки в оперативно-довідковій картотеці¹⁰.

З числа ідентифікованих 740 мешканців Рівненської області, до яких була застосована вища міра покарання за рішенням московської «трійки», 510 були поляки (68,9 %), 157 — українці (21,2 %), 47 — євреї (6,4 %), 22 — росіяни (3 %), троє чехів і один молдаванин. Загальна кількість розстріляних представників різних національностей, окрім поляків, складає 230 осіб (31,1 %).

Для відчитування палімпсесту, яким є список жертв першої масової операції на Заході України, котра не відрізнялася від операцій періоду Великого терору, а основні її параметри були регламентовані наказами Л. Берії першої половини березня 1940 р., необхідно з'ясувати механізм її проведення.

Після ухвалення рішення політбюро від 5 березня 1940 р. був розроблений механізм масового розстрілу. Приблизно 14 березня 1940 р. на нараду до Москви для отримання інструкцій викликали начальників УНКВС Калінінської, Смоленської та Харківської областей (разом з їхніми заступниками та комендантами УНКВС). Нараду проводив Б. Кобулов. Він озвучив головний посил розстрільної акції 1940 р., який полягав у позасудовому й надсекретному її характері. Б. Кобулов наказав: «Ніяких прокурорів» [18, с. 99]. За спогадами начальника УНКВС по Калінінській області Д. Токарева, Б. Кобулов також «наказав не залишати в живих жодного незаплямованого свідка» [10, с. 357]. Тобто, якби хтось зі співробітників НКВС відмовився від участі в розстрілах, то його неминуче спіткала б доля жертви. Особи, які брали участь в акції, були приречені мовчати, зв'язавши себе спільною кривавою порукою.

Для керівництва підготовкою справ на цивільних осіб, яких утримували у в'язницях західних областей України та Білорусі, та загальною підготовкою до роз-

⁹ ГДА СБУ (Київ). Ф. 5. Спр. 926. Арк. 105.

¹⁰ Там само. Спр. 897. Арк. 98, 100.

стрільної акції до Львова виїхав начальник Головного транспортного управління НКВС СРСР С. Мільштейн, а до Білостоку — перший заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов. На них було покладено організацію додаткових арештів і прискорення підготовки справ для «трійки» в Москві. 7—9 березня 1940 р. С. Мільштейн у Львові провів нараду з начальниками УНКВС західних областей УРСР та ознайомив їх із планом проведення масової операції.

14 березня 1940 р. керівний та оперативний склад її учасників з центрального апарату держбезпеки заохотили присвоєнням чергових спеціальних звань. Наказом НКВС СРСР № 346 звання від лейтенанта до комісара держбезпеки 3-го рангу отримали 176 осіб. Подібним чином, але вже після закінчення ліквідаційної акції будуть відзначені її рядові виконавці.

Для звільнення місця для нових арештантів у в'язницях Західної України й Білорусі 22 березня 1940 р. Л. Берія видав наказ № 00350 «Про розвантаження в'язниць НКВС УРСР і БРСР». З рівненських та волинських в'язниць (очевидно, йшлося про всі в'язниці, підпорядковані тюремним відділенням УНКВС цих областей) підлягали переміщенню до в'язниць Київської, Харківської і Херсонської областей 1000 заарештованих. Для надання допомоги НКВС УРСР з організацією перевезення цих арештантів було відряджено начальника Головного транспортного управління НКВС СРСР майора держбезпеки П. Зуєва. Забезпечення охорони арештованих під час транспортування було покладено на начальника 13-ї дивізії конвойних військ НКВС А. Завялова¹¹.

Для «надання практичної допомоги» УНКВС західних областей УРСР в оперативній роботі наказом НКВС СРСР № 00342 від 20 березня 1940 р. до них на один місяць були відряджені оперативно-чекістські групи зі співробітників центрального апарату НКВС: 15 осіб — до Львова, 5 осіб — до Дрогобича, Луцька, Рівного, Станіслава, Тернополя. Члени цих груп мали негайно виїхати на місця та зв'язатися з начальниками УНКВС. Членів оперативно-чекістських груп зобов'язали перевірити всі агентурні й слідчі матеріали на заарештованих, «добрати» нових арештантів і разом зі співробітниками обласних управлінь готувати справи для відправлення на московську «трійку». Про результати роботи начальники УНКВС мали повідомляти І. Серову й Л. Берії раз на п'ять днів. Арешти письменників, наукових працівників і духовенства без санкції ЦККП(б)У вирішили не проводити [20, с. 28—29, 206—214]. Випадково чи ні, але старт масової операції 1940 р. був, до певної міри, синхронізований з довиборами до Верховної Ради СРСР та УРСР першого скликання, які відбулися в західних областях УРСР 24 березня 1940 р., що дозволяє провести ще одну паралель між Великим терором і «зачисткою» [21].

До складу відряджених до Західної України оперативно-чекістських груп увійшли знакові співробітники радянських спецслужб. Львівську групу очолив майор держбезпеки П. Мешик — начальник 1-го відділу Головного економічного управління НКВС СРСР, з лютого 1941 р. — нарком держбезпеки УРСР; його заступ-

¹¹ Государственный архив Российской Федерации. Ф. 9401. Оп. 1а. Д. 56. Л. 62—63.

ником став капітан держбезпеки Б. Родос — заступник начальника слідчої частини Головного управління державної безпеки НКВС СРСР; до групи увійшов оперуповноважений 3-го відділення 2-го відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР лейтенант держбезпеки І. Кудря, згодом резидент диверсійно-розвідувальної групи НКВС у Києві в 1941—1942 рр., та ін. Тернопільську оперативно-чекістську групу склали співробітники слідчої частини Головного управління державної безпеки НКВС СРСР: керівник — помічник начальника слідчої частини, старший лейтенант держбезпеки О. Шкурін, члени — старший слідчий, лейтенант держбезпеки З. Генкін, слідчі лейтенант держбезпеки П. Блок, молодші лейтенанти держбезпеки Ф. Масленников і М. Дорошевич. До складу Луцької оперативно-чекістської групи були включені оперуповноважені 3-го відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР, лейтенанти держбезпеки М. Бейлінсон, І. Сударіков, І. Довгань, В. Федоров. На чолі групи — начальник відділення Головного економічного управління НКВС СРСР, старший лейтенант держбезпеки С. Кривулін [20, с. 208—210].

До рівненської оперативно-чекістської групи увійшли співробітники слідчої частини Головного управління державної безпеки НКВС СРСР, лейтенанти держбезпеки С. Тітов, Є. Ковальов, В. Полухін, сержант М. Василюнок. Керував групою начальник 9-го відділення 3-го відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР, старший лейтенант держбезпеки П. Журавльов. Як свідчить звіт про результати роботи групи від 27 квітня 1940 р., її співробітники розділилися — В. Полухін і М. Василюнок працювали в Рівному, Є. Ковальов і С. Тітов — у Дубні¹².

Фігура останнього з них — С. Тітова — постає з опублікованих джерел і документів як досить неординарна. Після ухвалення постанови політбюро ЦК ВКП(б) «Про арешти і прокурорський нагляд» С. Тітов був одним із відряджених 27 листопада 1938 р. вищою партійною інстанцією для роботи в центральному апараті НКВС [22, с. 618]. Про його перебування на Рівненщині згадувала арештована Дубенським РВ НКВС зв'язкова Союзу збройної боротьби з Кременця, студентка філософського факультету Варшавського університету Я. Сулаковська¹³: «Під час розмови заходили енкаведисти, сідали й спостерігали [...]. Винокур представив одного з них як її слідчого. Лейтенант Сергей Тітов та двоє його помічників приїхали з Москви, щоб узятися за її справу [...]. Вразив вигляд і запах Тітова. Советські службовці полюбляли косметику й парфуми. Лейтенант підмалював свої брови, наклав тіні на повіки, притрусив себе тальком і напахтився парфумами» [23, с. 323].

Пойменовані члени оперативно-чекістських груп, безсумнівно, були співучасниками злочину, вчиненого згідно з постановою політбюро від 5 березня 1940 р. За підготовленими опергрупами справами й списками в Москві ухвалювали рішення про розстріли та направляли приписи до УНКВС для виконання. Хоча в підсумкових звітах наркомунвнутрішніх справ УРСР І. Серову (два з них опубліковані — С. Кривуліна й Б. Родоса [24, с. 109—114]) керівники оперативно-чекіст-

¹² ГДА СБУ (Київ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 434. Арк. 30—35.

¹³ Державний архів Рівненської області. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 646. 109 арк.

ських груп про виконання головної частини поставленого перед ними завдання не інформували. Звітували про надання допомоги співробітникам УНКВС, про ліквідацію найважливіших агентурних справ і справ-формулярів, про проведені за ними розслідування тощо¹⁴.

Водночас у звіті начальника рівненської оперативно-чекістської групи П. Журавльова зазначено, що після прибуття групи 22 березня 1940 р. складено «план операції з арештів антирадянських елементів на основі підібраних до того часу матеріалів [...]». Основні арешти за найактуальнішими справами проведені 22—23 березня. Додаткові арешти проводилися вже після виборів, починаючи з 25/III. Підсумкова доповідна записка про кількість арештованих за цією операцією повідомлена вам по прямому проводу 3/IV.1940 р.»¹⁵.

Звернемося до організаторів масової операції на обласному рівні. 7—9 березня 1940 р. начальник УНКВС Рівненської області Р. Крутов за наказом заступника наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка разом з іншими керівниками управління західних областей УРСР перебував у Львові. На нараді, яку проводив С. Мільштейн, вони довідалися про рішення політбюро від 5 березня¹⁶ та свою роль у його реалізації¹⁷. Пізніше, 4—6 квітня, Р. Крутов отримував відповідні інструкції в наркоматі внутрішніх справ УРСР в Києві¹⁸.

7 березня 1940 р. розпорядженням відділу кадрів НКВС УРСР № 11200 тимчасовим виконувачем обов'язків помічника начальника УНКВС по Рівненській області Р. Крутова був призначений молодший лейтенант держбезпеки С. Шехтман, переведений з посади начальника відділу фельдз'язку та заступника начальника секретаріату УНКВС по Миколаївській області¹⁹. Р. Крутов і С. Шехтман служили разом у цьому УНКВС з березня до вересня 1939 р.: перший був заступником начальника, другий був його підлеглим. До обов'язків С. Шехтмана в 1937—1938 рр. належала перевірка документів на засуджених до розстрілу [25, с. 427].

На старті масової операції, у березні — квітні 1940 р., відбувалися численні відрядження співробітників різних відділів УНКВС по Рівненській області до Києва (1-й спецвідділ, фінансовий відділ, секретаріат, адміністративно-господарський відділ, комендатура) та до районів області. Накази про відрядження візував т. в. о. помічника начальника УНКВС С. Шехтман²⁰, перебравши на себе оперативне керівництво обласним управлінням. На думку автора, С. Шехтмана можна кваліфікувати як своєрідного «наглядача», надісланого НКВС УРСР до Рівного для контролю за ходом розстрільної акції. Особливо, якщо зважити на його 15-річний досвід праці чорноробом на кладовищі у Житомирі ще до служби в ГПУ-НКВС

¹⁴ ГДА СБУ (Київ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 434. Арк. 9—26, 30—44.

¹⁵ Там само. Арк. 30.

¹⁶ ГДА МВС України (Рівне). Ф. 23. Оп. 1. Спр. 19. Т. 1. Арк. 140, 178.

¹⁷ Характерно, що наказ про своє відрядження 7—9 березня 1940 р. до Львова видав спочатку сам Р. Крутов, а за півтора місяця воно було продубльоване його помічником С. Шехтманом.

¹⁸ ГДА МВС України (Рівне). Ф. 23. Оп. 1. Спр. 19. Т. 1. Арк. 174.

¹⁹ Там само. Арк. 151.

²⁰ Там само. Т. 2. Арк. 37—53.

та більш як десятирічний стаж роботи начальником фельдзв'язку в різних територіальних відділах та управліннях ГПУ-НКВС [26, с. 927]. Після закінчення операції С. Шехтман за розпорядженням заступника наркома внутрішніх справ УРСР П. Чемісова від 14 листопада 1940 р. був відісланий до УНКВС по Одеській області²¹. Наприкінці весни 1941 р. він очолював адміністративно-господарсько-фінансовий відділ УНКДБ по Одеській області, піднявшись одразу на три (!) щаблі в ієрархії звань держбезпеки — від молодшого лейтенанта до капітана²².

Окрім С. Шехтмана до Рівного на посаду начальника тюремного відділення УНКВС 20 березня 1940 р. було переведено начальника тюремного відділення НКВС Молдавської АРСР лейтенанта держбезпеки М. Овчарова²³. Він розпочав кар'єру в особливому відділі ВНК у 1920 р., впродовж 1920—1930-х рр. обіймав низку впливових посад у центральному апараті: був заступником начальника підсобних підприємств ГПУ УСРР, начальником відділення відділу резервів НКВС УРСР. Після арешту й розстрілу наркомів В. Балицького й І. Леплевського М. Овчарова відправили до Тирасполя керувати відділом місць ув'язнення, тюремним відділенням, де він «швидко засвоїв умови роботи в'язниці». Цікава деталь: М. Овчаров був позашлюбною дитиною, виховувався котрийсь час у діда по матері, який служив сторожем на кладовищі у м. Обоянь²⁴.

Останнім підсиленням «рівненської команди» стало призначення заступником Р. Крутова начальника Лубенського РВ НКВС лейтенанта держбезпеки В. Мастицького (наказ НКВС УРСР № 85 від 5 квітня 1940 р.)²⁵. В. Мастицький мав досвід проведення масових операцій — у 1937—1938 рр. він очолював лубенську міжрайонну оперативну групу НКВС, методами фізичного впливу отримував від підслідних фіктивні свідчення, на підставі яких полтавська «трійка» УНКВС засудила більшість арештантів до розстрілу [27, с. 136—137].

На першому етапі проведення акції відібраних для розгляду московською «трійкою» ув'язнених разом з їхніми справами вирішили транспортувати до Києва. Про це свідчить реєстр відряджень співробітників УНКВС, завізований у квітні — червні 1940 р. С. Шехтманом. У ньому зафіксовані щонайменше п'ять таких «етапів»: 4—7 та 15—18 квітня, 3—7 та 17—21 травня, 6—10 червня²⁶.

Прикметно, що два учасники вояжів до Києва, С. Гусев і М. Трофімов, невдовзі були звільнені зі служби: С. Гусев — 11 травня 1940 р. «за власним бажанням»²⁷, а М. Трофімов — 12 червня того ж року «за дискредитацію органів НКВС»²⁸. Останній був уродженцем Челябінська й влаштувався на службу до автотранспортного відділення УНКВС по Рівненській області в січні 1940 р., а до того працював

²¹ Там само. Т. 4. Арк. 37.

²² ГДА СБУ (Київ). Ф. 8. Оп. 14. Спр. 43. Арк. 148.

²³ ГДА МВС України (Рівне). Ф. 23. Оп. 1. Спр. 19. Т. 1. Арк. 152.

²⁴ Там само. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 10071. Без нумерації.

²⁵ Там само. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 19. Т. 2. Арк. 3.

²⁶ Там само. Арк. 43, 47, 48, 52, 99, 125.

²⁷ Там само. Арк. 63.

²⁸ ГДА СБУ (Рівне). Ф. 3 (Р). Спр. 440. Арк. 2 зв.

водієм у Кам'янець-Подільському обкомі КП(б)У. 2 червня він з'явився п'яним у гараж конвойного полку, вимагав ключ від своєї машини у нарядника І. Гутарова, а після відмови зчинив скандал і був виведений конвойним. Начальник автотранспортного відділення К. Маляренко наступного дня подав доповідню Р. Крутову, наголосивши на систематичних пиятиках М. Трофімова. Начальник УНКВС наказав арештувати водія на три доби, а потім звільнити²⁹. Складно судити, який вплив на ці звільнення мала участь водіїв в етапуванні в'язнів до Києва, хоча зв'язок між цими подіями не можна виключати.

В історії зі звільненням М. Трофімова фігурувала одна деталь, що чітко вказувала на характер завдань, які йому та іншим водіям довелося виконувати. Машина М. Трофімова знаходилася не в гаражі автотранспортного відділення УНКВС, а в гаражі конвойних військ НКВС, дислокованих у Рівному. Очевидно, «мобілізовані» для етапування арештантів автомашини розмістили на час проведення операції в тому місці, звідки вони розпочинали свій шлях у супроводі конвоїрів з Рівного до Києва. Логістика могла бути такою: спочатку завантажували конвой, з ним їхали до Рівненської в'язниці, там вантажили в'язнів, далі — дорога до Києва, висадка арештантів на території Київської в'язниці й повернення назад. У дорозі, очевидно, були передбачені зупинки на території в'язниць у Новограді-Волинському й Шепетівці: поїздка за тодішніх дорожньо-транспортних умов тривала весь день або ніч — супровідні особи, водії, конвой, арештанти мали їсти-пити, «оправлятися», а водії ще й перепочити. Імовірно саме тому до Новограда-Волинського й Шепетівки виїжджав у відрядження під час проведення операції начальник відділення фельд'єгерської служби УНКВС К. Колесников³⁰.

На початку літа 1940 р. стало очевидним, що масова операція в західних областях УРСР затягнулася: вона тривала вже більше місяця після від'їзду опергруп до Москви. М. Петров зазначив, що московська «трійка» продовжила ухвалення рішень стосовно арештованих у Білорусі й Україні в червні, а за деякими даними розстріли тривали до липня, «коли у Москві до них уже втратили інтерес» [18, с. 39].

Спосіб виконання приписів «трійки» шляхом етапування засуджених до Києва виявився надто повільним. Десь з другої половини червня 1940 р. вирок почали виконувати на місці, у Рівному. Очевидно, формування розстрільної команди в УНКВС по Рівненській області було розпочато ще в середині місяця. 18 червня 1940 р. Р. Крутов видав наказ з особового складу № 197 про переміщення співробітників комендатури³¹. Таким чином, був сформований кістяк комендантського підрозділу, співробітники якого взяли участь у виконанні вироків московської «трійки»: комендант УНКВС П. Климчук, чергові помічники коменданта М. Молодов і М. Баранов, старший вахтер Ф. Лебедев, чергові бюро перепусток О. Корольов і В. Захаров, вахтери І. Возлюбленних, І. Пономарьов, С. Лісовенко та І. Полуяхтов. На допомогу їм стали наглядачі в'язниці № 1 м. Рівне О. Смірнов (пе-

²⁹ Там само. Арк. 26.

³⁰ ГДА МВС України (Рівне). Ф. 23. Оп. 1. Спр. 19. Т. 2. Арк. 99, 102.

³¹ Там само. Арк. 140—141.

реведений з Таганської в'язниці в Москві), І. Лющенко (з Полтавської в'язниці) й О. Будулуц (з Кіровоградської в'язниці). Також були залучені співробітники відділення фельд'єгерського зв'язку УНКВС П. Бик, І. Сіренко, П. Смірнов, Є. Коротков, О. Дибін, які виконували кур'єрські функції між Рівним і Києвом чи Москвою.

Саме ці 17 осіб були відзначені в наказі Р. Крутова від 9 вересня 1940 р. — усіх їх підвищили у званнях: М. Баранов, М. Молодов, П. Бик та І. Сіренко отримали звання старшини, О. Корольов, Ф. Лебедев, П. Смірнов, Є. Коротков та О. Дибін — молодшого командира взводу, решта — командира відділення³². Пізніше, 28 травня 1941 р., наказом наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова черговий бюро перепусток УНКДБ по Рівненській області старшина Ф. Лебедев був нагороджений бойовою зброєю за виконання «завдань по боротьбі з контрреволюційними формуваннями»³³, хоча в нагородному листі, підготовленому 20 грудня 1940 р., Р. Крутов просив для нього «цінний подарунок». Відзначення старшого вахтера Ф. Лебедев обґрунтовувалося тим, що він «виконував низку серйозних завдань, пов'язаних з оперативною роботою»³⁴.

Серед матеріалів ГДА МВС України в Рівному вдалося відшукати особові справи 9 із 17 учасників розстрілів 1940 р. — І. Возлюбленних, В. Захарова, О. Корольова, Ф. Лебедева, С. Лісовенка, М. Молодова, І. Полуяхтова, І. Пономарьова та І. Сіренка. Усі вони були приблизно одного віку: п'ятеро народилися 1914 р., двоє — 1915-го, по одному — 1913-го та 1917-го. Двоє українців, решта семеро — росіяни. Восьмеро вихідців із села, лише один народився в місті. Всі дорослішали, навчалися, стали до праці, служили у війську вже за радянської влади. П'ятеро комсомольців, двоє кандидатів у члени ВКП(б). Типові продукти «соціальної інженерії» більшовиків.

Групу виконавців, яку склали наглядачі в'язниці УНКВС № 1 м. Рівне, співробітники комендатури й фельдзв'язку, формував комендант УНКВС Рівненської області П. Климчук, котрий набув значного досвіду в проведенні подібних акцій у Вінниці в 1937—1938 рр. [28, с. 5—43]. Саме молодший лейтенант держбезпеки П. Климчук підготував атестаційні листи на відзначення учасників розстрілів у Рівному.

Подальша доля виконавців в особових справах не відображена, за винятком двох осіб. Старший експедитор відділення фельдзв'язку І. Сіренко зник безвісти під час німецько-радянської війни³⁵. Натомість вахтер І. Возлюбленних вийшов з оточення, пройшов перевірку й прослужив в органах НКВС-МДБ-МВС до 1974 р.³⁶ У 1942—1948 рр. він був наглядачем в'язниці НКВС № 1 Карело-Фінської РСР, звільнився «за сімейними обставинами» та виїхав до Рівного, де старий знайомий комендант П. Климчук допоміг йому влаштуватися на посаду вахтера адміністративно-господарського відділу УМДБ по Рівненській області. З 1953 р. І. Возлюбленних служив у системі МВС області — вахтером, згодом мі-

³² Там само. Т. 3. Арк. 107—108.

³³ ГДА СБУ (Рівне). Ф. 1. Оп. 21. Спр. 4. Арк. 193—194.

³⁴ ГДА МВС України (Рівне). Ф. 27. Оп. 1. Спр. 10360. Арк. 41.

³⁵ Там само. Спр. 2032. Арк. 9.

³⁶ Там само. Спр. 14717. 122 арк.

ліціонером господарського відділення. Відзначений медалями «За Перемогу над Німеччиною», «За бойові заслуги», «За бездоганну службу». При виході на пенсію нагороджений іменним годинником³⁷.

Безсумнівним доказом здійснення в 1940 р. УНКВС по Рівненській області розстрілів за вироками московської «трійки» стала телефонограма, відправлена 5 вересня 1940 р. Р. Крутовим помічнику наркома внутрішніх справ УРСР І. Гребченку з інформацією про кількість виконаних вироків: «Станом 5/IX по Рівненській області надійшло для виконання 991 вирок. За звітну п'ятиденку надійшло 212 вироків. Виконано у той же день 211 вироків, один вирок не виконано, оскільки засуджений після звільнення з роботи. У Москву відомостей не висилаємо»³⁸. Формулювання «засуджений після звільнення з роботи» могло означати, що арештований помер до отримання рішення московської «трійки» про його розстріл.

Телефонограма Р. Крутова підбила підсумки масової операції 1940 р. у Рівненській області: вона тривала з 22 березня до 5 вересня 1940 р.; кількість убитих за цей час у Києві, Рівному, можливо, і в інших містах за рішенням московської «трійки» мешканців області склала щонайменше 990 осіб.

До цих пір невідомі будь-які відомчі акти чи інструкції органів ВЧК-НКВС-КДБ, що регламентували б процедуру розстрілу й порядок захоронення тіл страчених. Єдиний виняток — це циркуляр Верховного трибуналу Всесоюзного центрального виконавчого комітету від 14 жовтня 1922 р., адресований головам трибуналів. У ньому зазначено, що «тіло розстріляного нікому видавати не належить, віддається [землі] без всіляких формальностей і ритуалу, у повному одязі, у якому був розстріляний, на місці виконання вироку чи в якому-небудь іншому пустинному місці, і таким чином, щоб не було сліду могили, чи відправляється в погребальний морг» [29, с. 565].

Ключовим підрозділом в оформленні та зберіганні розстрільних документів був 1-й спецвідділ НКВС. Службове навантаження на співробітників обліково-архівного відділу через необхідність оформлення понад 20 тисяч справ польських громадян для їх розгляду «трійкою» НКВС було великим. Вимагалось не лише «пропустити» справи через «трійку», але й оформити необхідні протоколи, витяги, розіслати приписи, потім зібрати у відділі акти з місць про виконання рішень «трійки».

До вузької групи осіб, посвячених у таємницю розстрілу польських громадян, належали також ті, хто проводив статистичну обробку кількісних показників цієї розправи, які не мали вклучатися до загальної репресивної статистики НКВС [18, с. 118—119]. В наказі про нагородження учасників масової операції 1940 р. фігурують 12 наділених «особливою довірою» співробітників 1-го спецвідділу НКВС СРСР, що з огляду на загальний штат цього відділу (на 1 січня 1940 р. — 358 осіб, на 6 березня 1941 р. — 620) зовсім мало [30, с. 259].

Начальник 1-го спецвідділу НКВС СРСР, член «трійки», яка ухвалювала вирoki в катинській справі, Л. Баштаков був звільнений з органів МДБ 1947 р.

³⁷ Там само. Арк. 2 зв. — 4.

³⁸ ГДА СБУ (Київ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 255.

До виходу на пенсію працював у Міністерстві геології. У 1953 р. після арешту Л. Берії йому довелося похвилюватися: виклики в прокуратуру, допити. Однак до катинських справ не дійшло, навіть не питали. Попри очевидну участь Л. Баштакова в злочинних акціях НКВС, звання його не позбавили й не притягли навіть до мінімальної відповідальності [18, с. 126].

20 грудня 1939 р. 1-й спецвідділ УНКВС по Рівненській області очолив лейтенант держбезпеки М. Резницький — його перевели з Луцька з аналогічної посади³⁹. У 1938—1939 рр. він служив оперуповноваженим УДБ УНКВС по Кам'янець-Подільській області, де був свідком і співучасником масштабних порушень т. зв. соціалістичної законності. 14 грудня 1938 р. М. Резницький подав заяву в Кам'янець-Подільський обком КП(б)У про незаконні методи слідства з боку низки співробітників УНКВС, фальсифікацію справ, побиття та вбивства арештованих на допитах. Серед винуватців цих злочинних дій він вказав на заступника начальника УНКВС Р. Крутова [31, с. 420—426], з яким менш ніж за рік вони перетнулися на Волині. Їм вдалося уникнути відповідальності за попередні злочини й вони повернулися до звичної справи — проведення масових операцій із «зачистки» Західної України. Окрім своєї обов'язкової присутності як начальника 1-го спецвідділу під час розстрілів, М. Резницький не цурався особисто виконувати вироки: 27 березня 1941 р. він стратив п'ятьох членів ОУН⁴⁰. Упродовж німецько-радянської війни М. Резницький отримав звання майора держбезпеки, дослужився до посади заступника начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР [32, с. 98, 197], був нагороджений орденами Червоної Зірки й Червоного Прапора. Скінчив службу в 1953 р.

Упродовж 1939—1940 рр. у 1-му спецвідділі УНКВС по Рівненській області служили 20 співробітників, у т. ч. дві жінки. Серед інших потрібно виділити М. Тамаркіна, який від помічника оперуповноваженого виріс до заступника начальника спецвідділу, чому посприяла його активна участь у масовій операції 1940 р. Уроженець Коростишева, він отримав фах бухгалтера, працював у газеті політвідділу машинно-тракторної станції, навчався в Комуністичному університеті імені Артема, у 1938 р. був прийнятий на службу до НКВС. З Житомирщини у 1939 р. його перевели на Рівненщину. Саме тут наказом НКВС СРСР № 980 від 25 липня 1940 р. йому присвоїли перше спеціальне звання лейтенанта держбезпеки. У 1942—1949 рр. він перебував на оперативній роботі в різних підрозділах на різних фронтах аж до Групи радянських військ у Німеччині, за що був нагороджений двома орденами й шістьма медалями⁴¹.

У 1997 р. майор у відставці М. Тамаркін отримав в Управлінні СБУ в Житомирській області розрахунок вислуги років на пенсію, у якому докладно розписана вся його служба в держбезпеці, за винятком періоду 1939—1941 рр. Цей період зашифрований вказівкою, що М. Тамаркін був з 15 лютого 1939 р. до 15

³⁹ ГДА МВС України (Рівне). Ф. 23. Оп. 1. Спр. 19. Т. 1. Арк. 9.

⁴⁰ ГДА СБУ (Рівне). Ф. 5 (Р). Спр. П-6155. Арк. 199; Спр. П-8727. Арк. 304; Спр. П-11309. Арк. 201.

⁴¹ ГДА СБУ (Житомир). Спр. 4610-ОС. 21 арк.

жовтня 1942 р. оперуповноваженим Червоноармійського РВ НКВС на Житомирщині⁴². Про його службу в УНКВС по Рівненській області в особовій справі не згадано жодним словом. Очевидно, надто не хотів чи не останній учасник катинської справи, отримуючи пенсію від української держави, виявляти свою причетність до цього злочину.

Відповідь на питання, як була організована ця розправа, які сили були залучені й наскільки широким було коло учасників, мало дати розслідування обставин катинської справи, завершене Головною військовою прокуратурою Росії у 2004 р., однак офіційного обнародування імен розстрільників не відбулося. Натомість з'явилася постанова про припинення розслідування, а значна частина матеріалів справи були оголошені таємними, до чого спричинилася нова / стара державна тенденція в РФ — замовчування злочинів радянського часу.

Масова операція 1940 р. була національною та соціальною чисткою, логічним продовженням Великого терору, поширеного на населення загарбаних СРСР воєни 1939 р. територій з метою знищення «класово чужих» людей і придушення будь-якого можливого спротиву радянзації. Образно кажучи, 1937-м для Західної України став 1940-й. Серед убитих у Києві, Харкові, Херсоні, обласних центрах Західної України впродовж весни — літа 1940 р. були люди різні за походженням, місцем проживання, соціальним статусом, професією, заняттям і національністю — поляки, українці, євреї, росіяни, чехи та ін. Долю цих людей визначила одна обставина: червоні імперіалісти, які прийшли зі сходу, занесли їх до категорії своїх «заклятих ворогів», що підлягали екстермінації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Organy gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR v Velikoy Otechestvennoy voyne: Sbornik dokumentov. T. 1. Kn. 1. Nakanune. Noyabr 1938 g. — dekabr 1940 g. Moscow, 1995 [in Russian].
[Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Т. 1. Кн. 1. Накануне. Ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г. Москва, 1995. 452 с.]
2. Baran, V. & Tokarskiy, V. “Zachystka”: politychni represii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy u 1939—1941 rr. Lviv, 2014 [in Ukrainian].
[Баран В., Токарський В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939—1941 рр. Львів, 2014. 456 с.]
3. Lebedeva, N., Petrosova, N., Voshchinskiy, B. & Materskiy, V. (Comps.). Katyn. Plenniki neobyavlennoy voyny. Dokumenty i materialy. Moscow, 1999 [in Russian].
[Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / сост.: Н. Лебедева, Н. Петросова, Б. Вошинский, В. Матерский. Москва, 1999. 608 с.]
4. Katyn. Lista ofiar i zaginionych jencow obozow Kozielsk, Ostaszkw, Starobielsk / wstep i oprac. A.-L. Szczesniak. Warszawa, 1989. 368 s. [in Polish].
5. Lista Katynska. Jency obozow Kozielsk, Ostaszkw, Starobielsk, zaginieni w Rosji Sowietckiej / oprac. A. Moszynski. Warszawa, 1989. 339 s. [in Polish].

⁴² Там само. Арк. 19.

6. Zawodny, J.-K. Katyn. Lublin; Paryz, 1989. 327 s. [in Polish].
7. Katyn. Dokumenty zbrodni. T. 2. Zagłada: marzec — czerwiec 1940 / oprac. W. Materski, E. Rosowska, B. Woszczyński, N. Lebediewa, N. Pietrosowa. Warszawa, 1998. 567 s. [in Polish].
8. Zabici w Katyniu: Alfabetyczny spis 4415 jencyw polskich z Kozielska zabitych w kwietniu — maju 1940, według zrydei sowieckich, polskich i niemieckich / oprac. A. Gurjanow, A. Dzienkiewicz. Warszawa, 2013. 850 s. [in Polish].
9. Lebedeva, N. (Comp.). Katyn. Mart 1940 — sentyabr 2000 g. Rasstrel. Sudby zhivyykh. Ekho Katyni. Dokumenty. Moscow, 2001 [in Russian].
[Катынь. Март 1940 — сентябрь 2000 г. Расстрел. Судьбы живых. Эхо Катыни. Документы / сост. Н. Лебедева. Москва, 2001. 688 с.].
10. Yazhborovskaya, I., Yablokov, A. & Parsadanova, V. Katynskiy sindrom v sovetsko-polskikh i rossiysko-polskikh otnosheniyakh. Moscow, 2009 [in Russian].
[Яжборовская И., Яблоков А., Парсаданова В. Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях. 2-е изд. Москва, 2009. 519 с.].
11. Kalbarchyk, S. Ukrainskiy katynskiy spysok. Spetsproiekt «Katynska sprava». *Istorychna pravda*. 9.11.2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/9/61918/> [in Ukrainian].
[Кальбарчик С. Український катинський список. Спецпроект «Катинська справа». *Історична правда*. 9.11.2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/9/61918/> (дата звернення: 08.02.2026)].
12. Listy Katynskiej ciąg dalszy straceni na Ukrainie: Lista obywateli polskich zamordowanych na Ukrainie na podstawie decyzji Biura Politycznego WKP(b) i naczelnych władz Państwowych ZSRR z 5 marca 1940 roku / red. M. Tarczyński. Warszawa, 1994. 115 s. [in Polish].
13. Zbrodnia katyńska. Nowe aspekty / pod red. S. Kalbarczyka i W. Wasilewskiego. Warszawa, 2025. 440 s. [in Polish].
14. Kryvosheia, V. & Onyshko, L. Ukrainskiy katynskiy spysok — za i proty. *Hileia: Istorychni nauky*. 2011. Spetsvyпуск: 8-18 [in Ukrainian].
[Кривошея В., Онишко Л. Український катинський список — за і проти. *Гілея: Історичні науки*. 2011. Спецвипуск. С. 8—18].
15. Kryvosheia, V. & Onyshko, L. Ukrainskiy katynskiy spysok: natsionalna ta sotsialna skladovi. *Bazhan, O. & Podkur, R. (Comps.). Politychni represii v Ukrainskii RSR 1937—1938 rr.: doslidnytski refleksii ta interpretatsii. Do 75-richchia “Velykoho teroru” v SRSR*. Kyiv, 2013. 280-289 [in Ukrainian].
[Кривошея В., Онишко Л. Український катинський список: національна та соціальна складові. *Політичні репресії в Українській РСР 1937—1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР* / упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур. Київ, 2013. С. 280—289].
16. Kokin, S. Katynskiy zlochin. Problema dzherelnoi bazy v Ukraini. *Mistsia / mistse pamiaty v polsko-ukrainskomu dialozi porozuminnia (do 80-kh rokovyn katynskoho zlochynu)*. Kyiv; Warsaw, 2020. 46-52 [in Ukrainian].
[Кокін С. Катынский злочин. Проблема джерельної бази в Україні. *Місія / місце пам'яті в польсько-українському діалозі порозуміння (до 80-х роковин катинського злочину)*. Київ; Варшава, 2020. С. 46—52].
17. Davydiuk, R. Strata “v osoblyvomu poriadku” kolyshnykh uenerivtsiv: rozstrilnyi spysok 1940 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2023. 1 (568): 121-142. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.121> [in Ukrainian].

- [Давидюк Р. Страта «в особливому порядку» колишніх уенерівців: розстрільний список 1940 р. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 121—142. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.121>].
18. Petrov, N. Nagrazhdeny za rastrel. 1940. Moscow, 2016 [in Russian].
[Петров Н. Награждены за расстрел. 1940. Москва, 2016. 386 с.].
 19. Petrov, N. Kto rukovodil organami gosbezopasnosti. 1941—1954: Spravochnik. Moscow, 2010 [in Russian].
[Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941—1954: Справочник. Москва, 2010. 1008 с.].
 20. Petrov, N. Pervyy predsedatel KGB Ivan Serov. Moscow, 2005 [in Russian].
[Петров Н. Первый председатель КГБ Иван Серов. Москва, 2005. 416 с.].
 21. Kulchytskyi, S. Taiemnytsia Velykoho teroru: “Vilni vybory” 1937—1938 rokiv. Suchasnyi kontekst. *Den*. 12.02.2005. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/tayemnytsya-velykoho-teroru> [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Таємниця Великого терору: «Вільні вибори» 1937—1938 років. Сучасний контекст. *День*. 12.02.2005. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/tayemnytsya-velykoho-teroru> (дата звернення: 10.02.2026)].
 22. Khaustov, V., Naumov, V. & Plotnikova, N. (Comps.). Lubyanka. Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. Arkhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partiynoy i gosudarstvennoy vlasti. 1937—1938. Moscow, 2004 [in Russian].
[Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937—1938 / сост. В. Хаустов, В. Наумов, Н. Плотникова. Москва, 2004. 736 с.].
 23. Tsarynyuk, M. Palats nad Ikvoiu: Dubne, 18 veresnia 1939 i 24 chervnia 1941. *Yehupets / Egupets*. 2013. 18: 295-342 [in Ukrainian].
[Царинник М. Палац над Іквою: Дубне, 18 вересня 1939 і 24 червня 1941. *Єхупець / Егупець*. 2013. № 18. С. 295—342].
 24. Ukrainskie natsionalisticheskie organizatsii v gody Vtoroy mirovoy voyny. Dokumenty: v 2 t. T. 1: 1939—1943. Moscow, 2012 [in Russian].
[Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1: 1939—1943. Москва, 2012. 878 с.].
 25. Kokin, S. & Rossman, D. (Comps.). Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. T. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobotnykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhenykh za “porushennia sotsialistychnoi zakonnosti” (zhovten 1938 r. — cherven 1943 r.). Kn. 2. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. — червень 1943 р.). Кн. 2 / у поряд. С. Кокін, Д. Россман. Київ, 2019. 824 с.].
 26. Savin, A., Teplyakov, O. & Yunhe, M. (Comps.). Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. T. 3: Chekisty Stalina v leshchatakh “sotsialistychnoi zakonnosti”. Eho-dokumenty 1938—1941 rr. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938—1941 рр. / уклад. А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ, 2019. 936 с.].
 27. Loshytskyi, O. “Laboratoriia”-2: Poltava. Dokumentalni materialy pro masovi represii v Poltavskii oblasti u 1937—1938 rr. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. 2000. 2/4: 129-178 [in Ukrainian].

- [Лошицький О. «Лабораторія»-2: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937—1938 рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2/4. С. 129—178].
28. Zhyviuk, A. Odyn iz “perpetrators”: komendant UNKVD-UMVD-UKHB Petro Klymchuk. Z arkhiviv VUCHK-НПУ-НКВД-КНВ. 2019. 2: 5-43. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.005> [in Ukrainian].
[Жив'юк А. Один із «perpetrators»: комендант УНКВД-УМВД-УКГБ Петро Климчук. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2019. № 2. С. 5—43. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.005>].
29. Rasstrelnye spiski. Moskva. 1935—1953. Donskoe kladbishche: kniga pam'yati zhertv politicheskikh repressiy. Moscow, 2005 [in Russian].
[Расстрельные списки. Москва. 1935—1953. Донское кладбище: книга памяти жертв политических репрессий. Москва, 2005. 596 с.].
30. Kokurina, A. & Petrova, N. (Comps.). Lubyanka. VChK-OGPU-НКVD-НКГБ-МГБ-МВД-КГВ. 1917—1960. Spravochnik. Moscow, 1997 [in Russian].
[Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917—1960. Справочник / сост., введ. и прим. А. Кокурина, Н. Петрова. Москва, 1997. 352 с.].
31. Vasyliiev, V., Misinkevych, L. & Podkur, R. (Comps.). Reabilitovani istoriieiu. Khmelnytska oblast. Kn. 1. Khmelnytskyi, 2008 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією. Хмельницька область. Кн. 1 / упоряд. В. Васильєв, Л. Місінкевич, Р. Подкур. Хмельницький, 2008. 934 с.].
32. Zhyviuk, A. (Comp.). Reabilitovani istoriieiu. Rivnenska oblast. Kn. 1. Rivne, 2006 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 1 / упоряд. А. Жив'юк. Рівне, 2006. 584 с.].

Надійшла / Received 01.02.2026

Andrii ZHYVIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow, The Centre for Study of Ukrainian-Polish relations, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
derzhy60@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>

MASS NKVD OPERATION IN WESTERN UKRAINE
(SPRING — SUMMER 1940): ORGANISATIONAL,
PERSONNEL AND TECHNOLOGICAL ASPECTS

The article traces the political context, organisational, personnel, and technological aspects of the NKVD's 1940 mass operation in Western Ukraine (using Western Volhynia as an example) through its connection with the mass operations of the Great Terror period. This operation in 1940, which was an integral part of the Western Ukraine Cleansing, is examined using the principles of historicism, systematic, historical-comparative, problem-chronological, diachronic, prosopographic, statistical-quantitative, and other **methods**. **The main results** of the study consist of the reconstruction of a mass operation carried out by Soviet repressive forces, based on a decision of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) dated 5 March 1940, to execute, under special procedures, the “sworn enemies of Soviet power” in the western regions of the Ukrainian SSR. It has been

established that the mass operation during the spring and summer of 1940 was a social purge aimed at destroying “class enemies” and suppressing any possible resistance to sovietisation. **The original character of the work** is provided by the author’s argumentation and deciphering part of the list of persons killed by decision of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on 5 March 1940 (in particular, its “Rivne” segment) with the introduction into scientific circulation of a vast array of preserved control and surveillance files on repressed persons, questionnaires and personal files of special settlers, orders and personal files of NKVD employees. **The practical significance of the research and prospects for further studies** lie in the fact that the study of the source complex related to the circumstances of the mass operation in 1940 on the territory of Western Volhynia has made it possible to create a research model that can be applied to similar studies of other regions of Western Ukraine, as well as Belarus and the Baltic states.

Keywords: *People Commissariat for Internal Affairs (NKVD), Main Directorate of State Security, Western Ukraine, Western Volhynia, Great Terror, «cleansing», mass operations, “troikas”, extrajudicial sentences.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.115>
УДК 94(47+57)“1941/1954”:343.8-058.65:331.6

Тамара ВРОНСЬКА

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця, відділ воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
vronska_tamara@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

«ЗМІНИЛИ КОНФІГУРАЦІЮ ПАРКАНУ»: СТАТУС ВІЛЬНОНАЙМАНИХ ДЛЯ КОЛИШНІХ В'ЯЗНІВ ТАБОРІВ НКВС-МВС У 1941—1954 рр.

Мета статті — проаналізувати один з аспектів сталінського терору, а саме примусове переведення у статус вільнонайманих в'язнів, затриманих у таборах понад строк, указаний у вироку. Зумовлені метою **завдання** передбачають вивчення нормативно-законодавчої бази та відомчих директив, які санкціонували таку практику; висвітлення перебігу подій, пов'язаних із застосуванням відповідних заходів; використання радянської лексики для маскуванню примусового характеру цього явища; відстеження життєвих стратегій «пересидчиків», як їх називали в жаргонно-відомчій мові й мемуарах, на прикладах вихідців з України; відтворення регіональних і галузевих особливостей використання примусової праці. **Методологія** поєднує історико-правовий та антропологічний підходи, а також концепти «дисциплінарної влади», «соціального виключення» або «правового статусу як інструменту контролю»; елементи соціальної історії та критики мови влади, яка дає змогу розглядати вільнонайману працю колишніх в'язнів не як периферійне явище, а як системний елемент радянської моделі мобілізації трудових ресурсів, що перебував на межі між покаранням і формальною цивільною зайнятістю. **Наукова новизна** полягає в комплексному аналізі вільнонаймані

Цитування: Вронська Т. «Змінили конфігурацію паркану»: статус вільнонайманих для колишніх в'язнів таборів НКВС-МВС у 1941—1954 рр. *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 115—138. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.115>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

праці як специфічної форми примусу, інтегрованого в загальну систему функціонування таборів НКВС-МВС, що дає змогу по-новому поглянути на мобілізаційну модель радянської економіки воєнного та повоєнного періодів. Проаналізовано психологічний стан формально вільних, а реально уполісджених людей, які опинилися в системі адміністративного нагляду та сегрегації. **Висновки.** Доведено, що від початку німецько-радянської війни, усупереч базовим принципам класичного права щодо строкості покарання та навіть чинному законодавству СРСР, у таборах практикувалося затримання засуджених за «політичними» статтями, а після директиви № 185 від 29 квітня 1942 р. — примусове переведення їх у статус вільнонайманих. Замість звільнення була запроваджена масова економічна експлуатація («зміна конфігурації паркану»). У такий спосіб сталінський режим прагнув забезпечити підприємства, підпорядковані НКВС-МВС, дешевою робочою силою та ізолювати колишніх «політичних» в'язнів від «здорової» частини суспільства, перетворивши віддалені місцевості на пристір довічної неволі та рабства.

Ключові слова: Друга світова війна, табори НКВС-МВС, табірні комісії, в'язні, вільнонаймані, «пересидчики», примусова праця, дискримінація, закріплені кадри.

Принципи класичного права та моралі ніколи не були обов'язковими в СРСР, а в роки сталінщини ними нехтували повсякденно. Уже в перші десятиліття існування радянської влади в місцях позбавлення волі практикувалася пролонгація строків покарання в'язнів, засуджених за «контрреволюційними» статтями кримінальних кодексів союзних республік, зокрема, і з метою експлуатації їхньої підневільної праці. У роки Другої світової війни така практика досягла свого піка. Саме тоді в жаргонно-відомчій мові укорінився табірний термін «пересидчики». Цю категорію осіб, затриманих «до кінця війни» / «до особливого розпорядження», примусово переводили в статус вільнонайманих без права залишати місце розташування табору. Такий підхід свідчив про остаточну відмову радянської держави від принципу фіксованого строку покарання¹ на користь тотального трудового закабалення.

Не проаналізувавши ці явища, які стали невіддільною частиною каральної системи, неможливо скласти повне уявлення про функціонування радянської держави, насильство й терор, що панували в ній. Зрештою необхідно показати, як система підступно імітувала «свободу», залишаючи людину в тому самому замкненому колі несвободи й тиранії.

¹ Відповідно до ст. 339 Кримінально-процесуального кодексу (далі — КПК) РСФРР 1922 р. покарання у вирок повинно було визначатися таким чином, щоб не виникало ніяких сумнівів при виконанні вироку щодо роду й розмірів покарання, призначеного судом. Ця норма згодом була відтворена в ст. 309 КПК 1927 р. та була збережена у ч. 6 ст. 335 КПК 1960 р. Кримінальне право не передбачало винятків із цього правила. Ст. 73 Кримінального кодексу встановлювала, що строки покарання обчислюються в роках і місяцях, або навіть, у ряді випадків, у днях. Якщо підсудного (заарештованого) тримали під вартою до винесення вироку, то цей час зараховувався до загального строку покарання. Передбачалася можливість скорочення строку покарання: умовно-дострокове звільнення у випадку зразкової поведінки чи перевиконання планів на виробництві; пом'якшення вироку за рішенням суду, наприклад, у випадку амністії чи помилування. Щоправда, табірна адміністрація могла вдаватися до подовження строку, але не винесення нового, наприклад, за порушення режиму відбування покарання, невиконання норм на виробництві тощо.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю деконструкції радянсько-го міфу та нав'язуваних і дотепер російських наративів про «звільнення» та «добровільне освоєння Півночі». У сучасній історіографії важливо переглянути статус вільнонайманих для колишніх в'язнів не як привілейованої групи, а як категорії осіб, що перебували під системним економічним та адміністративним примусом.

Ще наприкінці 1930-х рр. Іван Багряний у «Саду Гетсиманському» [1] художньо осмислив ідею всеохопності репресивної системи, де межа між в'язницею та «волею» була умовною. Уже в 1940-х рр. ця художня інтуїція набула конкретних інституційних форм у статусі вільнонайманих, що фактично означало лише зміну конфігурації того самого табірної паркану.

Серед величезного масиву історико-правознавчих досліджень, присвячених функціонуванню радянської пенітенціарної системи, важко знайти тематичні праці з детальним аналізом феномену понадстрокового затримання в місцях позбавлення волі та інституту вільнонайманих, зокрема осіб із табірним минулим.

У перші повоєнні десятиріччя, попри замовчування в офіційній радянській історіографії, проблема невідповідності між чинними законами й дійсним станом речей у СРСР, а також феномен протиправної пролонгації покарання знайшли епізодичне відображення в українському правозахисному дискурсі та мемуаристиці, зокрема у працях В. Мороза [2], В. Чорновола [3], Д. Шумука [4] та ін. У самвидавному журналі «Український вісник» (1970—1972) згадувалися практики 1940-х рр. як доказ злочинної природи режиму.

Схожа тематика (але без вживання терміну «пересидчик») почала з'являтися в науково-публічному просторі в 1980-х — на початку 1990-х рр. у контексті публікацій про «незаконні репресії», «долі реабілітованих», «порушення соціалістичної законності», «зламани долі», «людей, які не повернулися».

У цей час для широкого загалу стають доступними художньо-публіцистичні праці колишніх в'язнів сталінських таборів О. Солженіцина, Є. Гінзбург, В. Шаламова [5—7]², які зафіксували жахливу табірну реальність. Переведення затриманих у неволі у статус вільнонайманих висвітлювалося ними фрагментарно в загальному контексті оповідей про пролонгацію перебування у віддалених місцевостях. У роботах згаданих та інших авторів побіжно згадування про «вільний найм» артикулювалося як нібито добровільна праця після звільнення, а не економічний примус.

Після відкриття відповідних фондів державних і відомчих архівів у 1990-х рр. історики отримали можливість ознайомитися з документами про витоки заборони звільнення «небезпечних елементів» до кінця війни. Відтоді почали з'являтися праці (Е. Епплбом, Г. Іванової, В. Земскова, О. Хлевнюка й ін. [8—13]) та тематичні документальні збірки, у яких досліджувалися та ілюструвалися історико-соціологічні й економічні аспекти функціонування радянської табірної імперії, а також

² «Архіпелаг ГУЛАГ» О. Солженіцина був опублікований у журналі «Новый мир» у 1989 р., «Крутий маршрут» Є. Гінзбург — у 1988—1989 рр. у журналі «Даугава» (Рига), «Колимські оповідання» В. Шаламова почали з'являтися з 1988 р., зокрема в журналі «Новый мир».

примусової праці колишніх в'язнів. У працях згаданих авторів рефреном проходить думка, що навіть формальне відбуття строку не гарантувало виходу на волю.

У переважній більшості наукових розвідок питання історичних витоків практики затримання в'язнів не порушувалося. Лише у «Довіднику» Жака Россі (словник табірної мови й табірних понять) вміщено кілька абзаців, які розкривають поняття «пересидчики» [14]. Праця багаторічного бранця сталінських таборів, який дистанціювався від жанру спогадів, стала базою для подальших академічних досліджень, зокрема висвітлення механізму пенітенціарної системи СРСР через мову. Саме в згаданому «Довіднику» термін «пересидчик» вперше отримав не просто емоційне забарвлення (як у мемуарах), а наукову дефініцію. Жак Россі пояснював його як категорію в'язнів, затриманих адміністрацією понад строк, указаний у вирокі.

В окремих наукових студіях, присвячених специфіці використання трудових ресурсів у віддалених місцевостях СРСР (Комі АРСР, Магадан (Колима), Якутія, Заполяр'я, Сибір, Урал) [15—21], описується, як у 1941—1945 рр. людей, які відбували строки покарання, не випускали «на материк», а примусово переводили у статус вільнонайманих. У згаданих та інших працях не згадується поняття «пересидчики», натомість фігурує його евфемізм — «в'язні, залишені після таборів».

Закордонна історіографія функціонування ГУЛАГу доволі широка, тому є сенс зосередитися лише на працях, які мають значення для вивчення ролі НКВС-МВС у використанні примусової праці в реалізації мобілізаційного варіанту індустріалізації в СРСР.

Варто зауважити, що західні науковці, отримавши доступ до раніше закритих архівів, починаючи з 1990-х рр. висвітлювали як репресивні, так і виробничі аспекти функціонування радянської табірної імперії в період сталінізму. Так, німецький професор Клаус Гества (K. Gestwa), аналізуючи нещадну експлуатацію в'язнів примусовою працею, став одним з небагатьох учених, який акцентував особливості роботи таких людей у різних галузях народного господарства у віддалених місцевостях СРСР [22]. Бент Єнсен (B. Jensen), представник скандинавської наукової школи, також зосереджувався на господарських функціях табірної системи в 1930—1950-х рр. На тлі загальних висновків щодо неефективності примусової праці, він зауважував, що масштаби залучення колишніх в'язнів до виробництва були доволі високими, зокрема в лісовій галузі на європейській півночі СРСР. Робочі руки невільників становили там близько 30 %, а в Комі АРСР — 50 % [23]. Едвін Бекон (E. Bacon) спеціально досліджував функціонування промисловості, підпорядкованої НКВС, у період Другої світової війни [24]. Німецька дослідниця Міріам Шпрау (M. Sprau) присвятила низку своїх наукових студій генезі Дальбуду³. Вона наголошувала, що в економічному плані регіон Колими буквально «народився з табору» [25].

Усіх згаданих та інших представників західної наукової школи [26—32] об'єднують висновки щодо неефективності примусової праці в'язнів. Констатую-

³ Поширена в науковій літературі скорочена назва Головного управління будівництва Далекої Півночі НКВС (з 1946 — МВС) СРСР (рос. — «Дальстрой»).

чи це, вони не виділяли категорію колишніх невільників, яких залишили працювати на виробництві у віддалених місцевостях СРСР.

Найціннішим джерелом нашого дослідження стали спогади колишніх в'язнів «пересидчиків», переважна частина яких удоступнена на спеціалізованому електронному ресурсі [33]. Мемуари цих людей, які спочатку були затримані в таборах, а згодом «прикріплені» до виробничих об'єктів НКВС-МВС, містять деталі, яких не можна знайти в жодному з офіційних документів [34—41]. Ті, хто пережив страшні випробовування часів сталінщини, спромоглися не лише відтворити загальну табірну атмосферу воєнної пори, а й передати емоційно-психологічний стан жертв терору. Їх спогади також допомогли реконструювати обставини й процедуру чергових езекуцій: спочатку затримання в неволі, а потім примусової праці. Автори мемуарів однак: для в'язня день «дзвінка» (закінчення строку) був сакральним.

Важливою частиною джерельної бази дослідження стали тематичні науково-документальні збірники [42—51], а також архівно-кримінальні справи реабілітованих та інші унікальні матеріали, які зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань та україніки (далі — ЦДАГОУ).

Сучасний етап досліджень історії радянської табірної імперії позначений виразним антропологічним підходом. Проте й донині категорія «пересидчиків»-вільнонайманих виглядає «дивною плямою» в історії репресій. Статус репресованих за «контрреволюційні» злочини людей, які в період пізнього сталінізму фактично перебували в стані між в'язнем та «вільним громадянином», залишається недостатньо вивченим.

Останнім часом образи «пересидчиків» почали поволі оприявлюватися в дослідженнях як окрема категорія репресованих та упосліджених, включених до цинічного «колообігу» перманентного державного терору, метою якого було зроби́ти покарання безстроковим [52—55].

Е. Епплбом справедливо зауважувала, що, вивчаючи табірну систему, «треба бачити тему / проблему / нюанси» [8, с. 12]. А «пересидчики», яких примусово перевели у вільнонаймані, це і тема, і проблема, і нюанси...

Утім і досі тема трудового закабалення людей, яких затримували в таборах після закінчення строку покарання, залишається в тіні більш масштабних питань ГУЛАГу, хоча вона є ключовим індикатором того, як радянська система трансформувала правосуддя в інструмент політичної та економічної доцільності.

* * *

Ідея примусового використання праці в'язнів, а серед них і тих, у кого закінчився строк покарання, виникла не в роки Другої світової війни, а набагато раніше. Не зупиняючись наразі на аналізі доволі великої проблеми працевикористання невільників, слід зауважити, що в постанові РНК СРСР від 11 липня 1929 р. «Про організацію праці кримінальних в'язнів» головна увага зосереджувалася на «ефективному» використанні покараних у новоутворених виправно-трудовах таборах для «поступової колонізації» віддалених місцевостей та «експлуатації» природних багатств. В урядовій постанові знайшлося місце й для тих, хто вже відбув своє покарання. Цим

людям пропонували «добровільно» залишитися в місцевостях поблизу таборів, аби долучитися до «звитяжної» роботи на тамтешньому виробництві [44].

Абсолютний пік масштабів примусового залучення до виробництва затриманих понад строк у неволі припадає на 1941—1945 рр. Саме тоді був остаточно сформований адміністративний інститут т. зв. вільнонайманої⁴ праці колишніх в'язнів. Регламентация цієї кампанії містилася в спільних директивах НКВС і прокурора СРСР № 221 від 22 червня 1941 р. (про затримання у таборах) і № 185 від 29 квітня 1942 р. (про переведення затриманих у статус вільнонайманих) [43, с. 116—122] та інших відомчих настановах. Усі ці приписи відіграли важливу роль у трудовому закабаленні колишніх в'язнів.

Нормативно-законодавчою базою закріпачення робітників і перетворення не лише колишніх табірників, а й усього цивільного населення на фактичних заручників радянської моделі трудової системи стали укази Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. і 26 грудня 1941 р.⁵, якими стиралася різниця між «вільною» та примусовою працею, а виробничі установи перетворювалися на режимні об'єкти. Ці акти надзвичайного законодавства застосовувалися до в'язнів «за замовченням». Хоча, затримуючи людей у неволі понад строк, табірна адміністрація іноді посилялася на грудневий указ 1941 р., а не на директиви № 221 і 185.

11 листопада 1942 р. з'явилася спільна вказівка НКВС та прокуратури СРСР [43, с. 121—122], у якій декларували надсуворі застереження щодо реалізації директиви № 185. Окрім іншого, передбачалося «право зворотного розміщення» в таборах уже звільнених людей.

Принципи «вільної» праці для «пересидчиків»

Щоб зрозуміти сутність директиви № 185 про залишення в'язнів, звільнених із таборів НКВС «на положенні вільнонайманих...» та дізнатися про реальний стан речей, пов'язаних з цією новацією, варто хоча б побіжно пояснити, як реалізовувався цей прихований примус у радянській дійсності.

Щоправда, говорити / писати про т. зв. вільнонайману працю в реаліях тогочасного СРСР можна лише з гірким сарказмом. Адже обов'язковість праці, закріплена в ст. 12 Конституції СРСР 1936 р., разом зі встановленою кримінальною

⁴ Вільнонайманий — працівник, який формально працює за наймом, а не за примусом чи обов'язковою державною повинністю.

⁵ Указ від 26 червня 1940 р. передбачав кримінальну відповідальність за самочинне звільнення робітників. Несанкціоноване залишення підприємства та прогули каралися позбавленням волі й адміністративно-матеріальними стягненнями. Указ від 26 грудня 1941 р. запроваджував сувору військову дисципліну для працівників воєнної промисловості (оборонних, авіаційних, танкових заводів тощо). Усі вони вважалися мобілізованими на весь період війни. А самовільне залишення робочого місця тепер кваліфікувалося не як прогул, а як дезертирство з відповідним суворим покаранням (позбавлення волі на строк від 5 до 8 років). Указ від 26 червня 1940 р. втратив силу 25 червня 1956 р. Указ від 26 грудня 1941 р. був скасований 31 травня 1948 р.

відповідальністю за недотримання цього положення та низкою інших погрозово-каральних приписів повністю нівелювали саме поняття «вільна». Закріплення праці як обов'язку дозволяло радянській владі переслідувати та дискримінувати будь-яку людину, яка не вписувалася в тогочасну політичну та господарську модель, тавруючи її як «соціально-чужий елемент».

В СРСР явище вільнонайманої праці охоплювало дві принципово різні за правовим і фактичним становищем групи, хоча й називалися вони однаково. До першої групи належали цивільні (назовні повноправні) громадяни, які укладали з роботодавцем трудовий договір з оформленням через наказ про прийняття на роботу. Ці люди (формально!) працювали за нормами трудового законодавства й підпорядковувалися адміністрації підприємства / установи. У віддалених районах (Північ, Сибір, Далекий Схід) для них діяли контрактні зобов'язання, обмежені певним строком. У разі порушення / дострокового переривання угоди робітники втрачали певні преференції та пільги.

Друга група вільнонайманих — «звільнені з таборів з прикріпленням» до підприємств, підпорядкованих НКВС. Цих, начебто вже вільних людей, примусово залишали «до кінця війни» там, де вони відбували строк покарання, або поблизу місць позбавлення волі («без права виїзду», як зазначалося в директиві № 185). Для них не існувало жодного шансу «добровільного» / «за власною волею» укладання договірних відносин. Вони працювали лише там, куди отримували направлення. Трудовий договір, якщо він взагалі укладався, для таких людей був нікчемним папірцем, оскільки відносини з адміністрацією підприємств здебільшого визначалися відомчими та адміністративними актами НКВС-МВС.

Вживання стосовно примусово залишених у таборах або поблизу них терміну «вільнонаймані» виглядає справжньою облудою. «Вільно» — за власною волею — працювати вони практично не мали можливості. Так само як і бути повноправними «найманими». Отже, радянська офіційна мова в такий спосіб маскувала насильство.

Надання статусу «вільнонайманій» було своєрідним підступним трюком влади, адже після вичерпання строку покарання людина вже не могла вважатися в'язнем. Тому її «переоформлювали», знімали з табірної обліку та переводили у формально (!) новий статус. Учорашні невільники цілком справедливо вважали себе ошуканими, але вплинути на ситуацію не могли. Діалог між працедавцем і табірною адміністрацією для колишніх бранців був неможливим.

Різниця між табором і набутою «свободою» для таких людей часто-густо полягала лише в тому, що в'язні спали у бараку під охороною, вільнонаймані — без охорони. Але обидві категорії були «прикріплені» до зони задротованого простору до самого кінця війни, як кріпаки до землі.

Для більшості «пересидчиків» ця «вільна» робота була нічим іншим як продовженням покарання. Може тому вони лише зрідка вживали це бюрократично-канцелярське визначення. У спогадах частіше трапляються поняття «розконвойований» (Анушеван Міскін [34]), «прикріплений» (Емілія Віленська [35], Лев Разгон [36]), «умовно засуджений» (Олена Маркова [37, с. 190]) тощо. «Вільнонайманім по формі, засланим по суті» [38, с. 45—51] називав себе в роки війни Еммануїл

Котляр, який народився в Москві, але від 1947 р. оселився у Ворошиловграді. Тим часом деякі дослідники історії ГУЛАГу оперують точнішими, наповненими відповідним сенсом поняттями: «кріпаки», «директивники» (Г. Іванова [9, с. 183]) тощо.

Про таких сталінських заручників, зачіпаючи події 1942 р., згадує Георгій Левін (1911 р. н.), репресований слідом за батьком і матір'ю в 1937 р.: «Тих з нас політичних, у кого вичерпався строк, залишали “до особливого розпорядження”. Дехто, навіть працюючи у таборі, отримав новий “статус” — “вільнонайманий”» [39, с. 179].

З уривчастої інформації розрізаних документів, а головно зі спогадів і матеріалів архівно-кримінальних справ репресованих видається можливим реконструювати основні риси статусу вільнонайманого для «пересидчиків»:

- примусове прикріплення до підприємств, заборона змінювати місце роботи;
- нагляд місцевих органів внутрішніх справ і держбезпеки сукупно з необхідністю регулярної реєстрації та спецобліком;
- просторові обмеження (заборона виїжджати за межі певної місцевості та оселятися у великих містах і населених пунктах, які мали статус режимних I та II категорій);
- як правило, нижча зарплата, ніж в інших робітників, які не мали табірною минулого тощо.

Як уже зазначалося, самовільне залишення місця роботи для всіх груп вільнонайманих у роки війни трактувалося як дезертирство з відповідними каральними санкціями. Для колишніх в'язнів у разі порушення встановлених правил роботи та режимного повсякдення існував ризик повернення до табору з новим строком. Справи стосовно цих людей розглядалися оперативними відділами таборів миттєво. «Винні» потрапляли до підсудності військових трибуналів військ НКВС.

Описуючи «принади» повсякдення вільнонайманого, колишній в'язень сталінських таборів, а згодом мемуарист і правозахисник Л. Разгон іронічно зауважував: «Я вважався вільним і в якості такого міг жити за зоною, міг одружитися та стати членом профспілки. Я отримував заробітну плату, мав можливість ходити на збори та політзаняття, вільно пересуватися в межах табору». І далі, фокусуючись на заборонах та обмеженнях, підкреслював: «...я не міг пропускати роботу, оскільки лісовий табір вважався оборонним підприємством, а отже, за прогул призначався строк до п'яти років... Якщо табірне начальство вбачало в поведінці вільного щось, що йому не подобалося, то табірний прокурор складав постанову, на підставі якої “закріплений” розкріплювався і знову заганявся в зону як ув'язнений “до особливого розпорядження”» [36, с. 374].

Чинними репресивними приписами передбачалися і гірші сценарії. Той самий прокурор, представник адміністрації підприємства чи місцевого НКВС-МВС могли утледіти в діях вільнонайманого навіть антидержавні дії, спрямовані проти «порядку управління» тощо. Тоді це вже було підставою для направлення справи такої людини до військового трибуналу або Особливої наради при НКВС-МВС-МДБ⁶.

⁶ Від 2 листопада 1946 р. в СРСР існувало позасудове двовладдя. Цього дня в межах перетикання важливих повноважень до органів державної безпеки при союзному МДБ створи-

Окрім цього, за свідченнями колишніх в'язнів-«пересидчиків», їм категорично заборонялося відвідувати будинки або квартири місцевих мешканців без «особливої необхідності». Люди дотримувалися подібних настанов, оскільки боялися, як зауважував А. Міскін, «позбутися через таке порушення напівсвободи, або хоча б сотої долі свободи, отриманої після перебування у таборі...» [34].

Син багаторічної бранки сталінських таборів, «пересидчиці» Е. Віленської, переказуючи обставини поневірянь своєї матері, зокрема й нюанси набуття нею статусу вільнонайманої, образно називає це «переходом із зони в зону»: «...мама, вийшовши із зони 23 жовтня, знову потрапила до неї 19 листопада 1941 р., але вже в іншій якості». І далі пояснює обставини цього дійства: «[У роки війни] кадрових працівників не вистачало. Тому на некомандні, головним чином, господарсько-економічні посади, набирали вільнонайманих освічених жінок, у тому числі й з колишніх ув'язнених [...]. Оскільки вся країна перебувала на воєнному стані, то й вільнонаймані співробітники ГУЛАГу підкорялися як військовій дисципліні, так і дисципліні, встановленій у системі НКВС [...]» [35].

Киянка Олена Маркова, описуючи ще не внормовану процедуру переведення «пересидчиків» у статус вільнонайманих, підкреслювала: «Нас затримували після вичерпання строку у таборах [...]. Лише зрідка в начальника табору вдавалося домогтися статусу “умовнозасуджений”. Тоді “пересидчик” міг вийти із зони та оселитися поруч з табором, перебуваючи під жорстким контролем режимних органів [...]» [37, с. 316].

Для характеристики процедури набуття статусу вільнонайманої після понадстрокового затримання в таборі є сенс навести епізод з промовистої історії уродженки Миколаївщини Алі Іллівни Тартак, яку арештували 22 липня 1937 р. слідом за її вже колишнім (!) чоловіком. Засуджену Особливою нарадою при НКВС СРСР до 5 років позбавлення волі, як й інших «політичних» в'язнів, затримали понад призначений строк і перевели на роботу як вільнонайману поблизу Темниківського табору, де вона відбувала покарання. Ці зміни у своєму житті жінка описує так: «У сорок другому році у “п'ятирічок” закінчився строк. Але нас не випустили. На нас поширили Указ Президії Верховної Ради СРСР (від 26 грудня 1941 р. — Т. В.), який дозволяв керівникам підприємств оборонного значення не звільняти працівників за власним бажанням. А з огляду на те, що всі табори були “оборонного значення” — ми шили шинелі, білизну, гімнастерки, штани, — то на нас дуже легко було все це поширити [...]. Ми як і раніше працювали в таборі, на тих же підприємствах [...]. Хоча відтоді з'явилося право пересування без конвою [...]». Підсумовуючи свої враження про «вільну» працю «пересидчиків», А. Тартак дуже влучно схарактеризувала умови життя таких як і вона заручників: «Змінили конфігурацію паркану і, таким чином, барак, який знаходився в кутку зони, опинився по той бік» [40, с. 151].

ли Особливу нараду. Відтоді дві особливі наради (при МВС і МДБ СРСР) функціонували паралельно. Позасудовий орган при МВС СРСР ліквідували в липні 1950 р. Після реформування репресивних органів та об'єднання МВС та МДБ в єдиному Міністерстві внутрішніх справ у березні 1953 р. Особлива нарада короткий час функціонувала при МВС. Була ліквідована 1 вересня 1953 р.

Процедура

У спільних вказівках НКВС і Прокуратури СРСР, виданих у травні й листопаді 1942 р. щодо застосування директиви № 185, доволі туманно було прописано спосіб «зміни табірнього паркану» для тих, кого переводили з-за ґрат у статус вільнонайманого.

З уривчастих спогадів «пересидчиків», їхніх свідчень на допитах у МДБ (у разі повторного засудження в 1948—1952 рр.)⁷ видається можливим більш-менш достовірно реконструювати процедуру набуття ними статусу вільнонайманого, яка до 1946 р. не була абсолютно усталеною.

У 1941—1945 рр. таке рішення ухвалювалось адміністрацією табору, зазвичай начальником за погодженням з оперативно-чекістським відділом / відділенням, де готували довідку про «політичну лояльність» колишнього в'язня, указуючи на випадки порушень режиму, участі в «антирадянських розмовах» тощо.

Далі (за попередніми запитами начальників виробничих частин / підприємств, які складали списки в'язнів, котрих «бажано залишити» у статусі вільнонайманих) відбувалось оформлення відповідного договору (якщо такий був) між роботодавцем і колишнім в'язнем. Термін такої угоди спочатку становив 1—2 роки, а після листопада 1942 р. ставав невизначеним із застереженням «без права розірвання до закінчення війни / воєнного стану».

Але провідна роль у ухваленні рішення звільнити чи не звільнити, переводити чи не переводити на вільний найм утримуваних понад строк залишалася за начальниками таборів. Ставлення згаданих керівників до цієї процедури було різним. Це підкреслював Володимир Зубчанинов, один із колишніх в'язнів Воркути, який після звільнення з табору на початку 1940-х рр. ініціативно залишився працювати в тамтешніх місцях. Описуючи позицію начальника Воркуто-Печорського табору, якому надали право використовувати переведення у вільний найм як «бонус» за «особливі трудові досягнення», очевидець зауважував: «Тарханов звичайно побоювався, аби його не запідозрили в притупленні пильності, зокрема й стосовно троцькістів». «Звільнити буду аптекарськими дозами. Як за рецептом», — наголошував табірний посадовець, коли йшлося про згадані зміни статусу в'язня. Його наступник на посаді начальника табору — Михайло Мальцев — також використовував подібне право стосовно «пересидчиків» як «пільгу». Проте, на відміну від свого попередника, виявляв і надмірну жорстокість — «за провини або за погану роботу повертав уже звільнених знову до табору» [41, с. 130, 134].

Уже після переможних салютів 1945 р. у верхівці радянської Феміди зрозуміли, що подальше утримання людей без вироків суду понад строк та ще й з формулюванням «до кінця війни» стало неможливим. Тому для ліквідації «правової порожнечі» 1941—1945 рр. у процедурі фільтрації «пересидчиків» вирішили створити квазісудові адміністративні структури — спеціальні табірні комісії, які могли ухвалювати кілька варіантів рішень: звільнити (для «політичних» — лише зрідка); перевести в

⁷ Детальніше про це див.: [54].

статус вільнонайманого з обов'язковим закріпленням на даному об'єкті; відмовити у звільненні з передачею справи на розгляд Особливої наради при МВС-МДБ СРСР, яка виносила рішення щодо нового строку (заслання, позбавлення волі).

Ця новація була запроваджена відповідно до наказу МВС, МДБ і прокурора СРСР від 24 червня 1946 р.⁸ [43, с. 122—123], який начебто мав покласти край практиці затримання в'язнів у таборах і вирішити долі людей, які «застрягли» між статусом в'язня та «вільного» працівника.

До складу згаданих комісій входили: начальник табору / табірної відділення, очільники оперативних відділів з широкими повноваженнями, які готували характеристику на в'язня і могли ініціювати залишення за колючим дротом або «виведення за зону», та прокурор, який здійснював наглядову функцію (як правило, лише погоджувався з уже готовими рішеннями). Іноді до комісії включали представника табірної відділу кадрів.

Уважно вивчивши поодинокі документи з рішеннями стосовно колишніх в'язнів, які зберігаються в архівно-кримінальних справах «пересидчиків», можна встановити точну назву цих комісій. Так, у справі Цецилії (Цили) Вольфівни (Володимирівни) Заславської, яка народилася в Брусилівському районі Київської області в 1895 р., а останні роки свого життя провела в далекому Красноярському краї, підшита виписка з рішення «комісії з розгляду особових справ в'язнів, затриманих у таборі в порядку пункту 1 директиви НКВС і прокурора СРСР № 185 від 29 квітня 1942 р., відповідно до наказу МВС СРСР, МДБ СРСР і прокурора». Попри те, що «характеристика», складена оперативно-чекістським відділом Сибірського виправно-трудоного табору (далі — Сиблаг) МВС СРСР, була загалом позитивною, вердикт комісії виявився трагічним для жінки: «[...] облікову справу Ц. Заславської направити до Особливої наради при МВС СРСР [...], призначивши заслання на 3 роки»⁹.

Аналогічна виписка з таким самим невтішним вердиктом (три роки заслання) комісії Сиблагу зберігається у справі українського радянського історика, уродженця Одеси Наума Ісаковича Межберга (1898—1972), репресованого в 1937 р. Колишнього декана історичного факультету Київського університету спочатку затримали понад строк у неволі, а згодом вирішили повторно покарати¹⁰. Отже, обом «пересидчикам» відмовили навіть у праві претендувати на примусову роботу як вільнонайманим.

Упродовж 1946—1948 рр. переведення «пересидчиків» у вільнонаймані через комісії практикувалося доволі активно. А вже після появи Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. в межах розгортання масової кампанії з повторно-

⁸ Ідеться про спільний відомчий наказ, який формально (!) скасовував директиви НКВС і прокурора СРСР № 221 від 22 червня 1941 р. і № 185 від 29 квітня 1942 р. про затримання звільнення з місць ув'язнення засуджених, які вже відбули свої строки покарання. Скасовувалися всі наступні додатки розширювального характеру про затримання звільнення з місць, позбавлення волі деяких категорій засуджених.

⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 41448. Т. 1. Арк. 111.

¹⁰ Там само. Спр. 10704. Т. 2. Арк. 2.

го покарання «політичних» бранців, зарахованих до числа «особливо небезпечних державних злочинців», долі затриманих понад строк почали розглядати й табірні суди, створені в 1944 р. Логіка подібного протиправного судочинства була зрозумілою: простіше тримати «непевних» людей у зоні, ніж здійснювати нагляд за ними.

Очевидці тих подій у своїх спогадах підтверджують, що створення згаданих комісій не принесло суттєвого полегшення затриманим понад строк. Навпаки, воно юридично оформило те, що раніше було «тимчасовим воєнним заходом». Люди зрозуміли, що держава вирішила залишити їх у далеких гиблих краях назавжди. Система просто змінила форму примусу із задротованого простору на адміністративний замок.

Як уже зауважувалося, вільнонайманих з-поміж «пересидчиків» могли примусово залишити працювати на виробництві, розташованому на території табору, або на підприємствах, які функціонували в районі його дислокації. Першим вручали лише довідку про «звільнення», другим іноді щастило отримати й паспорт, але з обмежувальним записом — «виданий на підставі ст. ст. 38/39 Положення про паспорти 1940 р.», що означало заборону проживання в режимних містах («мінус»). Такий документ у будь-якому разі ставав «вовчим білетом» — повернутися з ним до України навіть після її очищення від нацистів було майже неможливо. Вони залишалися соціальною групою упосліджених та «мінусниками»¹¹. Усі «звільнені» в такий спосіб підписували зобов'язання про дотримання режиму роботи та нерозголошення інформації, пов'язаної з перебуванням у таборі.

Дискримінували не лише живих вільнонайманих, а й мертвих. Дослідниця історії ГУЛАГу Г. Іванова, не аналізуючи проблему затриманих у таборах, а лише коротко зачіпаючи її, усе ж звернула увагу на кричущу неповагу з боку адміністрації таборів до вже начебто вільних людей, які й після смерті мали пограничний статус. Вона зауважувала, що «пересидчиків», залишених поблизу таборів у статусі вільного найму, які пішли з життя, «ховали в нічний час [...], а самі дані про померлих не включали до звітності», аби це не впливало на показники табірної смертності» [9, с. 183].

Статистика

Встановити абсолютно точну кількість «пересидчиків» з-поміж засуджених за «політичні» злочини, які були переведені в статус вільнонайманих, непросто. Ці люди зазвичай розпорозувалися у звітності репресивної машини. Вони вибували зі звітності НКВС-МВС як «звільнені», оскільки тепер закріплювалися за промисловими об'єктами, але в реєстрах відділів кадрів на виробництві не завжди фіксувалося їхнє табірне минуле. Таким чином, сотні тисяч людей просто «розчинялися» між таблицями обліку відомств, які так чи інакше належали до системи примусу.

17 серпня 1944 р. у звіті начальника ГУЛАГу зазначалося, що лише в таборах і колоніях, підпорядкованих цьому управлінню, до кінця війни було затримано 17 тис. осіб [45, с. 97]. Кількість переведених на вільний найм відповідно до директиви

¹¹ Детальніше про це див.: [55].

№ 185 не вказувалося. Поза обліком залишилися в'язні Дальбуду та інших управлінь НКВС, яким також підпорядковувалися табори й відповідні виробничі об'єкти.

Через сім місяців, 10 березня 1945 р., відділ обліку та розподілу в'язнів ГУЛАГу, звітуючи про «заходи із забезпечення ізоляції особливо небезпечних контингентів», наводив значно більшу цифру, ніж була зафіксована у 1944 р. Зауважувалося, що йдеться про «засуджених за контрреволюційні та інші особливо небезпечні злочини», у яких вичерпався строк покарання, але вони були затримані в таборах на підставі директив № 221 і 185. І далі подавалися дані з такою «розбивкою»: «затримано звільнення 22 388 осіб. Звільнено, але залишено для роботи в таборах 15 521 особа» [45, с. 100]. Яку частку серед останніх становили «пересидчики», встановити важко.

Чіткішою та ближчою до реальної видається інформація, подана у супровідному листі до проекту згаданого вище спільного наказу НКВС, НКДБ, НКЮ та прокурора СРСР (1946 р.) «Про скасування спеціальних заходів [...] на період війни та про порядок застосування амністії до деяких категорій злочинців», підписаному 28 липня 1945 р. наркомом державної безпеки СРСР В. Меркуловим, його першим заступником Б. Кобуловим і В. Чернишовим — заступником очільника союзного НКВС, який відповідав за роботу ГУЛАГу.

Цей документ є надважливим не лише тому, що фокусується майже на всіх категоріях «політичних» в'язнів, затриманих у таборах «до кінця війни», а й дає можливість побачити масштаби залучення до примусової праці в статусі вільнонайманих тих, хто мав би отримати свободу.

Отже, читаємо: «Дозволити виїзд з таборів і колоній НКВС до місць свого проживання, з дотримання режимних обмежень, колишнім в'язням, які відбули строки покарання, але були залишені в таборах і колоніях НКВС на положенні вільнонайманих». І далі наводиться цифра, яка вказує на масштаби цього протиправного дійства: «Усього таких осіб у таборах і колоніях НКВС працює 71 511 осіб»¹² [45, с. 104].

Ці показники видаються реальнішими за інші, зокрема й з урахуванням числа затриманих понад строк, яке подавалося ще 1 січня 1942 р. (50 тис. осіб)¹³. Ці цифри вже не потрапили до спільного наказу, який з'явився лише за пів року.

¹² Дослідники історії ГУЛАГу подають різну кількість (станом на 1944 і 1946 рр.), наприклад, Земсков В.: «Загальна кількість затриманих зі звільненням до 1 грудня 1944 р. становила близько 26 тис. осіб. Окрім цього, близько 60 тис. осіб, в яких закінчився строк, були примусово залишені у таборах за «вільним наймом» [11]; Іванова Г.: «Станом на 1 січня 1946 р. у табірно-промислому комплексі працювало 22 918 «пересидчиків» — колишніх в'язнів, затриманих до кінця війни» [9, с. 336].

¹³ У довідці, складеній начальником ГУЛАГу НКВС СРСР В. Наседкіним та його підлеглим — очільником відділу обліку й розподілу в'язнів ГУЛАГу Г. Грановським, направленої заступнику наркома внутрішніх справ СРСР С. Крулову, зазначалося, що списковий склад бранців радянських таборів станом на 1 січня 1942 р. сягав 1 390 458 осіб. З них 50 296 осіб (3,6 % від загальної кількості) було затримано за колючим дротом відповідно до директиви № 221 від 22 червня 1941 р. [41, с. 425].

Щоправда, навіть у період підготовки остаточного варіанту цього наказу представники потужних виробничих об'єднань, де використовувалася примусова праця вільнонайманих з-поміж колишніх засуджених, намагалися стати на заваді звільнення цих упосліджених людей.

Так, В. Чернишов у зверненні до свого шефа С. Круглова, датованому 4 березня 1946 р., посилаючись на відповідне клопотання начальника Воркутинського виправного-трудового табору (далі — Воркутлаг) М. Мальцева, просив підтримати останнього в намаганні будь-що завадити відтоку «трудових ресурсів» репресивного походження. У доповідній куратора ГУЛАГу зазначалося: «Начальник Воркутлагу НКВС т. Мальцев звернувся з клопотанням *надати йому право вирішувати самостійно питання звільнення затриманих* (курсив наш — Т. В.) за п. 1-м директиви НКВС і Прокуратури СРСР № 185-1942 р. (загальна чисельність 1114 особи), з наступним закріпленням за вільним наймом на роботах Воркутинського комбінату» [45, с. 107].

Підтримка такого нахабного зазіхання новітнього рабовласника супроводжувалася наведенням прикладів застосування подібної практики в інших таборах, зокрема в Ухтинсько-Іжемському виправно-трудовому таборі НКВС: «За аналогічним клопотанням, з дозволу тов. Берії Л.П. [...]». Дописувач не обмежився лобюванням згаданих ініціатив, а й запропонував затримувати людей і в Інтинському виправно-трудовому таборі, Печорському виправно-трудовому таборі (далі — Печорлаг) та Щугорському таборах, де очікували на звільнення 1717 вільнонайманих з-поміж колишніх «пересидчиків» [45, с. 108].

Абсолютно унікальна статистична інформація міститься в праці М. Петрова «Історія імперії “Тулаг”» (розділ 13): серед даних щодо складу робочої сили в різних таборах і будовах НКВС (станом на 1 січня 1946 р.) окремо подаються дані щодо «вільнонайманих», «колишніх в'язнів» і окремо «колишніх в'язнів, залишених на роботі за вільним наймом» — групи, яка перебуває у фокусі цього дослідження. Щоправда, останню з названих категорій важко виділити з даних, які наведені по Карагандинському, Унженському, Темниківському виправно-трудовим таборах і деяким іншим табірним управлінням, оскільки вона «розчинена» між рубриками «вільнонаймані» та «колишні в'язні».

Тим часом на інших промислово-будівельних гігантах категорія «пересидчиків»-вільнонайманих виділена дуже чітко. У Дальбуді примусово залишених на роботі колишніх в'язнів було 44 260 осіб; у Норильському виправно-трудовому таборі — 11 617; у Східному виправно-трудовому таборі Головного управління залізничного будівництва — 924; на Челябінському будівництві металургійних заводів — 465; на Нижньоамурському будівництві № 500 — 314 осіб [45, с. 107]. Виокремити з наведених даних частку «політичних» складно. Розбивка за категоріями («політичні» / «кримінальники») в подібній статистиці зазвичай не наводилася.

З праці Г. Іванової можна дізнатися, що до Головного управління таборів гірничо-металургійних підприємств станом на січень 1946 р. було «прикріплено» 118 787 в'язнів, з яких 22 918 були «затримані до кінця війни» [9, с. 240].

У більшості документів НКВС-МВС звітного характеру типовими, хоча й фрагментарними, були формулювання: «вільнонаймані з числа колишніх засуджених»; «залишені для роботи після відбуття строку»; «контингент поза зоною». У спецобліку, секретній оперативно-обліковій звітності, у картотеках оперативних відділів, списках осіб, які перебували під наглядом, що зберігаються в ДАРФ (Москва) і, на жаль, залишаються недоступними, вони подавалися як «спецконтингент» / «об'єкт контролю».

Галузеве використання робочих рук колишніх в'язнів

Переконаємося, що праця в'язнів-«пересидчиків» використовувалася дуже широко. Для них існувала й певна галузева спеціалізація, зумовлена контролем НКВС-МВС і логікою табірної економіки. Посттабірних вільнонайманих спрямовували передусім у гірничодобувну промисловість, зокрема на вугільні шахти й золоті копальні (Колима, Алдан). Також їхню працю масово експлуатували на розробці родовищ нікелю, міді, урану тощо. Більшість колишніх в'язнів працювали на тих самих комбінатах з обов'язковим прикріпленням до них. Лісозаготівля та деревообробка півночі РРФСР, Уралу, Сибіру, Далекого Сходу були на другому місці серед галузей примусової праці.

«Пересидчики» використовувалися на великих будовах — комбінатах (Магнітогорськ, Норильськ), гідроелектростанціях, каналах, а також на підприємствах оборонної та військової промисловості, у сільському господарстві (радгоспи НКВС-МВС; підсобні господарства таборів), на допоміжних і сервісних роботах (транспорт, енергозабезпечення таборів і комбінатів; житлово-комунальні служби в табірних містах). Частина колишніх в'язнів залучали до роботи в «шарашках» на посади інженерів і техніків.

Не маючи можливості зробити широкий огляд залучення робочих рук «пересидчиків» до кожної зі згаданих галузей, можемо лише проілюструвати деякі особливості подібного працевикористання. Так, колишніх в'язнів Інтинського табору (Комі АРСР) прикріпили до місцевих вугільних родовищ, будівництва тамтешньої електростанції, новобудов і лісорозробок. Після звільнення з табору цю категорію примусово рекрутованих на виробництво, де вимагалися спеціальні навички, навчали на короткотермінових курсах для опанування «професією» [15].

У Північнопечорському залізничному таборі в різні роки Другої світової війни частка колишніх «політичних» в'язнів, залишених для роботи за огорожею та поза нею, була досить великою. Серед затриманих були люди з високим рівнем освіти та досвідом роботи на виробництві. У табірній системі (в умовах гострого дефіциту кадрів) добре розуміли важливість залучення таких фахівців, тому призначали їх навіть на керівні посади. Разом з тим, верхівка регіональних каральних органів панічно боялася цих людей і намагалася мінімізувати можливі «шкідливі» впливи. Так, нарком НКВС Комі АРСР Л. Буянов у доповідній з промовистою назвою «Про причини зриву державного плану перевезення вугілля...», надісланій 25 бе-

рзня 1945 р. на ім'я першого секретаря тамтешнього обкому ВКП(б) А. Тараненка, наголошував, що однією з головних причин такого стану речей є «засміченість кадрів залізничників колишніми в'язнями». Головна провина, за сталою звичкою, покладалася на «шкідників» з-поміж «політичних» «пересидчиків» [15].

Та найбільш масштабним було використання «пересидчиків»-вільнонайманих на об'єктах Дальбуду. Ще до появи директив, які остаточно встановили посттабірне поневолення через примусове «прикріплення» колишніх в'язнів до підприємств, підпорядкованих НКВС, 9 червня 1941 р. один із керівників Дальбуду наставляв своїх підлеглих: «Вивезення (звільнення — Т. В.) колишніх в'язнів буде, але не як правило, а як виняток. Абсолютна більшість цього “контингенту” має використовуватися в порядку вільного найму [...]. Якщо колишній в'язень відпрацював 2—3 роки, то йому треба дозволити виїзд; решті ви відповідайте: звільнення відбулося недавно, попрацюйте ще [...] як вільнонайманий» [20].

А вже після появи директиви № 185 ніхто з представників тамтешньої адміністрації навіть не обтяжував себе подібними поясненнями. Це потужне промислове управління видавало й власні внутрішні настанови, які часто були суворішими за загальносоюзні. Невдовзі після появи згаданої директиви наказом Дальбуду від 15 жовтня 1942 р. на вільнонайманий склад було переведено 10 копалень, 4 електростанції, 2 автобази, 3 дорожньо-експлуатаційні дільниці та всі підприємства управління «Дальбудвугілля». Надалі цей процес розвивався досить інтенсивно. Вище керівництво й у наступні роки війни продовжувало повчати своїх підлеглих — керівників підприємств: «Роз'ясняйте колишнім табірникам, що вони закріплюються на роботі відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р.». У 1944 р. число вільнонайманих у Дальбуді (уперше за історію його існування) перевищило кількість в'язнів у його табірних підрозділах [21, с. 48].

Вільнонаймані мріяли будь-що вирватися з Колими й Чукотки. Проте під час війни це було неможливо, а у повоєнний час — дуже складно. Керівництво Дальбуду, побоюючись, що в умовах демілітаризації та амністії золоті копальні та інші об'єкти Колими залишаться без робочих рук, активно вживало превентивних заходів. Так, 29 травня 1945 р. в НКВС підготували проект листа вже згаданого В. Чернишова й начальника ГУЛАГу В. Наседкіна, у якому просили Л. Берію санкціонувати фактичне кріпацтво — продовження практики залишення людей на Колимі навіть після вичерпання строку ув'язнення — «зберегти існуючу практику надання права начальнику Дальбуду залишати на Колимі, у порядку вільного найму, потрібних осіб, які відбули строк покарання» [51]. Та й пізніше переведення більшої частини «пересидчиків» у статус вільнонайманих у Дальбуді відбувалося майже автоматично.

Так було в усій радянській табірній системі, яка будь-що воліла ще на багато років утримати т. зв. вільнонайманих на «будовах соціалізму», навіть не змінюючи назву їхнього безправного стану.

Після переможних салютів...

Влітку 1945 р. у «пересидчиків»-вільнонайманих з'явилися сподівання на завершення цієї наруги. Про такі ілюзії згадує Л. Разгон: «Через кілька місяців після закінчення війни слово “розкріплення” набуло нової та абсолютного спокусливої суті. Якесь невідома нам інструкція дозволяла начальству “розкріпляти” колишніх “прикріплених” в'язнів, зокрема тих, хто відзначився своєю [зразковою] поведінкою та працею. Йшлося про переведення їх на положення майже звичайних громадян [...]». Проте такі очікування виявилися марними — «[...] звільнитися з табору було неможливо. І багато чого іншого залишалося неможливим [...]. Тим часом бажання “розкріпитися” стало найголовнішим в нашому житті», — наголошував Л. Разгон [36, с. 374].

Повноваженнями щодо такого «розкріплення» володів прокурор табору. Але, як зауважував цитований автор, таке відбувалося лише зрідка та ще й за корупційних умов.

Хоча влітку 1946 р. (після появи відповідного наказу та створення спеціальних комісій) з'явилася мінімальна видимість процедури, насправді ж адміністративне свавілля було лише формалізоване. Люди, які роками чекали на свободу «після війни», зрозуміли, що їхня доля залежить від настрою чиновників у погонах.

Навіть після смерті Сталіна колишнім в'язням було важко позбавитися статусу вільнонайманого. Про це писав і репресований за антирадянську пропаганду автор циклу оповідань і нарисів про життя бранців сталінських таборів В. Шаламов. «На Колимі я 17 років. Прошу мене звільнити», — не вперше закарбував він на папері, звертаючись з проханням про звільнення до адміністрації Дальбуду та прокурора. І далі, переповівши історію своїх поневірянь та листування з різними інституціями, підійшов до кульмінаційного епізоду: «За два тижні я отримав [вже не першу] відмову [...]. Я написав обласному прокурору, прокурору Магаданської області й отримав відповідь, що я маю право на звільнення та виїзд. [Після цього] боротьба вищих сил перейшла на якусь нову стадію [...], яка супроводжувалася новими наказами, роз'ясненнями [...], але не свободою» [7, с. 640—642].

Приклад В. Шаламова, зі звільненням якого зволікали тривалий час, не був винятком, а швидше закономірністю. Не лише сталінський, а й постсталінський режим в умовах гострого дефіциту робочої сили на народногосподарських об'єктах віддалених районів СРСР прагнув використовувати примусову працю.

І це був не єдиний мотив влади. Оскільки колишні «політичні» в'язні усталено таврувалися як «ненадійні», то саме вони ставали найбільш придатними для цільового економічного використання у важкодоступних місцевостях СРСР із суворим кліматом, адже при цьому вирішувалися два завдання: економічний зиск і суворі ізоляція «небезпечних / непевних».

Більшість колишніх «пересидчиків» з-поміж вільнонайманих намагалася повернутися додому. Певна частина домоглася цього після 1954—1956 рр. Деякі чекали значно довше.

Були й такі, хто вирішив не «спокушати долю». Не отримавши ані амністії, ані реабілітації, такі зневірені, а може й прагматичні люди, залишалися поблизу

місць свого задротованого минулого. Більшість не поверталася додому тому, що знали про обмеження та утиски, які на них там чекають.

Аналіз повсякдення т. зв. вільнонайманих з табірним минулим у 1941—1954 рр. дає підстави стверджувати: для цієї категорії осіб свобода була юридичною фікцією. Радянська репресивна машина не відпускала людину, а лише розширювала межі її неволі. Паркан, про який писала у своїх спогадах українка Аля Тартак, не зникав — він просто ставав ширшим, охоплюючи цілі регіони й галузі економіки, залишаючи колишнього в'язня в полоні системи адміністративної та професійної сегрегації.

Практика затримання засуджених у таборах НКВС-МВС понад строк, визначений вироком, та їхнє подальше переведення у статус вільнонайманих у 1941—1954 рр. була не вимушеним воєнним заходом, а системним елементом радянської репресивно-економічної моделі. Вона спиралася на поєднання надзвичайного законодавства воєнного часу, відомчих директив і широких дискреційних повноважень табірної адміністрації. У такий спосіб відбулося фактичне розмивання принципу строкості покарання та підміна судового рішення адміністративним свавіллям.

Переведення «пересидчиків» у статус вільнонайманих виконувало подвійну функцію. З одного боку, воно забезпечувало стратегічні об'єкти дешевою та контролюваною робочою силою в умовах війни й післявоєнної відбудови; з іншого — слугувало інструментом подальшої надійної ізоляції та соціальної сегрегації колишніх «політичних» в'язнів. Формально звільнені, вони залишалися під адміністративним наглядом, із просторовими, професійними й паспортними обмеженнями.

Статистичні матеріали свідчать про значні масштаби явища. Десятки тисяч осіб, які відбули строк покарання, залишили працювати в гірничодобувній промисловості, лісозаготівлях, на великих будовах і підприємствах оборонного значення, перетворивши їх на структурний компонент мобілізаційної економіки.

Антропологічний вимір проблеми засвідчує, що для «пересидчиків» статус вільнонайманого означав не набуття свободи, а трансформацію в іншу форму не-свободи. Фізичні бар'єри табору (колючий дріт, конвой) змінювалися адміністративно-економічними обмеженнями: забороною виїзду, прикріпленням до підприємства, загрозою повторного покарання.

Отже, феномен т. зв. вільнонайманих з-поміж колишніх в'язнів у 1941—1954 рр. слід трактувати як специфічну форму примусової праці, що поєднувала каральну та господарську функції держави. Він демонструє здатність радянської каральної системи до інституційної мімікрії: змінюючи юридичні формули та організаційні механізми, вона зберігала контроль над людиною поза межами формального строку покарання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Bahrianyi, I. *Sad Hetsymanskyi*. Kyiv, 2020 [in Ukrainian]. [Багрянний І. Сад Гетсиманський. Київ, 2020. 414 с.]
2. Moroz, V. *Esei, lysty u dokumenty*. Munich, 1975 [in Ukrainian]. [Мороз В. Есеї, листи й документи. Мюнхен: Сучасність, 1975. 286 с.]

3. Chornovil, V. (Comp.). Chornovil, V. Tvory: U 10-ty t. T. 2. "Pravosuddia chy retsydyvyu teroru?". "Lykho z rozumu". Materialy ta dokumenty 1966—1969 hr. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 2. «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966—1969 рр. / Упор. В. Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2003. 906 с.]
4. Shumuk, D. Perezhite i peredumane: Spohady u rozdu my ukrainskoho dysyden ta-politv iznia z rokiv blukan i borotby pid troma okupatsiiamy Ukrainy (1921—1981). Detroit, 1983 [in Ukrainian].
[Шумук Д. Пережите і передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921—1981). Детройт, 1983. 536 с.]
5. Solzhenitsyn, A. Arkhipelag GULAG. 1918—1956: Opyt khudozhestvennogo issledovaniya. Kharkiv; Belgorod, 2014 [in Russian].
[Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. 1918—1956: Опыт художественного исследования. Харьков; Белгород, 2014. 1279 с.]
6. Ginzburg, E. Krutoy marshrut: khronika kul'ta lichnosti. Moscow, 2016 [in Russian].
[Гинзбург Е. Крутой маршрут: хроника культа личности. Москва, 2016. 878 с.]
7. Shalamov, V. Sobranie sochinenii: 6 t. T. 1: Rasskazy 30-kh godov; Kolymskie rasskazy; Levyy bereg. Moscow, 2013 [in Russian].
[Шаламов В. Собрание сочинений: 6 т. Т. 1: Рассказы 30-х годов; Колымские рассказы; Левый берег. Москва, 2013. 672 с.]
8. Epplbom, E. Istoriia GULAGu. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 511 с.]
9. Ivanova, G.M. Istoriya GULAGa. 1918—1958: sotsialno-ekonomicheskyy i politiko-pravovoy aspektu. Moscow, 2006 [in Russian].
[Иванова Г.М. История ГУЛАГа. 1918—1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Москва, 2006. 437 с.]
10. Pronko, V.A. & Zemskov, V.N. Vklad zaklyuchennykh GULAGa v pobedu v Velikoy Otechestvennoy voyne. *Novaya i noveyshaya istoriya*. 1996. 5: 131-150 [in Russian].
[Пронько В.А., Земсков В.Н. Вклад заключенных ГУЛАГа в победу в Великой Отечественной войне. *Новая и новейшая история*. 1996. № 5. С. 131—150].
11. Zemskov, V.N. GULAG (istoriko-sotsiologicheskyy aspekt). *Nauchno-prosvetitel'skiy zhurnal "Skepsis"*. URL: https://scep sis.net/library/id_937.html [in Russian].
[Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). *Научно-просветительский журнал «Скепсис»*. URL: https://scep sis.net/library/id_937.html (дата звернення: 10.02.2026)].
12. Borodkin, L., Gregory, P. & Khlevnyuk, O. (Eds.). GULAG: ekonomika prinuditel'nogo truda. Moscow, 2008 [in Russian].
[ГУЛАГ: экономика принудительного труда / отв. ред. Л. Бородкин, П. Грегори, О. Хлевнюк. Москва, 2008. 318 с.]
13. Borodkin, L.I. GULAG v gody voyny: mobilizatsionnaya ekonomika v ekstremalnom rezhime. *Uralskiy istoricheskiy vestnik*. 2018. 4: 46-54 [in Russian].
[Бородкин Л.И. ГУЛАГ в годы войны: мобилизационная экономика в экстремальном режиме. *Уральский исторический вестник*. 2018. № 4. С. 46—54].
14. Rossi, Zh. Spravochnik po GULAGu: V 2 ch. Ch. 1. Moscow, 1991 [in Russian].
[Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу: В 2 ч. Ч. 1 / текст проверен Натальей Горбаневской. Изд. 2-е, доп. Москва, 1991. 263 с.]

15. Morozov, N.A. GULAG v Komi krae. 1929—1956. Syktyvkar, 1997. URL: https://docs.google.com/file/d/0B96Snj0TQuH_LXJaT3plOXJZcm8/edit?usp=sharing [in Russian]. [Морозов Н.А. ГУЛАГ в Коми крае. 1929—1956. СЫКТЫВКАР, 1997. 190 с. URL: https://docs.google.com/file/d/0B96Snj0TQuH_LXJaT3plOXJZcm8/edit?usp=sharing (дата звернення: 10.02.2026)].
16. Batsaev, I.D. Osobennosti promyshlennogo osvoeniia Severo-Vostoka Rossii v period massovykh politicheskikh repressii (1932—1953). Dalstroy. Magadan, 2002 [in Russian]. [Бацаев И.Д. Особенности промышленного освоения Северо-Востока России в период массовых политических репрессий (1932—1953). Дальстрой. Магадан, 2002. 217 с.]
17. Batsaev, I.D. & Kozlov, A.G. Dalstroy i Sevostlag NKVD SSSR v tsifrah i dokumentakh. Ch. 2 (1941—1945). Magadan, 2002 [in Russian]. [Бацаев И.Д., Козлов А.Г. Дальстрой и Севостлаг НКВД СССР в цифрах и документах. Ч. 2 (1941—1945). Магадан, 2002. 428 с.]
18. Gvozdkova, L.I. Prinuditelnyy trud: Ispravitelno-trudovye lagerya v Kuzbasse (30—50-e gg.). Kemerovo, 1994 [in Russian]. [Гвоздкова Л.И. Принудительный труд: Исправительно-трудовые лагеря в Кузбассе (30—50-е гг.). Кемерово, 1994. 246 с.]
19. Bikmetov, R.S. Spetskontingent v ugolnoi promyshlennosti Kuzbassa v 1930-e — sere-dine 1950-kh gg. (Candidate's diss. of the historical sci). Kemerovo, 2000 [in Russian]. [Бикметов Р.С. Спецконтингент в угольной промышленности Кузбасса в 1930-е — середине 1950-х гг. Дис. ... канд. ист. наук. Кемерово, 2000. 337 с.]
20. Shirokov, A.I. Volnonaemnye rabotniki Dalstroya: kolymskaya povsednevnost 1930—1950-kh gg. *KiberLeninka*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/volnonaemnye-rabotniki-dalstroya-kolymskaya-povsednevnost-1930-1950-h-gg> [in Russian]. [Широков А.И. Вольнонаемные работники Дальстроя: колымская повседневность 1930—1950-х гг. *КиберЛенинка*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/volnonaemnye-rabotniki-dalstroya-kolymskaya-povsednevnost-1930-1950-h-gg> (дата звернення: 10.02.2017)].
21. Shirokov, A.I. Daleko ot voyny... (volnonaemnye rabotniki Dalstroya v 1941—1945 gg.). *KiberLeninka*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/daleko-ot-voyny-volnonaemnye-rabotniki-dalstroya-v-1941-1945-g/viewer> [in Russian]. [Широков А.И. Далеко от войны... (вольнонаемные работники Дальстроя в 1941—1945 гг.). *КиберЛенинка*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/daleko-ot-voyny-volnonaemnye-rabotniki-dalstroya-v-1941-1945-g/viewer> (дата звернення: 10.02.2017)].
22. Gestwa, K. Auf Wasser und Blut gebaut: Der hydrotechnische Archipel Gulag, 1931—1958. *Osteuropa*. 2007. 57 (6): 239-267 [in German].
23. Jensen, B. Gulag och glömskan: Rysslands tragedi och västvärldens minnesförlust under 1900-talet. Stockholm, 2005. 580 s. [in Swedish].
24. Bacon, E. The Gulag at War: Stalin's Forced Labor System in the Light of the Archives. London: Macmillan, 1994. 192 p.
25. Sprau, M. Entstalinisierung verortet: Die Lagerauflösung an der Kolyma. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2009. 57(4): 535-562 [in German].
26. Getty, J.A., Rittersporn, G.T. & Zemskov, V.N. Victims of the Soviet Penal System in the Prewar Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence. *American Historical Review*. 1993. 98(4): 1017-1049.
27. Stettner, R. "Archipel GULAG": Stalins Zwangslager — Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant: Entstehung, Organisation und Funktion des sowjetischen Lagersystems 1928—1956. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1996. 448 s. [in German].
28. Gregory, P.R. An Introduction to the Economics of the Gulag. *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag*. Stanford, 2003. P. 1-21.

29. Hedeler, W. & Stark, M. Das Grab in der Steppe. Leben im GULAG: Die Geschichte eines sowjetischen «Besserungsarbeitslagers» 1930—1959. Paderborn, 2008. 465 s. [in German].
30. Hedeler, W. Die Oekonomie des Terrors: Zur Organisationsgeschichte des Gulag 1939 bis 1960. Hannover, 2010. 333 s. [in German].
31. Barnes, S.A. Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society. Princeton, 2011. 352 p.
32. Borodkin, L.I. & Ertz, S. Структура і стимулювання принудителного труда в ГУЛАГе: Нориллаг, конетс 1930-х — начало 1950-х гг. *Экономическая история. Ежегодник. 2003*. Moscow, 2004. 177-233 [in Russian].
[Бородин Л.И., Эртц С. Структура и стимулирование принудительного труда в ГУЛАГе: Норильлаг, конец 1930-х — начало 1950-х гг. Экономическая история. Ежегодник. 2003. Москва, 2004. С. 177–233].
33. Vospominaniya o GULAGe i ikh avtory. URL: <https://vgulage.name/?ysclid=lm2cotc0n3258855089> [in Russian].
[Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы. URL: <https://vgulage.name/?ysclid=lm2cotc0n3258855089> (дата звернення: 28.05.2025)].
34. Miskin, A.G. Iz Tiflisa v Sibir: zapiski. *Vospominaniya o GULAGe i ikh avtory*. URL: <https://vgulage.name/books/miskin-a-g-iz-tiflisa-v-sibir-zapiski> [in Russian].
[Мискин А.Г. Из Тифлиса в Сибирь: записки. *Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы*. URL: <https://vgulage.name/books/miskin-a-g-iz-tiflisa-v-sibir-zapiski> (дата звернення: 28.05.2025)].
35. Vilenskaya, E.S. O vremeni i o sebe. Zhizn, vossozdannaya v pismakh, dokumentakh i memuarnykh zapiskakh. Moscow, 2005. *Vospominaniya o GULAGe i ikh avtory*. URL: <https://vgulage.name/matters/o-vremeni-i-o-sebe-zhizn-vossozdannaja-v-pismah-dokumentah-i-memuarnyh-zapiskah/> [in Russian].
[Виленская Э.С. О времени и о себе. Жизнь, воссозданная в письмах, документах и мемуарных записках. Москва, 2005. *Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы*. URL: <https://vgulage.name/matters/o-vremeni-i-o-sebe-zhizn-vossozdannaja-v-pismah-dokumentah-i-memuarnyh-zapiskah/> (дата звернення: 28.05.2025)].
36. Razgon, L.E. Plen v svoem otechestve. Moscow, 1994 [in Russian].
[Разгон Л.Э. Плен в своем отечестве. Москва, 1994. 426 с.].
37. Markova, E.V. Vorkutinskie zametki katorzhanki “E-105”. Syktyvkar, 2005. *Vospominaniya o GULAGe i ikh avtory*. URL: <https://vgulage.name/books/quot-105-quot> [in Russian].
[Маркова Е.В. Воркутинские заметки каторжанки «Е-105». Сыктывкар, 2005. (Кomi республиканский мартиролог жертв массовыхполитическихрепрессий «Покаяние»; прил. № 3). *Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы*. URL: <https://vgulage.name/books/quot-105-quot> (дата звернення: 10.02.2026)].
38. Kotlyar, E. “Faust” v ITL. *Korallou, M.M. (Comp.). Teatr GULAGa: Vospominaniya, ocherki*. Moscow, 1995. 45-51 [in Russian].
[Котляр Э. «Фауст» в ИТЛ. *Театр ГУЛАГа: Воспоминания, очерки* / Сост. М.М. Кораллов. Москва, 1995. С. 45—51].
39. Levin, G.I. ...V ego minuty rokovye. *Kuznetsova, E.B. Karlag: po obe storony “kolyuchki”*. Surgut, 2001. 169-189 [in Russian].
[Левин Г.И. ...В его минуты роковые. *Кузнецова Е.Б. Карлаг: по обе стороны «колючки»*. Сургут, 2001. С. 169—189].
40. Tartak, A.I. [Vospominaniya]. *Vsya nasha zhizn: Vospominaniya Galiny Ivanovny Levinsou i rasskazy, zapisannye eyu*. Moscow, 1996. 128-158 [in Russian].

- [Тартак А.И. [Воспоминания]. *Вся наша жизнь: Воспоминания Галины Ивановны Левинсон и рассказы, записанные ею* / Изд. подгот.: О. Блинкина, Е. Великанова; авт. предисл. Н. Охотин. Москва, 1996. С. 128—158].
41. Zubchaninov, V.V. Uvidennoe i perezhitoe. Moscow, 1995 [in Russian].
[Зубчанинов В.В. Увиденное и пережитое / РАН, Институт мировой экономики и международных отношений. Москва, 1995. 159 с.].
42. Zaytsev, E.A. (Comp.). Sbornik zakonodatelnykh i normativnykh aktov o repressiyakh i rehabilitatsii zherty politicheskikh repressiy. Moscow, 1993 [in Russian].
[Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / Верх. Совет Рос. Федерации [Отв. за вып. и сост. Е.А. Зайцев]. Москва, 1993. 222 с.].
43. Maliarenko, V.T. (Ed.). Rehabilitatsiia represovanykh: Zakonodavstvo ta sudova praktyka. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика / Верховний Суд України / В.Т. Маляренко (ред.), В.Т. Маляренко (уклад.), Є.І. Овчинников (уклад.). Київ, 1997. 464 с.].
44. Kokurin, A.I. & Petrov, N.V. (Comps.). GULAG: Glavnoe upravlenie lagerey. 1918—1960. Moscow, 2000 [in Russian].
[ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960. Сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. Москва, 2000. 433 с.].
45. Bezborodov, A.B. & Khrustalev, V.M. (Eds.). Istoriya stalinskogo Gulaga. Konets 1920-kh — pervaya polovina 1950-kh godov: Sbornik dokumentov v 7 t. T. 4: Naselenie Gulaga: chislenost i usloviya sodержaniya. Moscow, 2002 [in Russian].
[История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Сборник документов в 7 т. Т. 4: Население Гулага: численность и условия содержания. Отв. ред. А.Б. Безбородов, В.М. Хрусталева. Москва, 2002. 624 с.].
46. Yampolskiy, V.P. (Comp.). Organy gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR v Velikoy Otechestvennoy voynе. Sbornik dokumentov. T. 2. Kn. 1. “Nachalo”. 22 iyunya — 31 avgusta 1941 goda. Moscow, 2000 [in Russian].
[Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 2. Кн. 1. «Начало». 22 июня — 31 августа 1941 года. Авт.-сост. В.П. Ямпольский. Москва, 2000. 717 с.].
47. Patrushev, N.P. (Ed.). Organy gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR v Velikoy Otechestvennoy voynе: Sb. dokumentov. T. 3. Kn. 2. Ot oborony k nastupleniyu. 1 iyulya — 31 dekabrya 1942 goda. Moscow, 2003 [in Russian].
[Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. документов. Т. 3. Кн. 2. От обороны к наступлению. 1 июля — 31 декабря 1942 года. Редкол.: Н.П. Патрушев (пред.) и др. Москва, 2003. 700 с.].
48. Smirnov, M.B. (Comp.) Sistema ispravitelno-trudovykh lagerey v SSSR, 1923—1960: Spravochnik. Moscow, 1998 [in Russian].
[Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923—1960: Справочник / Общество «Мемориал». Гос. архив Российской Федерации. Сост. М.Б. Смирнов. Под ред. Н.Г. Охотина, А.Б. Рогинского. Москва, 1998. 600 с.].
49. Batsaev, I.D. & Kozlov, A.G. Dalstroy i Sevostlag NKVD SSSR v tsifrakh i dokumentakh: V 2-kh ch. Ch. 2 (1941—1945). Magadan, 2002 [in Russian].
[Бацаев И.Д., Козлов А.Г. Дальстрой и Севвостлаг НКВД СССР в цифрах и документах: В 2-х ч. Ч. 2 (1941—1945). Магадан, 2002. 428 с.].
50. Okhotin, N.G. & Roginskiy, A.B. (Comps.). “Bolshoy terror”: 1937—1938. Kratkaya khronika. *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*. URL: <http://resource.history.org.ua/>

- cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0013004.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 [in Russian]. [«Большой террор»: 1937—1938. Краткая хроника. Сост. Н.Г. Охотин, А.Б. Рогинский. *Институт історії України НАН України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0013004.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 (дата звернення: 21.05.2025)].
51. Petrov, N.V. Istorii imperii "Gulag". URL: <https://www.pseudology.org/GULAG/Glava13.htm> [in Russian]. [Петров Н.В. История империи «Гулаг». URL: <https://www.pseudology.org/GULAG/Glava13.htm> (дата звернення: 07.02.2026)].
52. Vronska, T. & Belaniuk, M. Protupravni praktyku prolonhatsii stroku pokarannia u radianskii derzhavi (1918—1941 rr.) ta suchasni vyklyky dlia Ukrainy. *Informatsiia i pravo*. 2025. 3: 222-235. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.3\(54\).340557](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.3(54).340557) [in Ukrainian]. [Вронська Т., Беланюк М. Протиправні практики пролонгації строку покарання у радянській державі (1918—1941 рр.) та сучасні виклики для України. *Інформація і право*. 2025. № 3(54). С. 222—235. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.3\(54\).340557](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.3(54).340557)].
53. Vronska, T. "Peresydychu" u taborakh HULAHu (1941—1942 rr.). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. 2025. 30: 43-72. DOI: <https://doi.org/10.15407/sviu.2025.30.043> [in Ukrainian]. [Вронська Т. «Пересидчики» у таборах ГУЛАГу (1941—1942 рр.). *Сторінки воєнної історії України*. 2025. Вип. 30. С. 43—72. DOI: <https://doi.org/10.15407/sviu.2025.30.043>].
54. Vronska, T. Povturnyky: pryrecheni brantsi HULAHu (1948—1953 rr.). Kyiv, 2019 [in Ukrainian]. [Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948—1953 рр.). Київ: Темпора, 2019. 240 с.].
55. Vronska, T. & Stiazhkina, O. Minusnyky: pokarani prostorum. Kyiv, 2021 [in Ukrainian]. [Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. Київ: Темпора, 2021. 465 с.].

Надійшла / Received 10.02.2026

Tamara VRONSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow, Department of the War-Historical Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
vronska_tamara@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

“THEY CHANGED THE CONFIGURATION OF THE FENCE”: THE STATUS OF FREE-HIREES FOR FORMER PRISONERS OF THE NKVD-MVD CAMPS, 1941—1954

The purpose of this article is to analyze one aspect of Stalinist terror: the forced transfer of prisoners who were detained in camps beyond the term specified in their sentences into the status of so-called “civilian employees” (“free-hirees”). The objectives of the study are to examine the legal and regulatory framework and departmental directives that sanctioned this practice; to reconstruct the implementation of these measures; to analyse how Soviet official vocabulary masked the coercive nature of what was in fact forced labour; to trace the life strategies of natives

of Ukraine referred to in camp jargon and memoirs as “oversitters”; and to demonstrate the regional and sectoral specificities of the exploitation of their labour. **The methodology** combines historical-legal and anthropological approaches, as well as elements of social history and critical analysis of the language of power. This approach makes it possible to interpret the labour of former prisoners classified as “civilian employees” not as a marginal phenomenon, but as a systemic component of the Soviet model of labour mobilization within the broader economy of unfreedom. Situated at the intersection of punishment and formally civilian employment, this practice institutionalized coercion under the guise of legality. **The scientific novelty** of the article lies in the comprehensive analysis of “civilian” labour as a specific form of forced labour integrated into the functioning of the NKVD-MVD camp system. This perspective allows for a reconsideration of the mobilization model of the Soviet wartime and post-war economy. Particular attention is devoted to the psychological condition of individuals who were formally free yet subjected to administrative supervision, labour attachment, segregation, and discrimination of former prisoners. **Conclusions.** It is demonstrated that from the outbreak of the Nazi-Soviet war, in violation of both fundamental legal principles concerning the fixed term of punishment and the existing legislation of the USSR, camps initially practiced the continued detention of prisoners convicted under “political” articles. Following Directive No. 185 of 29 April 1942, this policy was formalized through their forced transfer to the status of “civilian employees” (“free-hirees”). Instead of release, a system of mass economic exploitation was introduced, effectively expanding the mechanisms of forced labour within the Soviet economy of unfreedom. In this way, the Stalinist regime sought to secure cheap labour for enterprises subordinated to the NKVD-MVD while ensuring the social isolation and discrimination of former prisoners, turning remote regions into spaces of prolonged — and often lifelong — unfreedom.

Keywords: *World War II, NKVD-MVD camps, camp commissions, prisoners, civilian employees (free-hirees), “overstayers”, forced labour, discrimination, labour attachment.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.139>
УДК 94(477.411)“1941/1943”:352.07(091)

Тетяна ЗАБОЛОТНА

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ військово-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
zabten@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

СТРУКТУРА ТА ПОВНОВАЖЕННЯ РАЙОННИХ УПРАВ м. КИЄВА В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941—1943 рр.)

Метою роботи є дослідження структури та повноважень районних управ міста Києва в 1941—1943 рр. **Методологія** дослідження поєднує інструментарій історико-правового аналізу, спирається на концепцію соціального творення простору; принципи системності та наукової неупередженості; історико-порівняльний, структурно-функціональний та інші методи. **Наукова новизна** полягає в комплексному аналізі становлення організаційної структури й унормування засад функціонування та повсякденної діяльності районних управ — низової ланки окупаційної адміністрації Києва на тлі нацистської окупаційної політики. **Джерельною базою дослідження** є переважно архівні матеріали, зокрема управлінська документація Київської міської та районних управ, періодичні видання та спогади очевидців. **Висновки.** Визначено місце районних управ у багаторівневій системі окупаційного адміністративного апарату. Проаналізовано процес їх формування, кадрову політику, зокрема й залучення різних груп місцевого населення до повсякденної роботи районних управ у загарбаній німцями столиці УРСР. Встановлено, що ці управлінські підрозділи були створені для виконання господарських, адміністративних і соціальних функцій на локальному рівні. Їхня структура та повноваження були декларативно широкими, проте на практиці суттєво обмежувалися жорстким контролем німецької адміні-

Цитування: Заболотна Т. Структура та повноваження районних управ м. Києва в роки нацистської окупації (1941—1943 рр.). *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 139—162. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.139>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 2 (587)

страції. Діяльність районних управ нерідко супроводжувалася внутрішніми конфліктами та бюрократичними недоліками, що позначалося на їхній роботі. Доведено, що ці підрозділи низової управлінської структури, з одного боку, намагалися підтримувати базову функціональність міста, а з іншого — слугували інструментом реалізації окупаційної політики.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, Київ, міська управа, районні управи, повноваження управ.

Нацистська окупація Києва в 1941—1943 рр. стала періодом радикальної трансформації міського управління, у межах якої було сформовано систему місцевих адміністративних органів, покликаних забезпечити функціонування міста в інтересах окупаційної влади. Діяльність районних управ Києва досі залишається недостатньо вивченою, зокрема в контексті їхнього формального статусу й місця в адміністративній вертикалі окупаційного режиму. З'ясування цього питання є необхідною передумовою аналізу утворення, структури й практичної діяльності районних управ у період нацистської окупації.

Після захоплення Києва 19 вересня 1941 р. управління містом здійснювалося органами військової влади Вермахту через систему військових комендатур¹. З переходом до цивільного адміністрування 20 жовтня 1941 р. Київ було включено до структури Райхскомісаріату «Україна»², очолюваного райхскомісаром із резиденцією в Рівному. У межах цієї адміністративної моделі місто підпорядковувалось очільнику генеральної округи «Київ».

Безпосереднє цивільне керівництво Києвом здійснював міський комісаріат (штадткомісаріат), що представляв інтереси німецької окупаційної влади в місті та координував виконання її розпоряджень у господарській, фінансовій і соціальній сферах. Через штадткомісаріат здійснювався контроль над місцевими органами управління. Водночас у місті паралельно функціонував розгалужений апарат військових і карально-поліцейських структур [1], які, володіючи пріоритетними повноваженнями у сфері безпеки та репресій, значною мірою визначали реальний характер окупаційного режиму.

У межах цієї багаторівневої адміністративної системи Київська міська та районні управи функціонували як допоміжні органи, створені для вирішення поточних адміністративно-господарських завдань. Їхня діяльність перебувала в

¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). Ф. КМФ-8. Т-501. Рол. 6. К. 192.

² Міське населення було поінформоване про передачу військової влади в Київській області та м. Києві в підпорядкування цивільного німецького управління лише 14 грудня 1941 р. У відповідному оголошенні заступник генерального комісара міста Аккман зазначав, що з цього часу Київська генеральна округа вважається переданою під юрисдикцію цивільної німецької адміністрації. Водночас підкреслювалося, що всі розпорядження, видані військовим командуванням до цього моменту, зберігають чинність. В оголошенні також повідомлялося, що до складу Київської генеральної округи увійшли території колишніх Київської та Полтавської областей, а також міста Київ, Полтава й Кременчук, тому припиняло діяльність управління Київської області, а всі розпорядчі функції переходили до Генерального комісаріату Києва (ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 3. Спр. 14. Арк. 77).

підпорядкуванні німецьких органів управління, насамперед штадткомісаріату, а також під постійним контролем військових і поліційних структур. Формально підлегле становище районних управ зумовлювало їхню специфіку, що й становить предмет подальшого аналізу.

Для адекватного осмислення цього досвіду доцільним є звернення до напрацьовань західної історіографії, де проблематика функціонування місцевої влади в умовах нацистської окупації була осмислена значно раніше й у порівняльній перспективі. Водночас західноєвропейський досвід окупації суттєво відрізнявся від східноєвропейського. У Франції, Бельгії та Нідерландах, наприклад, міська влада зберігала різні ступені формального існування національних інституцій, однак фактично працювала під диктатом військової або цивільної адміністрації та була залучена до реалізації політики у сферах поліцейського контролю, депортацій та економічної експлуатації. Так, у Франції колаборація була не лише примусом, а й свідомим політичним вибором національних еліт; муніципальні органи діяли в межах власного національного проекту, водночас виконуючи вимоги окупантів [2]. У Бельгії міським головам навіть вдавалося чинити спротив німецьким запитам щодо розшуку осіб, які переховувалися від примусової праці, тоді як у Нідерландах функціонування місцевої влади відбувалося в умовах боротьби між політичними силами за вплив на муніципальні структури, попри прагнення окупантів спиратися на усталені еліти [3]. Вибір між співпрацею, пасивним пристосуванням та участю в опорі часто залежав від локальних умов, інтенсивності окупаційного тиску й індивідуальних стратегій виживання. Місцеві адміністративні органи в Західній Європі були простором складних компромісів між примусом, функціональною необхідністю та особистою відповідальністю [4—12].

Натомість окупаційна політика на Сході мала виразно колоніальний характер, що задавало принципово інший контекст діяльності міської адміністрації. Нацистська ідеологія розглядала східноєвропейські території як простір колонізації та експлуатації, а місцеве населення — як підпорядковану робочу силу. Ідеологічні настанови, зокрема положення Генерального плану «Ост»³, передбачали тотальне вилучення ресурсів, скорочення та переформатування міських центрів, депортації населення та створення «німецьких» поселень тощо. У такому контексті місцеві органи управління розглядалися окупантами насамперед як інструмент для контролю та забезпечення господарських потреб окупаційного режиму.

В українській історіографії означена проблематика або її окремі елементи розроблялися в межах вивчення нацистського окупаційного режиму в роки Другої світової війни [13—17]. У низці ґрунтовних праць досліджено загальну структуру окупаційної адміністрації в українських містах, зокрема співвідношення між німецькими органами влади, місцевими управами й поліційними структурами, а також механізми функціонування цієї системи через мережу наказів, розпоряджень і контрольних практик. Значну увагу дослідники приділяли питанням регулюван-

³ Generalplan Ost. Rechtliche, wirtschaftliche und räumliche Grundlagen des Ostaufbaus, June 1942. URL: https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Generalplan_Ost?setlang=de (дата звернення: 16.01.2026).

ня праці, організації міського господарства, реалізації антиєврейської політики та боротьбі з підпільними та партизанськими структурами. У такому контексті діяльність місцевих управ зазвичай розглядалася без детального аналізу їхнього внутрішнього устрою та повсякденної адміністративної роботи [18—23]. Водночас вітчизняні дослідники зверталися до процесу створення управ, визначення їхніх функціональних обов'язків та особливостей взаємодії з німецькою окупаційною адміністрацією [24—31]. Безпосередньо київський досвід представлений у працях, присвячених функціонуванню міської управи та її районних підрозділів з акцентом на соціально-економічних функціях цих органів та використанні цивільного обліку як інструменту контролю за населенням [32—34].

Попри наявність низки важливих праць, функціонування районних управ як специфічної ланки окупаційної владної вертикалі залишається недостатньо вивченим, зокрема аспекти їхньої повсякденної практики та регіональних особливостей діяльності. Саме ця дослідницька лакуна й зумовлює звернення до комплексного аналізу утворення, структури та діяльності районних управ Києва в роки нацистської окупації.

Джерельна база представлена документами Державного архіву Київської області, окупаційною періодикою, спогадами очевидців, а також тематичними збірниками документів [35—37]. Матеріали Київського обласного архіву відіграють основну роль у вивченні цього періоду, оскільки вони містять унікальні відомості про діяльність місцевих адміністрацій та повсякденне життя киян. Ці документи дозволили реконструювати локальні аспекти окупаційного режиму та виявити регіональні особливості його впливу на суспільство.

Реалії організаційного становлення

У роки окупації України була сформована багаторівнева система управління захопленими територіями. У цій ієрархічній структурі органи місцевої адміністрації посідали нижчі щаблі владної вертикалі: міська управа виконувала функції проміжної ланки, тоді як районні управи становили безпосередній низовий рівень адміністративної системи.

Ініціатива створення місцевих органів управління в Києві виходила від членів похідної групи ОУН(м), які з перших днів німецької окупації намагалися використати адміністративний вакуум для інституційного закріплення української присутності в системі міського управління та діяли за погодженням із місцевими німецькими органами влади. Вони звернулися до представників київської інтелігенції з пропозицією сформувати міську адміністрацію. Уже 19 вересня 1941 р., у день захоплення міста, відбулося зібрання за участю 11 киян (переважно педагогів) та трьох членів ОУН(м), на якому було ухвалено рішення про створення Київської міської управи (далі — КМУ). Більшість присутніх підтримала кандидатуру професора Олександра Оглобина на посаду голови КМУ [38, с. 45; 39, с. 62—64; 40, с. 189, 272].

На початковому етапі діяльності О. Оглобин був змушений ухвалювати нормативно-розпорядчі акти, що регламентували як роботу самої управи, так і

функціонування всіх життєзабезпечувальних структур міста⁴. Перша постанова Київської міської управи — «Про взяття на облік майна, матеріалів та продуктів у бюджетних установах» — була ухвалена 3 жовтня⁵, тоді як перший наказ міського голови щодо призначення посадових осіб у КМУ датований 7 жовтня 1941 р.⁶

О. Оглоблин, а згодом і його наступник Володимир Багазій, упродовж вересня — грудня 1941 р. фактично діяли в умовах правового вакууму, без чітко визначених посадових інструкцій. У процесі ухвалення рішень вони керувалися передусім вимогами німецької окупаційної влади, а також поточною ситуацією в місті, власним досвідом і порадами інших службовців. Лише в січні 1942 р. було розроблено «Положення про Київську міську управу», яке, серед іншого, визначало й повноваження міського голови (бургомистра)⁷.

Окрім обрання міського голови для управління Києвом було сформовано Президію КМУ — колегіальний орган, покликаний ухвалювати спільні рішення щодо життєдіяльності міста та затверджувати постанови, обов'язкові до виконання персоналом управи й місцевим населенням⁸. До складу Президії входили голова управи, його заступники, керівники районних управ і завідувачі окремих профільних відділів КМУ. Існування такого органу на початковому етапі нацистської окупації свідчило про наявність обмежених елементів організаційної автономії Київської міської управи.

Не зупиняючись наразі на аналізі всіх елементів управління великим містом, маємо зауважити, що ситуація в Києві на той час була надскладною. Місто з 400-тисячним населенням залишилося зі зруйнованою інфраструктурою та гострою нестачею продовольства⁹. Унаслідок вибухів і пожеж у його центральній частині у вересні 1941 р. та через реквізиції помешкань окупаційною владою багато киян втратили житло, не діяв водогін і центральне опалення¹⁰. Все це вимагало рішучих і швидких кроків з нормалізації життя. Проте місцева управлінська верхівка, перебуваючи в стані формування, радше покладалася на допомогу окупаційної влади й тому не виявляла потрібної ініціативи. Діяльність Київської міської управи розпочалася в умовах безперервного насильства й масових репресій нацистського режиму, зокрема під час реалізації антиєврейської політики, апогеєм якої стали масові розстріли єврейського населення в Бабиному Яру. Питання участі або неучасті органів міського управління в реалізації нацистської репресивної політики, так само

⁴ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). Ф. Р-2356. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3; Спр. 43. Арк. 48—50, 52; Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 246. Арк. 9.

⁵ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 1.

⁶ Там само. Спр. 17. Арк. 1.

⁷ Там само. Спр. 43.

⁸ Там само. Ф. Р-2356. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 47—48; Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 1—60.

⁹ Радянські війська під час відступу підірвали всі мости та залізничні колії, два вокзали, усі текстильні фабрики, частину взуттєвих, хлібних, ковбасних, консервних, кондитерських та інших заводів і фабрик харчової та легкої промисловості, усі три електростанції та водопровідну станцію, у Дніпро скинули тисячі мішків з борошном, цукром, сіллю; олію вилили на вулицю [41, с. 266; 42, с. 22].

¹⁰ ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 15. Спр. 18а. Арк. 8—9 зв.

як і післявоєнні оцінки колаборації та радянські репресії проти колишніх співробітників управи [43], залишаються предметом для окремих досліджень.

За кілька днів після формування КМУ розпочалося створення районних управ, які підпорядковувалися міському голові¹¹. Ці низові управлінські ланки мали функціонувати як виконавчі органи районного рівня. За своєю побудовою районні управи здебільшого дублювали структуру КМУ та на початковому етапі діяльності також застосовували практику колективного ухвалення рішень, аналогічну запровадженій у міській управі.

З розрізнених архівних джерел і спогадів сучасників тієї доби випливає, що міська та районні управи демонстрували ознаки самоврядності винятково на початковому етапі своєї діяльності, коли Київ перебував під контролем військової адміністрації. Згодом (жовтень — початок грудня 1941 р.) районні управи виборювали свої повноваження, намагаючись перебрати на себе частину функцій міської управи. Основні суперечки розгорталися навколо контролю за промисловими підприємствами й установами, розташованими на території того чи іншого району. Для української цивільної адміністрації відновлення роботи цих об'єктів у найближчій перспективі мало критичне значення. Це забезпечило б доступ до необхідних ресурсів, наповнило бюджет та створило б умови для фінансування соціальної інфраструктури (лікарень, шкіл, їдалень для малозабезпечених тощо). Отже, жовтень — грудень 1941 р. характеризувався спробами районних управ збалансувати централізацію влади в міській управі та необхідність децентралізації повноважень для ефективного управління містом. Керівники райуправ виступали ініціаторами процесу децентралізації¹².

Період головування Володимира Багазія позначився посиленням контролю штаткомісаріату за діяльністю місцевої влади. З того часу фактично були знівлені дорадчі функції Президії міської управи м. Києва, оскільки голова міста самостійно ухвалював рішення від імені КМУ й видавав постанови, попередньо погоджуючи їх лише з міським комісаром¹³. «Військову владу заступила цивільна. На місто — штаткомісаріят, на Україну по Дніпро — райхскомісаріят. Все переходить у власність німецьких фірм, навіть житло, навіть трамваї. Міська управа повинна тільки стежити за санітарним станом міста, заощаджувати воду, та постачати робочу силу. Ніякого довозу продуктів не дозволено», — прокоментувала зміни у владі киянка Докія Гуменна [44, с. 247].

Місцева влада змушена була в умовах численних організаційно-бюрократичних перепон постійно «домагатися» дозволів, погоджень і матеріальних засобів від німецьких органів, що засвідчувало її підпорядковане становище та відсутність реальної автономії. Спроби вдосконалити систему з метою налагодження життєдіяльності міських громад, як правило, не мали успіху. Окупаційна керівна верхів-

¹¹ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 1—12; Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 22. Спр. 123. Арк. 1—3.

¹² ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 48.

¹³ Там само. Арк. 2—3, 5; Спр. 39. Арк. 5, 6, 8—10, 42, 43.

ка мала абсолютну владу й могла миттєво скасувати будь-які ініціативи райуправи наказом згори, формуючи атмосферу постійної невизначеності. Водночас невиконання або ігнорування розпоряджень німецької влади розцінювалося як «саботаж». Отже, представники української адміністрації змушені були маневрувати між вимогами окупантів та нагальними потребами місцевого населення, нерідко ризикуючи власною безпекою.

Поряд із посиленням контролю за діяльністю міської управи, нацистське цивільне управління здійснювало жорстку кадрову селекцію. Від 30 жовтня 1941 р., зі створенням управління шефа персоналу при штадткомісарі Києва, призначення посадовців місцевих адміністрацій підлягало обов'язковому погодженню з цим органом¹⁴. Одночасно розпочалися скорочення в міській та районних управах [36, с. 231—232]¹⁵.

Структура районних управ

Створені за зразком міської управи¹⁶, райуправи були місцевими органами виконавчої влади, відповідальними за управління в межах своїх адміністративних одиниць. Станом на 13 жовтня 1941 р. у Києві функціонувало 11 районних управ¹⁷ (Богданівська (до окупації — Ленінський район), Подільська (Петровський), Софіївська (Молотівський), Печерська (Кіровський), Шевченківська (Сталінський), Залізнична, Ярославська (Кагановичський), Володимирська, Святошинська (Жовтневий), Дарницька, Київська¹⁸).

Характерною рисою початкового періоду нацистської окупації стала нестабільність адміністративно-територіального устрою міста. Так, встановлена спочатку структура невдовзі зазнала численних змін. Уже 22 жовтня Святошинську райуправу ліквідували, а її територію приєднали до Володимирської — однак 21 листопада її знову виділили в окремих район. Водночас 24 жовтня 1941 р. з Подільського району було виокремлено Куренівську районну управу¹⁹. На цьому динаміка адміністративних перетворень не припинилася. Станом на 1 серпня 1942 р. список районних управ був таким: Богданівська, Подільська, Софіївська, Печерська, Шевченківська, Залізнична, Ярославська, Володимирська, Дарницька, Святошинська, Куренівська. Отже, кількість управ була такою самою, що й на початку — 11, проте їхні територіальні межі зазнали трансформацій. Кардинально

¹⁴ ДАКО. Ф. Р-2466. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1—7; Ф. Р-2356. Оп. 10. Спр. 5. Арк. 49—50.

¹⁵ Там само. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 41. Арк. 84.

¹⁶ Там само. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1—3; Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 4.

¹⁷ Там само. Ф. Р-2356. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 3; Спр. 45. Арк. 2.

¹⁸ Київська управа — фактично охоплювала частину приміської зони, до її складу входило 40 сіл (ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 1; Спр. 80. Арк. 3). Згодом, орієнтовно з лютого 1942 р. ця райуправа вийшла з підпорядкування КМУ (Там само. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 133).

¹⁹ Там само. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1; Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 53.

змінився і склад керівників районних управ: до 1 серпня 1942 р. зі старого складу залишилося тільки двоє — Є. Форостівський та О. Чеверда²⁰.

Подальші реорганізації адміністративного поділу Києва свідчили про тенденцію до укрупнення районів. Відповідно до розпорядження штаткомісара від 8 грудня 1942 р. «Про скорочення кількості районних управ у м. Києві», з 1 січня 1943 р. кількість районів скоротилася до 8. Було ліквідовано Святошинську, Куренівську та Богданівську управи. Територію Святошинського району, подібно до жовтневої реорганізації 1941 р., підпорядкували Володимирській райуправі, Куренівського — Подільській, а Богданівського — Шевченківській. Голови ліквідованих райуправ переважно стали заступниками голів об'єднаних райуправ, усіх інших скорочених співробітників направили на біржу праці²¹. Від березня 1943 р. Залізнична райуправа була приєднана до Ярославської [45].

Зміни на німецько-радянському фронті влітку 1943 р. спонукали окупаційну владу вчергове переглянути міську структуру. Для оптимізації контролю за ситуацією у м. Києві залишили тільки 5 районів: Центральний (Шевченківський), Північний (Подільський), Південний (Ярославський), Східний (Дарницький), Західний (Володимирський). Також в офіційній документації використовувалися німецькі еквіваленти назв районів, зокрема Київ-Центр, Київ-Норд, Київ-Зюд, Київ-Ост, Київ-Вест²². Новий адміністративно-територіальний поділ міста набув чинності 15 червня 1943 р., про що було повідомлено в місцевій пресі [46].

Таким чином, упродовж нацистської окупації кількість і територіальні межі районних управ зазнавали мінімум чотирьох трансформацій. Це, своєю чергою, призводило до змін у керівному та персональному складі цих органів влади.

Районні управи очолювали голови та їхні заступники. На ці посади, як правило, призначали місцевих мешканців. Критеріями для відбору були лояльність до нової влади, володіння німецькою мовою та досвід керівної діяльності. Райуправи склалися з відділів та інспектур (інспекцій). Відділи були більшими за обсягом роботи та кількістю співробітників. Інспекції, як правило, мали менший штат (часто один або два співробітники) і зосереджувалися на вужчих напрямках діяльності, що дозволяло здійснювати точковий контроль.

На пленумі КМУ 6 грудня 1941 р. керівник правничого відділу міської управи В. Лобуцький представив проект положення про районні управи Києва. Хоча цим документом передбачалася типова структура райуправи, фактичний перелік відділів і секцій не був стабільним упродовж усієї нацистської окупації. Він залежав від численних факторів, таких як: площа району, чисельність населення, кількість закладів соціальної інфраструктури, наявність / відсутність промислових підприємств, сільськогосподарських артілей тощо. Більшість райуправ включали підрозділи, що відповідали за управління справами, фінансами, житлово-комунальним господарством, освітою, охороною здоров'я, торгівлею тощо. Однак назви та

²⁰ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 43.

²¹ Там само. Ф. Р-2356. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 54—54 зв.

²² Там само. Ф. Р-2360. Оп. 14. Спр. 51. Арк. 5.

функції цих підрозділів могли відрізнятися. Наприклад, Подільська управа складалась із 12 секцій: адміністративна (підсекції: загальна, адміністративна, праці), шкіл та культури, охорони здоров'я, фінансова (бюджетна, податкова та ревізійна), харчування та сільського господарства (харчування й земельна підсекція); міських і господарчих підприємств, муніципальних садиб і приватного житлофонду, статистичної інспектури, торгівлі, ремісництва та промислів, транспорту й інспектури праці²³. У Шевченківській райуправі, на відміну від Подільської, були створені будівельна інспекція та районне карткове бюро²⁴. Однак у складі цієї райуправи не було інспекції міських і господарських підприємств.

Таким чином, структура районних управ у Києві була досить гнучкою та змінювалася залежно від вимог окупаційної адміністрації та конкретних місцевих умов. Хоча загальні принципи побудови райуправи зберігалися, кожен район мав свої особливості у формуванні адміністративного апарату.

Виконавча ієрархія

Діяльність районних управ Києва регламентувалася «Положенням про районні управи», погодженим міським комісаром 20 грудня 1941 р. та затвердженим керівником контрольно-інспекторського відділу 22 січня 1942 р.²⁵ Цей документ визначав районну управу як місцевий орган, відповідальний за розв'язання питань міського господарства районного значення, та регламентував її повноваження.

Основними формами організаційної роботи були пленуми та службові наради, що проводилися за аналогією з пленумами КМУ²⁶. Під час таких засідань голова райуправи інформував підлеглих про законодавчі нововведення, запроваджені на рівні КМУ чи штадткомісаріату, завідувачі профільних відділів чи інспектур доповідали про виконану за певний період роботу. Посадовці нерідко звертали увагу на основні проблеми й труднощі, що виникали під час виконання покладених на них функцій. Після обговорення доповідей учасники пленуму вносили пропозиції щодо усунення перешкод у роботі інспекторів райуправління та ухвалювали резолюції, обов'язкові до виконання. У деяких випадках робота керівника інспектури або підлеглих йому інспекторів визнавалася незадовільною, що могло призвести до їх звільнення²⁷.

Хоча районні управи діяли під жорстким контролем Київської міської управи та німецької адміністрації, вони прагнули налагодити якомога ефективнішу роботу із забезпечення життєдіяльності міста на своєму низовому рівні. Проте їхні прагнення наштовхувалися на нездоланні труднощі. До того ж саме «Положення про районні управи» передбачало поступове обмеження їхніх функцій.

²³ ДАКО. Ф. Р-2360. Оп. 8. Спр. 1. Арк. 26.

²⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 5. Спр. 64530. Арк. 52—53.

²⁵ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 1—12.

²⁶ Там само. Спр. 68. Арк. 1—40; Спр. 41. Арк. 1—145; Спр. 71. Арк. 1—19.

²⁷ Там само. Спр. 19. Арк. 100 зв.; Спр. 76. Арк. 8; Спр. 77. Арк. 25.

Структурні підрозділи районних управ — відділи — у своїй роботі керувалися постановами голови районної управи та вказівками відповідних профільних підрозділів міської управи. Це свідчить про ієрархічну підпорядкованість районних ланок КМУ. Ухвали районних управ вважалися неправочинними без відповідних санкцій з боку німецьких інстанцій, а також вимагали постійного погодження з Київською міською управою. Керівник правничого відділу КМУ В. Лобуцький підкреслював, що основне завдання райуправ полягало в контролі за виконанням розпоряджень штадткомісаріату та міської управи на рівні району. Хоча службовці райуправи й могли ініціювати певну діяльність, остаточне рішення щодо її реалізації ухвалювала міська управа²⁸.

Проте районні управлінці мали власне бачення цього питання. Це стало очевидним ще на етапі узгодження «Положення про районні управи». Проект цього документу, попередньо розісланий безпосередньо до районів, викликав жваве обговорення на кількох наступних пленумах КМУ. Найбільш суперечливим виявилось питання розподілу повноважень між міськими та районними органами влади.

Дискусії щодо розширення повноважень районних управ та їхньої децентралізації насправді точилися довкола пошуку найбільш раціональної моделі адміністрування окупованого міста. Прибічники автономії райуправи аргументували свою позицію необхідністю оперативного реагування на ситуацію «на місцях», що в реаліях «нового порядку» означало насамперед ефективніший облік і мобілізацію місцевих ресурсів під контролем районних ланок. Натомість опоненти децентралізації вбачали в ній ризик дублювання функцій із відділами КМУ та розмивання вертикалі управління, яка була критично важливою для окупанта як інструмент безперервної експлуатації міського господарства. Утім, обидві сторони суперечки діяли в межах парадигми, встановленої штадткомісаріатом: розбудова будь-яких управлінських структур мала на меті не розвиток самоврядування, а суто прагматичну мінімізацію епідеміологічних чи безпекових загроз для німецьких військових. Будь-яка «турбота» про потреби киян була вторинною та спрямовувалася винятково на підтримання мінімальної працездатності населення, необхідної для цільового працевикористання та ресурсного забезпечення потреб Третього Райху²⁹.

Негативно позначалося на роботі райуправ прагнення завідувачів відділів КМУ поза встановленим регламентом керувати відповідними профільними відділами. Це призводило до того, що голова райуправи не був поінформований про розпорядження, які його підлеглі отримували безпосередньо від керівників відділів КМУ³⁰. Наступним напрямком, щодо якого виникли суперечки в контексті положення про райуправи, стало визначення зон відповідальності за житлове господарство, торгівлю та харчування на території району³¹.

²⁸ ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

²⁹ Там само. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 15—16.

³⁰ Там само. Арк. 50.

³¹ Там само. Арк. 17, 20.

Компетенція

Попри обмеженість повноважень районні управи Києва відповідно до затвердженого «Положення про районні управи» мали широкий спектр функцій, що охоплювали основні сфери життєдіяльності міста. Не вдаючись до всебічного аналізу компетенцій усіх структурних підрозділів, зосередимо увагу на діяльності лише окремих відділів та інспектур. Так, інспектура освіти відповідала за: 1) охоплення обов'язковим навчанням у школах дітей шкільного віку, насамперед 7—11 років; 2) організацію навчальних закладів у межах району згідно з директивами відділу освіти міської управи; 3) організацію дитячих садків і сиротинців; 4) відбір педагогічних кадрів і подання їх на затвердження до відділу освіти КМУ³²; 5) формування штату районних бібліотек, погодження його з відділом освіти міської управи та контроль за діяльністю бібліотек; 6) організацію курсів німецької мови. Окрім того, на працівників цієї інспектури покладалися значні громадські навантаження (збір кольорових металів, облік безгосподарчого майна, збирання допомоги для радянських полонених, реєстрація працездатного населення) та соціальна опіка (організація їдалень із безплатним харчуванням для дітей, пенсіонерів, вчителів; забезпечення шкільних колективів земельними ділянками для вирощування городуни тощо).

У Шевченківському районі в інспектурі культури та освіти, наприклад, працював лише один інспектор, на прізвище Корнійчук, на якого покладалися всі вищеперераховані функції, а його зарплата (за умов доволі широкого кола завдань) становила мізерні 200 крб, на які в окупованому місті можна було придбати дві паниці хліба чи 200 г сала [37, с. 236]³³.

Для іншого важливого напрямку діяльності райуправи — торгівлі та харчування — на рівні районів пропонувалося створити лише інспектуру³⁴. Вона мала відповідати за організацію та функціонування мережі магазинів і закладів громадського харчування, сприяти розвитку кооперативної та приватної торгівлі; контролювати дотримання гуртових і роздрібних цін; розподіл промислових товарів серед населення; інспектувати крамниці та їдальні всіх типів; розглядати скарги щодо порушень роботи торговельних і харчових закладів району, а також вести облік безгосподарчого³⁵ майна та краму, який зберігся з доокупаційних часів у магазинах і на складах тощо. Крім того, у районах, де не було карткових бюро, інспектура торгівлі та харчування забезпечувала видачу продуктових карток та здійснювала контроль за ними.

Прикладом широкого кола вирішуваних завдань і значного навантаження на районні управи може слугувати Залізнична райуправа, де інспектура торгівлі та

³² ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 10 (Відділ освіти та культури КМУ здійснював централізовану фільтрацію педагогічних працівників та на основі поданих заяв, анкет, а інколи й співбесід визначав їх «придатність» (лояльність) для роботи в школі).

³³ Там само. Спр. 105. Арк. 1, 5 зв.

³⁴ Там само. Спр. 38. Арк. 9.

³⁵ У часи нацистської окупації категорія безгосподарчого охоплювала майно, конфісковане з помешкань киян, які евакуювалися на початку німецько-радянської війни, а також речі знищених євреїв.

харчування складалася лише з двох інспекторів, але мала великий обсяг роботи. Станом на 1 травня 1942 р. в районі діяло сім продуктових крамниць, одна їдальня, сім кафе-закусочних, три крамниці промислових товарів, три дитячі їдальні, три їдальні для інвалідів³⁶ — загалом 24 заклади. Крім того, на інспектуру покладалося завдання забезпечення продовольчими картками 30 223 мешканців району³⁷. Таке значне навантаження часто ставало причиною обговорень на нарадах райуправ щодо неефективної або неналежної роботи інспекторів, які об'єктивно не могли виконати всі покладені на них обов'язки.

Відсутність чіткої регламентації роботи райуправ у початковий період нацистської окупації (жовтень 1941 — січень 1942 рр.) оприявнила низку проблем у системі управління містом. Паралелізм у роботі райуправ і відділів КМУ, відсутність відповідних інструкцій і розмитість меж компетенції райуправи призвели до того, що співробітники останньої інколи діяли на власний розсуд і перебирали на себе функції, що не входили до їхніх обов'язків. Це, своєю чергою, спровокувало гострі дискусії на пленумі КМУ щодо розподілу повноважень, в яких брали участь голови міської та районних управ, їх заступники, а також завідувачі відділів, питання яких були внесені до порядку денного. Як вказувалося вище, районні управлінці прагнули розширити сферу своєї діяльності, включаючи до неї управління промисловими підприємствами, розташованими на території району. Однак співробітники КМУ вважали такі зазіхання безпідставними³⁸, наполягаючи на необхідності чіткого розмежування підприємств державного, міського й районного масштабу й відповідного визначення їх належності до об'єктів різного рівня управління.

Нацистська окупаційна влада вже з 1942 р. швидко й радикально розв'язала такі суперечливі питання, обмеживши повноваження як КМУ, так і райуправ, перепідпорядкувавши найважливіші об'єкти відповідним підрозділам штатдткомісаріату³⁹. «Все, що є в Києві, — воєнні трофеї. До свідомости киян ще не дійшло, що не тільки промисловість, безгосподарне майно втікачів, житловий фонд, але й самі

³⁶ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 87. Арк. 3–3 зв.

³⁷ Там само. Ф. Р-2356. Оп. 15. Спр. 18а. Арк. 16 зв.

³⁸ Там само. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 3—4.

³⁹ Ця конкуренція з часом була усунута німецькою владою, яка оголосила свої претензії на все майно, що мало державне значення (до нього зарахували об'єкти, що в радянські часи мали загальносоюзний чи республіканський статус). Окрім цієї категорії було ще муніципальне майно, саме воно залишилося у віданні міської управи. З метою інвентаризації та класифікації майна КМУ, виконуючи розпорядження німецької цивільної влади, ухвалила інструкцію, згідно з якою голови районних управ мали до 31 грудня 1941 р. надати до правничого відділу міської управи детальні відомості про земельні ділянки, житлові й нежитлові приміщення, а також про промислові підприємства та інші заклади, що знаходилися на території їхніх районів. Класифікація майна здійснювалася на підставі джерел його фінансування. Для підтвердження належності майна до певної категорії передбачалося подання відповідних документів — договори оренди, платіжні документи, службові записки тощо. Особлива увага приділялася промисловим підприємствам, щодо яких необхідно було заповнити спеціальну форму, вказавши вид діяльності, технічний стан і рівень завантаження виробничих потужностей (ДАКО. Ф. Р-2362. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 14—16).

вони — воєнні трофеї», — дуже влучно ретранслявала настрої та позицію окупантів Докія Гуменна. І продовжувала, викладаючи свої спостереження: «Кияни ще чіплялися за якісь надії, розповідали одне одному, що в Берліні обмірковуються якісь новітні форми українського самоврядування. Та навіть над тими, які вірили цим чуткам, висів пригнічений, безнадійний настрій» [44, с. 258].

Таким чином, повноваження районних управ були декларативно широкими, а на практиці значно обмежувалися контролем з боку КМУ та німецької окупаційної влади. До того ж їхня буденна робота супроводжувалася внутрішніми проблемами та конфліктами організаційного характеру.

Кадри

Кадрова політика місцевих органів влади в роки нацистської окупації Києва еволюціонувала під впливом як внутрішніх потреб, так і жорстких вимог окупаційної адміністрації.

Процедура формування штату службовців райуправ та їх підпорядкування були зумовлені об'єктивними та суб'єктивними факторами. Голову райуправи призначала Президія Київської міської управи. Він здійснював безпосереднє керівництво діяльністю управи та був підзвітним голові міста, а в разі його відсутності повноваження переходили до його заступника⁴⁰. Механізм призначення низового персоналу райуправи неодноразово змінювався. У вересні — жовтні 1941 р. керівників відділів і службовців призначав безпосередньо голова райуправи⁴¹, а від листопада 1941 р. право внесення кандидатур перейшло до очільників відділів і високопосадовці КМУ, за погодженням з управлінням шефа персоналу при штадткомісарі⁴². Від грудня 1941 р. набір працівників для райуправ здійснювала інспекція з кадрів, також за погодженням з головою райуправи та керівниками відповідних відділів⁴³.

Остаточну крапку в монополізації кадрових питань поставила спеціальна інструкція, затверджена головою міста Києва 24 квітня 1942 р.⁴⁴, та розпорядження райхскомісара України Е. Коха «Про обмеження зміни місця праці» від 4 березня 1942 р. Ці документи закріпили за біржею праці виняткове право на всі «посадові» переміщення працездатного населення, зокрема переведення та звільнення [47]⁴⁵.

Робота в міських органах влади для ідеологічно «необтяжених» киян у роки окупації вважалася престижною, насамперед через низку привілеїв. Працевлаштування в управлінських структурах давало можливість отримувати продуктові й

⁴⁰ ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6—8; Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 4. Після ліквідації організаційно-інструкторського відділу КМУ голову райуправи та його заступника (погоджуючи з головою райуправи) затверджував голова міста.

⁴¹ Там само. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 45.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4.

⁴⁴ Там само. Ф. Р-2356. Оп. 17. Спр. 3. Арк. 1—3.

⁴⁵ Там само. Спр. 9. Арк. 6, 7.

промислові товари, а головне — гарантувало тривале звільнення від вивезення на примусову працю до Німеччини. Для отримання місця в управлінських структурах, як і за радянських часів, у пригоді ставали протекція родичів, блат і кумівство. Інколи навіть радянські керівники, які з тих чи інших причин залишилися в Києві, поверталися на свої колишні посади, хоча окупаційна влада намагалася не залучати їх з політичних міркувань.

Міська влада та німецька адміністрація висували різні вимоги при відборі кадрів. Якщо КМУ офіційно декларувала серед якостей претендентів професійну компетентність, відповідальність, пунктуальність, комунікаційні здібності, бездоганну моральну репутацію⁴⁶ та наявність вищої освіти (перевага надавалася вчителям, юристам, інженерам)⁴⁷, то для нацистських чиновників визначальними були лояльність, надійність і виконавча дисципліна⁴⁸.

Попри декларації, реальний рівень освіти службовців в апараті райуправ залишався низьким. На прикладі Софійської райуправи (станом на 15 грудня 1941 р.) видно, що вищу освіту мали тільки 19,4 % працівників і незакінчену вищу 9,6 %, тоді як значну частину складали особи із середньою (34,6 %), незакінченою середньою (19,6 %) і навіть нижчою освітою (15,3 %). Один працівник був неписьменний⁴⁹. Віковий склад райуправи також був строкатим. Найбільшу частку становили службовці віком 40—50 років (35,7 %) та понад 50 років (30,7 %). Інші вікові категорії (до 20 років, 20—30, 30—40 років) складали по 11,2 %. У відділі пропаганди працював кур'єром підліток, молодше 14 років⁵⁰.

З кінця 1941 р. німецька служба безпеки посилила перевірку претендентів на роботу, вбачаючи в місцевих управах «осередки більшовицької агентури»⁵¹. Процедура «фільтрації» включала аналіз автобіографії та проведення співбесід. Приховування фактів, зокрема й належності до партії чи комсомолу, трактувалося як акт ворожості щодо німецької влади⁵².

Особлива увага приділялася низовій ланці — керівникам будинкових управлінь і двірникам. Ці «посадовці» в умовах окупації перетворилися на важливих агентів контролю, відповідальних за облік населення, виявлення неблагонадійних для режиму осіб (комуністів, комсомольців, колишніх радянських номенклатурних працівників, євреїв), фіксацію появи «підозрілих» осіб⁵³.

Діяльність райуправ супроводжувалася внутрішніми конфліктами. З одного боку, місцеві очільники (наприклад, голова Софіївської райуправи Л. Форостівський) намагалися підвищити ефективність апарату через агестації⁵⁴. З іншого —

⁴⁶ ДАКО. Ф. Р-2362. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 72.

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 16.

⁴⁸ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 89 зв.

⁴⁹ Там само. Арк. 89.

⁵⁰ Там само. Арк. 89 зв.

⁵¹ Там само. Ф. Р-2466. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

⁵² Там само. Арк. 6.

⁵³ Там само. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 74. Арк. 7 зв. — 8, 29.

⁵⁴ Там само. Спр. 19. Арк. 14.

спостерігався брак фаховості (як у випадку з призначенням колишньої сортувальниці пошти завідувачкою бюро метрик в Ярославській райуправі) та корупція⁵⁵.

Кадрове питання неодноразово обговорювалося на пленумах КМУ. Серед іншого розглядалася можливість раціоналізації структури з метою економії бюджетних коштів, а також перегляду заробітних плат⁵⁶. Для забезпечення підвищення розміру платні (на 20—30 %), необхідно було насамперед налагодити ефективне функціонування міських підприємств і збільшити дохідну частину бюджету. Водночас німецька цивільна адміністрація вимагала від КМУ переглянути систему оподаткування та рекомендувала запровадити нові податки⁵⁷. Представники райуправ, своєю чергою, обстоювали право на отримання до свого бюджету частини податкових надходжень від виробництв, розташованих на їхніх територіях⁵⁸. Однак німецька влада оперативно розв'язала ці суперечки, встановивши, що вся дохідна частина бюджету КМУ має надходити на рахунок райхскомісара в райхсбанк⁵⁹. Це рішення фактично позбавило місцеві адміністрації права розпоряджатися зібраними податковими коштами.

Ситуація загострилася восени 1942 р., коли через дефіцит робочої сили в Райху німецька цивільна адміністрація ініціювала масові скорочення персоналу в КМУ та райуправах (зокрема, встановлено ліміт у 1025 працівників для всіх райуправ)⁶⁰. Звільнені співробітники спрямовувалися на біржу праці й автоматично ставали кандидатами на вивезення до Німеччини.

Мовна проблема й особливості адміністрування

У період німецької окупації Києва мовна політика відіграла важливу роль у функціонуванні адміністрації. Офіційне листування між німецькими та місцевими органами влади велося винятково німецькою мовою. Тож володіння нею стало об'єктивною вимогою для співробітників райуправ, що спричинило збільшення попиту на фахівців із відповідними знаннями. Проте знайти достатню кількість таких робітників було нелегко. Посадовці німецьких військових органів влади відзначали серйозний брак перекладачів. Німці-перекладачі з російської мови залучалися здебільшого до роботи у відділі пропаганди та розвідділі при польових комендатурах. Натомість для інших служб набирали перекладачів з місцевого населення, віддаючи перевагу фольксдойче⁶¹. З огляду на дефіцит кваліфікованих перекладачів

⁵⁵ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 49; Спр. 38. Арк. 21—22.

⁵⁶ Там само. Спр. 39. Арк. 5, 13, 20.

⁵⁷ Там само. Арк. 26, 38.

⁵⁸ Там само. Арк. 6.

⁵⁹ Там само. Арк. 10.

⁶⁰ Там само. Ф. Р-2356. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 84; Оп. 6. Спр. 44. Арк. 20; Ф. Р-2412. Оп. 2, спр. 76. Арк. 3 зв.; Спр. 67. Арк. 10.

⁶¹ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 7.

і недостатній рівень їхньої підготовки, запроваджувалася система надбавок до заробітної плати для працівників управ, які належно володіли німецькою мовою⁶².

Попри домінування німецької мови в міжвідомчому листуванні, уся внутрішня комунікація в межах управ мала відбуватися винятково українською мовою. Постанова № 86 КМУ від 1 листопада 1941 р. чітко наставляла, що саме українська мова є «урядовою мовою». Це правило поширювалося на всі офіційні документи, ділове листування, оголошення, написи й анонси у пресі та публічних місцях, усне спілкування в службових приміщеннях⁶³.

Проте рівень знання української мови окремих посадовців управ не влаштував міського голову. З метою систематизації та стилістичної обробки інформації, особливо зважаючи на те, що більшість розпорядчих документів публікувалася в окупаційній пресі, В. Багазій 15 грудня 1941 р. видав постанову про запровадження нових посад — кодифікатора та літературно-стилістичного редактора⁶⁴. Це свідчило про прагнення до підвищення мовної культури в адміністративному діловодстві.

Однак ще серйознішою проблемою виявилася практична відсутність належної управлінської культури серед працівників райуправ, спричинена браком відповідного досвіду. Це підтверджується, наприклад, наказом № 2 від 9 січня 1942 р. по Софіївській райуправі, у якому йшлося про випадки порушення працівниками райуправи субординаційних норм щодо вищого керівництва. Зокрема в ситуаціях, коли службовці не могли самостійно врегулювати звернення громадян, вони спрямовували відвідувачів безпосередньо до штадткомісаріату (вул. Виноградна, 21). Л. Форостівський категорично заборонив подібну практику, наголошуючи на необхідності розв'язання питань відвідувачів силами райуправи, або за сприяння відділів КМУ⁶⁵.

Крім того, траплялися випадки байдужого ставлення посадовців до потреб мешканців Києва. Міський голова В. Багазій, проінспектувавши роботу райуправ, виявив високий рівень бюрократизму, рудименти радянських практик і зловживання. Він стверджував, що окупаційна влада була готова розширити повноваження місцевих органів влади лише за умови успішного складання «іспиту зрілості», тобто демонстрації здатності ефективно розв'язувати проблеми, проявляти ініціативу та виконувати поставлені завдання⁶⁶.

Арешт В. Багазія (19 лютого 1942 р.) став відправною точкою для реорганізації структури та кадрового складу районних управ. Окупаційні чиновники закидали другому міському голові активну націоналістичну позицію та звинувачували його в просуванні на посади своїх однодумців. Тож після призначення новим головою КМУ Л. Форостівського відбулися «чистки». Свідок тих подій Докія Гуменна від-рефлексувала на цю «примусову ротацію» таким чином: «Перший [голова міської управи] десь сидить нишком, другий у тюрмі... Як прочистили від “крайніх націоналістів” апарат міської управи, відразу повилазила “єдїнонедїлімщина”». Авторка цих

⁶² ДАКО. Ф. Р-2362. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 76.

⁶³ Там само. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 91.

⁶⁴ Там само. Спр. 2. Арк. 85.

⁶⁵ Там само. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 24.

⁶⁶ Там само. Спр. 38. Арк. 66, 68, 70.

суджень продовжила: «І де вони тільки набралися? “Істинно-русскіє”, монархісти, їх синки, рідня, знайомі. В яку канцелярію не зайдеш, — скрізь “чисто русскій” київський жаргон [...] їм німці, бачте, більше вірять...» [44, с. 268]. Про спроби українців сформувати управлінський апарат на свій розсуд і реакцію нацистських зайд повідомляв і Костянтин Штепа: «Перший склад управи був випадковим. Потім, за схваленням німців, ОУН почала “чистку”; німці повністю покладалися на них. Це було вже через два-три тижні після їхнього прибуття. До грудня 1941 року всіх початкових членів управи було викреслено. Потім, приблизно від січня 1942 року, німці почали розправлятися з ОУН: армія продовжувала підтримувати кращі стосунки з ОУН, але Генеральний комісаріат був категорично проти цього»⁶⁷.

Від того часу районні управи діяли під безоглядно жорстким контролем німецької військової комендатури. Комендант видавав накази від імені німецького командування, обов'язкові для виконання всіма мешканцями міста та управлінськими структурами. Також він визначав коло посадових обов'язків і повноважень районних керівників і голів управ. Для постійного контролю за їх діяльністю комендант вимагав від них регулярних звітів.

Платня посадовців

Питання заробітної плати службовців районних управ було складним і суперечливим. Л. Форостівський на пленумі 15 листопада 1941 р. піддав критиці запропоновані фінансовим відділом розміри ставок, указавши на низку невідповідностей. Так, наприклад, завідувач фінансового відділу мав одержувати 1700 крб, тоді як голова управи лише 1400 крб (з 30 % надбавки), а його заступник — 1100 крб. Диспропорції спостерігалися і в середній ланці: бухгалтер фінансового відділу отримував на 300 крб більше, ніж його колега в житловому відділу. Натомість зарплатня лікаря чи вчителя (300—400 крб) була в рази нижчою за платню працівників управлінського апарату. Водночас заробіток технічного персоналу (кур'єр, прибиральниця — по 90 крб) був суто номінальним⁶⁸. Така політика свідчила про намагання режиму створити лояльний прошарок «привілейованих» управлінців, залишаючи інтелігенцію та робітників на межі виживання.

Згодом фінансовий відділ КМУ запропонував новий штатний розпис, відповідно до якого рівень зарплати залежав від фінансових надходжень у районі. Це було прямим стимулом для районних управлінців до максимально жорсткого та ефективного збору податків і ресурсів з місцевого населення. Зокрема, голова Куренівської райуправи М. Потульницький у зверненні до В. Багазія від 10 січня 1942 р. висловив протест проти зарахування району до нижчої, третьої, категорії. Окрім територіальної розпорошеності району (до с. Пуща-Водиця, яке входило до складу району, було 12 км, до Пріорки, Сирця, с. Вітряні Гори та Шевчен-

⁶⁷ Harvard Project on the Soviet Social System. Schedule B. Vol. 11. Case 440 (interviewer A.D.) [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5481338\\$4i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5481338$4i) (дата звернення: 11.11.2025).

⁶⁸ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 39—41.

ко — від 3 до 5 км) та транспортних витрат працівників, посадовець апелював до необґрунтованої диференціації ставок. Керівник житлової контори (900 крб) отримував менше за секретаря управи (1000 крб), а відповідальний за мобілізацію ресурсів інспектор кадрів мав ставку (600 крб), що не відповідала ступеню його відповідальності перед «ноювою владою». Ситуація з нижчим персоналом залишалася катастрофічною: ставки діловода (300 крб), вартового (250 крб) чи прибиральниці (180 крб) не покривали навіть мінімальних потреб в умовах стрімкого зростання цін на «чорному ринку»⁶⁹. Проте заклики до перегляду ставок не мали успіху, оскільки стратегія окупантів полягала в тотальній економії на цивільному секторі. Ба більше, сама система виплат, надання пайків і харчування за місцем роботи перетворювалася на механізм жорсткої прив'язки кадрів до окупаційної машини. Будь-яка винагорода, незалежно від її розміру, ставала засобом утримання персоналу в повній адміністративній та економічній залежності від режиму, забезпечуючи його безперерйне функціонування як інструменту експлуатації міста.

Підбиваючи підсумки цієї науковою розвідки, задля справедливості треба констатувати, що порушені питання не охоплюють всього широкого спектра проблем окупаційного адміністрування. Проте й запропонований екскурс у роки нацистської окупації столиці України дає змогу стверджувати, що на короткому відтинку часу в певних колах місцевого населення зберігалися наївні сподівання на те, що німці будуть враховувати пріоритети містян. Натомість реалії окупації швидко розвіяли ці ілюзії, продемонструвавши, що нацистський режим мав власні далекосяжні цілі, які суперечили інтересам українського населення.

Короткий час цивільні органи міської влади намагалися реалізувати за певними напрямками прагнення українців до самоорганізації та соціального захисту місцевого населення. Однак окупанти негативно поставилися до подібних ініціатив працівників управ і дуже швидко перетворили ці структури на слухняне зняряддя окупаційної політики.

Хоча райуправи докладали зусиль до відновлення та налагодження життєдіяльності основних галузей міського господарства, закладів освіти й культури, медичних установ, їхня діяльність перебувала під жорстким контролем міського комісаріату. Ефективність управлінських рішень нівелювалася відсутністю санкцій з боку німецьких інстанцій, які у своїй політиці послідовно нехтували інтересами місцевого населення. Адже мета окупантів полягала у впровадженні «нового порядку» та налагодженні роботи тільки тих галузей міського господарства, які обслуговували потреби Вермахту чи економку Третього райху. Отже, діяльність районних управ була цілковито підпорядкована стратегії прагматичної експлуатації окупованої території, де «турбота» про побут містян була лише засобом запобігання хаосу, який міг би зашкодити німецьким інтересам.

Формування структури райуправ у роки нацистської окупації України відобразало намагання окупаційних органів влади знайти баланс між ефективним управлінням на локальному рівні та раціональним використанням наявних ресурсів.

⁶⁹ ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 4—5.

Слід зазначити, що впродовж нацистської окупації Києва структура міського управління зазнала суттєвих змін. Кількість та територіальні межі районних управ трансформувалися мінімум чотири рази. Якщо на початковому етапі повноваження районних управ були декларативно широкими, а їхня діяльність характеризувалася певною автономністю та орієнтацією на потреби місцевої людності, то невдовзі вони зазнали значних обмежень і жорсткого контролю з боку КМУ та німецької цивільної адміністрації.

Окрім зовнішнього тиску, буденна робота районних управ супроводжувалася постійними внутрішніми проблемами й конфліктами організаційного характеру через розмитість меж компетенції. Уже до літа 1942 р. функції цих структур були зведені переважно до реєстрації та обліку населення, розподілу продовольства й нагляду за установами, розташованими на підпорядкованих територіях. Втрата будь-яких ознак самоврядності, зокрема й через заборону розпоряджатися фінансами, остаточно перетворила районні управи на виконавців управлінських рішень нацистської окупаційної влади. Така деградація суб'єктності не була несподіваною, оскільки займанці передусім керувалися власним баченням ролі окупованих земель у своїх стратегічних планах, яке полягало в нещадній експлуатації ресурсів і підкоренні населення міста.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Dereiko, I. Nimetski orhany bezpeky ta politsiini formuvannia. *Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv, 2012. 20-28 [in Ukrainian].
[Дерейко І. Німецькі органи безпеки та поліційні формування. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення* / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова та ін. Київ, 2012. С. 20—28].
2. Paxton, R.O. *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940—1944*. New York: Knopf, 1982. 399 p.
3. Wouters, N. Municipal Government during the Occupation (1940–5): A Comparative Model of Belgium, the Netherlands and France. *European History Quarterly*. 2006. 36 (2): 225-246.
4. Deak, I. *Європа на суді. Історія співпраці, опору та відплати під час Другої світової війни*. Київ: Дух і Літера, 2025. 336 с.
[Деак І. Європа на суді. Історія співпраці, опору та відплати під час Другої світової війни. Київ: Дух і Літера, 2025. 336 с.].
5. Jackson, J. *France: The Dark Years, 1940—1944*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2001. 684 p.
6. Benz, W., Houwink ten Cate, J. & Otto, G. *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*. Berlin, 1998. 223 s. [in German].
7. Chiari, B. *Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland 1941—1944*. Düsseldorf: Droste, 1998. 393 s. [in German].
8. Due Enstad, J. *Soviet Russians under Nazi Occupation: Fragile Loyalties in World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 272 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108367707>.
9. Kay, A.J. *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing*. New Haven: Yale University Press, 2021. 400 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv1z9n1qs>.

10. Lehnstaedt, S. *Occupation in the East: The Daily Lives of German Occupiers in Warsaw and Minsk, 1939—1944*. New York: Berghahn Books, 2016. 318 p. DOI: <https://doi.org/10.3167/9781785333231>.
11. Steinberg, J. *The Third Reich Reflected: German Civil Administration in the Occupied Soviet Union, 1941—1944*. *The English Historical Review*. 1995. 110 (437): 620-651.
12. Connor, S.A. *Golden Pheasants and Eastern Kings: The German Civil Administration in the Occupied Soviet Union, 1941—1944*. PhD diss. Wilfrid Laurier University, 2008. 298 p.
13. Koval, M.V. *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyzniani viinakh (1939—1945 rr.)*. Т. 12. Київ, 1999 [in Ukrainian].
[Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). Т. 12. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.]
14. Makovska, N. (Comp.). *Arkhivy okupatsii 1941—1944: Bilshе ne taiemno*. Т. 1. Київ, 2006 [in Ukrainian].
[Архіви окупації 1941—1944: Більше не таємно. Т. 1 / Упоряд. Н. Маковська. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 872 с.]
15. Motrenko, T.V. & Smolii, V.A. (Eds.). *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini*. Т. 2. Київ, 2009 [in Ukrainian].
[Історія державної служби в Україні: у 5 т. Т. 2. Відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій. Київ: Ніка-Центр, 2009. 512 с.]
16. Smolii, V.A. (Ed.). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia*. *Istorychni narysy*. Кн. 1—2. Київ, 2011 [in Ukrainian].
[Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. В.А. Смолій (голова редкол.). Кн. 1—2. Київ: Наукова думка, 2011.]
17. Tarnavskiy, I.S. *Polityka Tretoho Reikhu ta yoho soiuzyntykiv na okupovanykh ukrainskykh zemliakh v roky Druhoi svitovoi viiny*. Donetsk, 2012 [in Ukrainian].
[Тарнавський І.С. Політика Третього Рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни. Донецьк, 2012. 492 с.]
18. Berkhoff, K. *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsytskoiu vladoiu*. Київ, 2011 [in Ukrainian].
[Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 455 с.]
19. Lauer, V. *Tvorennia natsytskoi imperii ta Holokost v Ukraini*. Київ, 2010 [in Ukrainian].
[Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав, 2010. 368 с.]
20. Levchenko, Yu.I. *Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsiinoi vlady v administratyvno-terytorialnykh odynytziakh Ukrainy, 1941—1944 rr*. Київ, 2017 [in Ukrainian].
[Левченко Ю.І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України, 1941—1944 рр. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. 401 с.]
21. Stelnykovych, S.V. *Zhytomyrsko-Vynnytskyi rehion v umovakh natsytskoi okupatsii (1941—1944 rr.)*. Zhytomyr, 2015 [in Ukrainian].
[Стельникович С.В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941—1944 рр.). Житомир, 2015. 592 с.]
22. Struve, K. *Nimetska vlada, ukrainskyi natsionalizm, nasylystvo proty yevreiv: Lito 1941 roku v Zakhidnii Ukraini*. Київ, 2021 [in Ukrainian].
[Струве К. Німецька влада, український націоналізм, насильство проти євреїв: Літо 1941 року в Західній Україні. Київ: Дух і Літера, 2021. 608 с.]

23. Uraĭin, M.H. Kolaboratsionizm na terytorii Zhytomyrsko-Vynnytskoho rehionu u roky natsyystskoi okupatsii: (Doctoral diss. of philosophy). Kyiv, 2025. URL: <https://enpuir.udu.edu.ua/entities/publication/b7dc7f0c-b40f-4164-9f22-c9864938d860> [in Ukrainian].
[Уракін М.Г. Колабораціонізм на території Житомирсько-Вінницького регіону у роки нацистської окупації: дис. ... д-ра філософії (PhD). Київ, 2025. 266 с. URL: <https://enpuir.udu.edu.ua/entities/publication/b7dc7f0c-b40f-4164-9f22-c9864938d860> (дата звернення: 05.02.2026)].
24. Vlasenko, S. Orhany vlady na terytorii viiskovoi zony Ukrainy v period natsyystskoi okupatsii: orhanizatsiia, pidbir kadriv, funktsionuvannia (1941—1943 rr.). *Siversianskyi litopys*. 2015. 2: 61-62 [in Ukrainian].
[Власенко С. Органи влади на території військової зони України в період нацистської окупації: організація, підбір кадрів, функціонування (1941—1943 рр.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 2. С. 61—62].
25. Honcharenko, O.M. Funktsionuvannia okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu "Ukraina". Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна». Київ, 2011. 600 с.].
26. Honcharenko, O.M., Kunytskyi, M.P. & Lysenko, O.Ye. Systema orhaniv mistsevoho upravlinnia na terytorii raikhskomisariatu "Ukraina" ta "viiskovoi zony". 1941—1944 rr. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941—1944 рр. Київ, 2014. 151 с.].
27. Dereiko, I.I. Struktura okupatsiinykh orhaniv Reikhskomisariatu "Ukraina". *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. 2004. 8 (1): 259-268 [in Ukrainian].
[Дерейко І.І. Структура окупаційних органів Рейхскомісаріату «Україна». *Сторінки воєнної історії України*. 2004. Вип. 8, ч. 1. С. 259—268].
28. Zabolotna, T. Administratsiia Kyieva v roky natsyystskoi okupatsii. *Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv, 2012. 14-19 [in Ukrainian].
[Заболотна Т. Адміністрація Києва в роки нацистської окупації. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення* / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова та ін. Київ, 2012. С. 14—19].
29. Zabolotna, T. Struktura tsyvilnykh orhaniv okupatsiinoi vlady v Kyievi. *Arkhivy okupatsii. 1941—1944*. Kyiv, 2006. 769-773 [in Ukrainian].
[Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві. *Архіви окупації. 1941—1944* / Держ. комітет архівів України; упоряд. Н. Маковська. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 769—773].
30. Melnychuk, L.V. Funktsionuvannia orhaniv mistsevoho upravlinnia okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu "Ukraina" (1941—1944 rr.) (Candidate's diss. of the historical sci). Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2014. URL: <https://oai.org.ua/index.php/record/view/570791> [in Ukrainian].
[Мельничук Л.В. Функціонування органів місцевого управління окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941—1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2014. 271 с. URL: <https://oai.org.ua/index.php/record/view/570791> (дата звернення: 22.01.2026)].
31. Skorobahatov, K. Kharkiv u chasy nimetskoï okupatsii (1941—1943). Kharkiv, 2004 [in Ukrainian].

- [Скоробогатов К. Харків у часи німецької окупації (1941—1943). Харків: Прапор, 2004. 216 с.].
32. Kisil, I. Orhanizatsiia diialnosti biuro metryk raionnykh uprav m. Kyieva v roky natsyystskoi okupatsii (lystopad 1941 — veresen 1943 rr.). *Arkhivy Ukrainy*. 2024. 3: 117-130. DOI: <https://doi.org/10.47315/archives2024.340.117> [in Ukrainian].
[Кісіль І. Організація діяльності бюро метрик районних управ м. Києва в роки нацистської окупації (листопад 1941 — вересень 1943 рр.). *Архіви України*. 2024. Вип. 3. С. 117—130. DOI: <https://doi.org/10.47315/archives2024.340.117>.]
33. Kostiuchok, O.V. Stvorennia Kyivskoi miskoi upravu ta yii diialnist u sotsialnii i ekonomichnii sferakh (veresen 1941 — liutyi 1942 r.) (Candidate's diss. of the historical sci). Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Костючок О.В. Створення Київської міської управи та її діяльність у соціальній і економічній сферах (вересень 1941 — лютий 1942 р.): дис... канд. іст. наук. Київ, 2012. 250 с.].
34. Udovuk, V.M. Nimetsko-fashyystskiy okupatsiinyi rezhym (1941—1944 rr.) na terytorii heneralnoi oblasti "Kyiv" (Candidate's diss. of the historical sci). Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941—1944 рр.) на території генеральної області «Київ»: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2005. 236 с.].
35. Smolii, V.A. (Ed.). Kyiv: viina, vlada, suspilstvo. 1939—1945 rr.: Za dokumentamy radianskykh spetssluzhb ta nimetskoii okupatsiinoi administratsii. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Київ: війна, влада, суспільство. 1939—1945 рр.: За документами радянських спецслужб та німецької окупаційної адміністрації. Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), О.В. Бажан, Г.В. Боряк, Т.В. Вронська, О.Є. Лисенко (відп. ред.). Київ: Темпора, 2014. 864 с.].
36. Lehasova, L.V. (Ed.). Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова та ін. Київ, 2012. 504 с.].
37. Vronska, T.V., Kentii, A.V. & Kokin, S.A. (Comps.). Kyiv u dni natsyystskoi navy. Za dokumentamy radianskykh spetssluzhb. Naukovo-dokumentalne vydannia. Kyiv; Lviv, 2003 [in Ukrainian].
[Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. Науково-документальне видання / Упоряд.: Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін та ін. Київ; Львів: [б.в.], 2003. 527 с.].
38. Velychkivskiy, M. Sumni roky nimetskoii okupatsii (1941—1944 roky). *Vyzvolnyi shliakh*. 1965. 1: 45-56 [in Ukrainian].
[Величківський М. Сумні роки німецької окупації (1941—1944 роки). *Визвольний шлях*. 1965. Кн. 1. С. 45—56].
39. Naivas, Ya. Koly kinchalasya epokha. Chicago, 1964 [in Ukrainian].
[Гайвас Я. Коли кінчалася епоха. Чикаго, 1964. 143 с.].
40. Na zov Kyieva. Ukrainskiy natsionalizm u II Svitovii viini. Zbirnyk statei, spohadiv i dokumentiv. Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. Київ: Дніпро, 1993. 543 с.].
41. Dudin, L. V okkupatsii. *Aleksandrov, K.M. (Comp.). Pod nemtsami*. Saint Petersburg, 2011. 263-331 [in Russian].
[Дудин Л. В оккупации. *Под немцами* / Сост. К.М. Александров. Санкт-Петербург: Скрипториум, 2011. С. 263—331].

42. Forostivskiy, L. Kyiv pid vorozhymy okupatsiiamy. Buenos Aires, 1952 [in Ukrainian]. [Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес, 1952. 80 с.].
43. Nakhmanovych, V. Rasstrely i zakhoroneniya v rayone Babego Yara vo vremya nemetskoj okkupatsii g. Kiєva 1941—1943 gg. *Babyn Yar: liudyna, vlada, istoriia. Dokumenty i materialy. Elektronne vydannia*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/article_6.Rozstrili_i_pohovannya_v_rayoni_Babinogo_Yaru_pid_chas_nimetskoyi_okupatsiyi_m._Kiєva_1941-1943_rr._Problemi_hronologiyi_i_topografiyi [in Russian]. [Нахманович В. Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г. Киева 1941—1943 гг. *Бабин Яр: людина, влада, історія. Документи і матеріали. Електронне видання*. URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/article_6.Rozstrili_i_pohovannya_v_rayoni_Babinogo_Yaru_pid_chas_nimetskoyi_okupatsiyi_m._Kiєva_1941-1943_rr._Problemi_hronologiyi_i_topografiyi (дата звернення: 16.08.2024)].
44. Humenna, D. Khreshchatyi Yar. Roman-khronika. New York, 1956 [in Ukrainian]. [Гуменна Д. Хрещатий Яр. Роман-хроніка. Нью-Йорк, 1956. 485 с.].
45. V. V. Obiednannia Yaroslavskoi ta Zaliznychnoi raionovykh uprav. *Nove ukrainske slovo (Kyiv)*. 1943. 6 bereznia. 55 (373): 4 [in Ukrainian]. [В. В. Об'єднання Ярославської та Залізничної районних управ. *Нове українське слово (Київ)*. 1943. 6 березня. № 55 (373). С. 4].
46. Volovchuk, V. V upravi m. Kyieva. *Nove ukrainske slovo (Kyiv)*. 1943. 27 chervnia. 149 (467): 4 [in Ukrainian]. [Воловчик В. В управі м. Києва. *Нове українське слово (Київ)*. 1943. 27 червня. № 149 (467). С. 4].
47. Oholoshennia. *Nove ukrainske slovo (Kyiv)*. 1942. 23 cherv. 142 (157): 4 [in Ukrainian]. [Оголошення. *Нове українське слово (Київ)*. 1942. 23 черв. № 142 (157). С. 4].

Надійшла / Received 27.01.2026

Tetiana ZABOLOTNA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the War-Historical Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
zabten@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

THE STRUCTURE AND POWERS OF DISTRICT ADMINISTRATIONS IN KYIV DURING THE NAZI OCCUPATION (1941—1943)

The article elucidates the topic of the organization and functioning of the lower level of the local civilian administrative apparatus in the capital of the Ukrainian SSR during the years of Nazi occupation. **The aim of the work** is to study the structure and powers of the district administrations (raion, upravas) in the city of Kyiv (1941—1943). **The research methodology** combines the tools of historical and legislative analysis and is based on the concept of the social construction of space, the principles of consistency and objectivity, as well as historical-comparative, structural-functional, and other methods. **The scientific novelty** lies in a comprehensive analysis of the formation of the organizational structure and the establishment of the principles of functioning and daily activities of the district administrations — the lower link of the Kyiv occupation administration — against the backdrop of Nazi occupation policy. **The source base** of the study primarily consists of archival materials, including administrative documentation of the Kyiv City

and district administrations, periodicals, and memoirs of eyewitnesses. **Conclusions.** The place of the district administrations in the multilevel system of the occupational administrative apparatus is determined. The process of their formation and personnel policy, including the involvement of various groups of the local population in the daily work of the district administrations in the German-captured capital of the Ukrainian SSR, is analysed. It is established that these administrative units were created to perform economic, administrative, and social functions at the local level. Their structure and powers were declaratively broad but, in practice, significantly limited by the strict control of the German administration. The activities of the district administrations were often accompanied by internal conflicts and bureaucratic shortcomings, which affected their performance. It is proven that these units of the lower administrative structure, on the one hand, attempted to maintain the basic functionality of the city, and on the other, served as an instrument for the implementation of the occupation policy.

Keywords: *World War II, Nazi occupation, Kyiv, city administration, district administrations, powers of administrations.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.163>
УДК 054.72;343.125(437)“1945”

Олександр РУБЛЬОВ

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
учений секретар Інституту історії України НАН України (Київ, Україна)

rublow@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4529-9419>

ПРАГА, ТРАВЕНЬ 1945 р., «ВИЗВОЛЕННЯ»: АРЕШТИ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ

Мета статті полягає в систематизації відомостей про «Празьку операцію» контррозвідки «СМЕРШ» в історичному контексті геополітичних змін у повоєнній Центрально-Східній Європі, встановленні особливостей «оперативно-слідчої роботи» й бази «речових доказів», висвітленні процесу реабілітації жертв тоталітарного терору на прикладі окремих групових та індивідуальних «справ». **Методологія.** Використано методи історичної реконструкції, порівняльного аналізу та історичної просопографії. **Наукова новизна.** Доведено, що «визволення» Праги у травні 1945 р. насправді було лише заміною нацистської окупації радянською. Реконструйовано механізм проведення «оперативно-слідчих заходів» і досудового слідства у «справах» українських емігрантів. Доведено, що силами спеціальних служб Кремля та його підручних з Києва підірвано інтелектуальний та людський потенціал «української Праги», вилучено архіви української громади, які частково були втрачені, але назагал закриті для наукової спільноти на десятиліття. **Висновки.** Черговим випробуванням для української інтелектуальної еліти в Центрально-Східній Європі, зокрема й у такому осередку українського культурного життя, яким була чеська Прага, наприкінці Другої світової війни стало завершення окупації нацистської та початок окупації радянської. Частина української громади Праги вже не вперше обрала еміграцію, але більшість залишилася, сподіваючись, що «більшовики змінилися». Сподівання виявилися марними. «Празька операція» контр-

Цитування: Рубльов О. Прага, травень 1945 р., «визволення»: арешти українських емігрантів. *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 163—183. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.163>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 2 (587)

розвідки «СМЕРШ» завдала нищівного удару локальній українській еліті: масові арешти й депортації, безглузді обвинувачення та несправедні вироки, роки таборів. Репресивні органи СРСР намагалися надати «справам» української еміграційної професури другої половини 1940-х рр. позірний характер доказовості й обґрунтованості, використовуючи можливості державних архівів МВС УРСР, щоб знайти інформацію про участь певної особи в Українських визвольних змаганнях, а також історико-мемуарну літературу української еміграції. До Чехословаччини змогли повернутися лише ті, хто вижив і мав чехословацьке громадянство. Реабілітація репресованих під час «Празької операції» 1945 р. тривала до 1990-х рр. Спецслужби Кремля не лише знекровили «українську Прагу», але й здійснили «архівовид», вилучивши «празькі архіви» української еміграції.

Ключові слова: *Прага, українська еміграція, репресії, депортації, контррозвідка «СМЕРШ», Микола Галаган, Микола Добриловський, Дмитро Дорошенко, Петро Зленко, Василь Чапля.*

Арешти представників української міжвоєнної еміграції наприкінці Другої світової війни почали висвітлюватися еміграційними часописами буквально одразу. Інформаційним вибухом стало оприлюднення в 1948 р. у Франкфурті-на-Майні щоденникових нотаток перекладача радянської контррозвідки «СМЕРШ» [1] Михайла Дмитровича Мондича (1923—1968), «карпаторусинського» літератора москвофільського спрямування¹. У Празі 1945 р. він був свідком масових арештів представників української еміграції, зокрема о. Августина Волошина.

У 1972 р. з'явилося посмертне видання другої книги спогадів колишнього підполковника Армії УНР Василя Проходи [3, с. 354—355], поважний фрагмент якої був присвячений в'язничному побуту й спілкуванню з представниками «празького етапу» [4, с. 321—356].

Однією з перших публікацій про арешт у Празі у травні 1945 р. колишнього Президента Карпатської України Августина Волошина, його перебування в Лефортовській в'язниці в Москві та смерть стала стаття В. Йосипенка (1994) [5]. Наступні публікації з більшою чи меншою докладністю висвітлювали ці трагічні події [6—9]. У ґрунтовному дослідженні М. Вегеша та С. Віднянського, що витримало вже декілька видань, окремий розділ присвячено арешту й смерті А. Волошина [10, с. 296—314].

В окремих статтях було висвітлено долю Максима Славинського (Славинського), репресованого у Празі в 1945 р. [11; 12], генерал-хорунжого Армії УНР Олександра Грекова, захопленого у Відні 1948 р. [13; 14], генерал-поручика Армії УНР Володимира Сінклера, затриманого 16 березня 1945 р. на території Польщі [3, с. 402—404; 15]. До історії арештів у 1945 р. відомих діячів української міжвоєнної еміграції звертався у своїх працях С. Білокінь [16, с. 318—319; 17, с. 527].

У 2005 р. були опубліковані спогади відомого українського громадсько-політичного діяча й дипломата Миколи Галагана, який потрапив у репресивне цідило у Празі 12 травня 1945 р. [18]. У виданні, крім самих мемуарів, розміщені окремі матеріали його архівно-слідчої справи: постанова на арешт М. Галагана (24 травня); протокол допиту (27 червня); стенограма допиту (19 жовтня 1945 р.); вирок Вій-

¹ Записи були оприлюднені під псевдонімом «Николай Синевирский» [2].

ськового трибуналу військ МВС Київської області у справі членів «Українського національного об'єднання» (8 квітня 1946 р.) [18, с. 538—561].

Подією стала поява у 2018 р. науково-документального видання «Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції», насиченого фото та архівними документами, переважно з архівно-кримінальних справ чільних діячів Української революції 1917—1921 рр. та реабілітаційних матеріалів [19]. У книзі зібрано фрагменти життєписів 23 українських міністрів доби першої незалежності. Увагу привертають матеріали арештованих гебістами у Празі й згодом репресованих міністра праці УНР Йосипа (Осипа) Безпалка, генерального секретаря судових справ і народного міністра праці УНР Валентина Садовського та міністра праці Української Держави Максима Славінського [19, с. 23—32, 159—170, 179—190].

Як писала українська еміграційна преса: «Ще не стрясли пилюку зі себе, зі швидкого і раптового походу на Прагу — військово НКВД негайно ж кинулось з готовими списками арештувати українських наукових, громадських і політичних діячів — емігрантів, а також натуралізованих українців — чеських громадян» [20].

Симон Наріжний так змальовував ці перші тижні: «Скоро після приходу советських військ до Праги почалися арешти українців [...]. Одних скоро кудись вивозили, інших тижнями тримали в Празі, де було кілька концентраційних осередків, куди саджали й українських в'язнів [...]. Чеські чинники не бралися помагати в справі арештованих, а коли й обіцяли наводити якісь офіційні інформації в советських установах, то без наслідків — совети на всіх українських емігрантів дивилися як на власних контрреволюціонерів або й зрадників, які є відповідальні за всю свою діяльність перед советською державою. Совети брали з емігрантів кого хотіли — брали нансеністів і чехословацьких підданих. Це викликало паніку й страх [...]. Ніхто не чувся безпечним від можливого арешту та вивозу, всі били в напруженні, живилися чутками й різними інформаціями, якими взаємно ділилися при зустрічах» [21, с. 51].

Своєрідним дороговказом під час арештів стала видана в 1942 р. книга самого С. Наріжного «Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» [22]. За свідченням колишнього директора Бібліотеки НТШ Володимира Дорошенка: «Вона стала настільною книжкою для їхніх слідчих. Коли в Празі большевики арештували відому українську діячку Зінаїду Мірну, то слідчий при допиті сказав їй: “Не брешіть, ми маємо “Українську еміграцію” Наріжного”» [16, с. 201].

С. Наріжний зауважував, що огляд культурної праці вітчизняної еміграції задунав покійний проф. Олександр Лотоцький ще в 1937 р. у форматі праць Українського наукового інституту у Варшаві, однак проект так і не був реалізований. Ця ж книга постала як видання Музею Визвольної боротьби України у Празі зусиллями місцевої української громади: «Згадуючи з признанням ініціатора і учасників цього видання, автор з особливою вдячністю зазначає тут видавничу відважність п. Євгена Вирового, який з великим умінням і жертвенністю зорганізував видання цієї книги, вложивши в ту справу багато власної праці, часу й коштів» [22, с. 7]. Окрему подяку «за перегляд окремих розділів, за фахові вказівки й матерія-

ли» С. Наріжний висловлював професорам Дмитру Антоновичу, Миколі Добриловському, Івану Мірчуку, Зінаїді Мірній, доктору Юрію Добриловському, доктору Степану Сіропольку та ін. [22].

Контррозвідка СРСР використовувала книгу С. Наріжного як путівник українськими установами, організаціями й персоналіями, адже всі згадані у виданні установи й організації мали виразно український характер, що дозволяло приписувати їм «контрреволюцію», «антирадянщину», намір «відірвати Україну» від Москви.

Автор самої праці не був репресований і навіть не був затриманий. Як зауважував М. Мушинка, С. Наріжного уберегла від арешту його відома антинацистська позиція: «Він ні одного разу не вивісив на будинок Музею (визвольної боротьби України — О. Р.) німецького прапора, демонстративно відмовився [...] написати працю про політичну діяльність української еміграції та про німецько-українські взаємини, не впустив у фонди Музею відомого агента Гестапо, за що мав немалі труднощі. Тому революційний Національний комітет під час “перевірок” у 1945 р. дав йому позитивну характеристику» [21, с. 52]. Однак значну частину його сучасників і колег з української еміграції, у тому числі меценатів (134 особи, 5 інституцій та установ) [22, с. 5—6] та рецензентів, репресії сталінського тоталітарного режиму не обминули.

Чутки про хвилю «визвольних» арештів, одна жахливіша за іншу, ширилися «Золотою Прагою». Так, 17 травня 1945 р. гебісти завітали до помешкання відомого видавця, мецената, громадського діяча Євгена Вирового. Згадку про це залишив фотограф Т. Кущинський (1932—1983), родину якого підтримував Є. Вировий: «Коли 17 травня перед вікнами нашого дому зупинився “чорний ворон” військової контррозвідки СМЕРШ, дядько Женя впав на коліна перед іконою Богородиці і щиро помолився. Потім поцілував маму, мене, відкрив вікно і вистрибнув з четвертого поверху на бруківку перед автомобілем, який мав його відвезти» [23].

Аналізуючи перебіг розшуку й вилучення «празьких архівів» української еміграції в другій половині 1940-х рр., дослідниця Т. Боряк згадує звернення наркома ДБ УРСР, генерал-лейтенанта С. Савченка до очільника республіканського НКВС, генерал-лейтенанта В. Рясного від 25 вересня 1945 р., у відомстві якого перебували архіви УРСР. Керівний гебіст спрямовував для «опрацювання і зберігання в державних архівах різні документи колишнього міністра іноземних справ доби гетьманщини на Україні, відомого історика-націоналіста ДОРОШЕНКА, вилучені в нього під час обшуку у м. Прага — Чехословаччина»² [24, с. 160]. Усталені впродовж останніх десятиліть відомості про Д. Дорошенка ніколи не фіксували його обшуку й арешту у Празі в 1945 р. З біографією Дмитра Івановича дочекатися в честькій столиці приходу червоного війська було б відвертим актом самогубства.

Мало що роз'яснює останній абзац вищезгаданого листа С. Савченка: «Документи були отримані нами з Контррозвідки “СМЕРШ” 4-го Українського фронту, який не арештував ДОРОШЕНКА через його похилий вік»³ (курсив наш — О. Р.).

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 14. Оп. 7. Спр. 219. Арк. 110.

³ Там само.

Поділяємо здивування Т. Боряк щодо нібито «похилого віку» Д. Дорошенка, якому тоді було 63 роки [24, с. 160]. Щоправда, на тогочасних фото Дмитро Іванович виглядав відверто нездоровим і виснаженим [25, с. 523]. Але найбільше дивує сама згадка Д. Дорошенка, якого на момент «визволення» Праги червоними в місті вже не було.

Як відомо, у Празі розташовувався Український вільний університет (далі — УВУ), який, за словами Наталії Полонської-Василенко, яка приїхала до чеської столиці в березні 1944 р., був не лише вищим навчальним закладом: «Він став осередком наукового життя української еміграції в Празі; біля нього купчилися наукові товариства — медичне, правниче, природників. Найбільше значення мало Історично-Філологічне товариство, засідання якого притягали багато слухачів» [26, с. 41—42]. Але з середини 1930-х рр., а особливо за нацистської окупації, УВУ переживав добу занепаду: «Він лише поволі занепадав, зокрема в 1939—1945 рр. Зменшилося число професорів і студентів, майже припинилося аудиторне навчання» [26, с. 42].

Чутки про наближення червоних і перспектива чергової зустрічі з ними викликали сум'яття серед української еміграції. Поставала дилема: виїздити чи залишатися? Н. Полонська-Василенко згадувала: «Це питання, звичайно, хвилювало і професорів УВУ. Серед них було чимало оптимістів, які вірили, що престиж Чехо-Словацької держави може захистити УВУ як установу, що весь час була під опікою Чехії. Професори сподівалися, що їх врятує чеське громадянство й вірили в силу чеських паспортів. Багато старих емігрантів думали, що большевики змінилися. Дружина Д.В. Антоновича згадувала, як переконувала вона професорів М. Славинського та В. Садовського виїхати з Праги, але обидва вони залишилися в надії, що “большевики тепер зовсім іншими стали”» [26, с. 43].

Не дійшли згоди й факультети УВУ. Якщо професори-наддніпрянці з філософічного факультету радили евакуювати навчальний заклад як установу, його бібліотеку, архів і персонал, то їхні колеги з правничого факультету й Сенату УВУ вважали, що слід залишитись у Празі й надалі працювати. Досягли компромісу: надати безтермінові відпустки та невеликі суми відпускних професорам, які бажають виїхати. Відбулися перевибори керівництва УВУ: замість професора А. Яковліва ректором було обрано о. Августина Волошина, колишнього Президента Карпатської України [26, с. 43].

Виїздили викладачі УВУ товарним вагоном до Баварії, в американську зону окупації. Н. Полонська-Василенко, крім себе й чоловіка, згадувала серед цього гурту втікачів родини професорів О. Оглоблина (з київським котом), П. Коваліва, В. Міяковського, родину Світозара Драгоманова, сестру Лесі Українки — О. Косач-Кривенюк із сином, декана філософічного факультету професора В. Щербаківського. Під час подорожі на одній зі станцій зустріли професора Д. Дорошенка з дружиною — він їхав іншим потягом. Наприкінці травня 1945 р. група викладачів УВУ дісталася Баварії й замешкала біля Пассау [26, с. 44—45]. Отже, маємо підтвердження, що Дмитро Дорошенко дійсно залишив Прагу напередодні «визволення» радянськими військами.

Серед празьких українців і справді була людина, яка підпадала під опис статусної особи «похилого віку» та мала ім'я Дмитро — 67-річний Дмитро Воло-

димирович Антонович (1877—1945), український історик мистецтва й театру, архівознавець і музеєзнавець, політик, син Володимира Антоновича. На момент «визволення» Праги він був смертельно хворий та прикутий до ліжка, чим і пояснюється нечувана «гуманність» гебістів.

Як з його прізвищем пов'язані документи Д. Дорошенка? Дмитро Володимирович був ініціатором створення (1925) та першим директором Музею визвольної боротьби України в Празі, метою якого було збирання, зберігання, систематизація та вивчення пам'яток національно-визвольної боротьби українського народу. Частиною цих пам'яток були, безперечно, і документи Д. Дорошенка.

Дмитро Антонович помер у Празі 12 жовтня 1945 р. Як згадувалося в одному з перших некрологів, «помер він в такий сумний час, коли перед рештками проживаючої в Празі еміграції зачинилась найменша можливість проявлення громадського життя, коли саме слово “Україна” стало небезпечним, коли настроєні до нас прихильно чехи радять нам не витикатися зі своїм українством, мовчати й називати себе “руськими”»⁴. Похорон відбувся ледь не потайки: «Коли на заповіт померлого професора хотіли над його труною в крематорію проспівати улюблені ним пісні, було дано відповідь, що краще з цим втриматися, бо українські співи могли б викликати сумні або навіть і трагічні наслідки. І воля професора так і залишилась невиконаною, бо диригент не хотів наражати співаків на переслідування»⁵. Не було можливості влаштувати й академію пам'яті покійного: «Всі були залякані, більшість знайомих професора навіть на похорон не прийшли». Померлого пом'янули приватно в його помешканні, де разом із хворою дружиною Дмитра Володимировича зібралися з десяток жінок. Сумні сходи розпочалися «молитвою “Отче наш” в українській мові». Згодом присутні ділилися спогадами про покійного⁶.

За споминами Е. Дутки, звістку про входження червоних до Праги о. А. Волошин сприйняв філософськи: «Нема що чекати, підемо в каплицю помолитися, я відслужу Службу Божу, дам вам розгрішення на випадок смерті і нехай діється воля Божа» [10, с. 300]. Перша зустріч ректора УВУ з співробітниками «СМЕРШ» відбулась 11 травня 1945 р. Тоді минулося. Лише вилучили ключі від ректорської канцелярії та архів. Натомість видали посвідку, що, мовляв, він може спокійно працювати й надалі [10, с. 298].

11 травня 1945 р. у Празі був затриманий Іван Петрович Хандрицький, викладач географії однієї з міських гімназій, секретар Празького відділення «Українського Національного Об'єднання» (УНО)⁷. Принаймні така дата зафіксована в постанові про затримання. Щоправда, ордеру на арешт в архівно-кримінальній справі не виявилось. Постанова на арешт з'явилася лише через місяць — 11 черв-

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3956. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 1.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840-фп. Т. 1. Арк. 1. УНО було засновано в 1933 р. в Німеччині, згодом також функціонувало в Австрії та на окупованих чеських землях (так званому Протектораті Чехія і Моравія) — до 1945 р.

ня⁸. Після депортації І. Хандрицького до СРСР, в анкеті заарештованого, заповненій у внутрішній в'язниці НКДБ СРСР у Москві, з'явилася вже вигадана дата його арешту — 24 травня 1945 р.⁹

12 травня 1945 р. відділом контррозвідки «СМЕРШ» 4-ї Гвардійської танкової армії був затриманий український політик, колишній голова дипломатичної місії УНР у Будапешті, політичний емігрант, керівник «Української громади» в Чехословаччині (1929—1938), викладач приватної гімназії та бібліотекар УВУ Микола Михайлович Галаган¹⁰.

Того ж 12 травня потрапив за ґрати Микола Митрофанович Добриловський, професор Української господарської академії та Українського технічно-господарського інституту в Подебрадах. 14 травня ув'язнили Антона Михайловича Гальку, інженера-будівельника, випускника Львівської політехніки, ветерана Першої світової війни, поручника Української галицької армії. Останнім часом він очолював Кураторію УВУ¹¹.

15 травня 1945 р. затримали ректора УВУ о. Августина Волошина, якого негайно вивезли до Москви. 22 травня в Лефортовській тюрмі розпочалися допити. 11 липня його перевели до лікарні Бутирської в'язниці, де 19 липня 1945 р. він помер [5].

15 травня співробітники «СМЕРШ» затримали Василя Петровича Чапля. У текстовій частині книги С. Наріжного він присутній тричі: серед професорсько-викладацького складу факультету права і суспільних наук УВУ («Чапля Василь, інженер, надзвичайний професор торговельного і вексельного права, на УВУ з 1939 р.») [22, с. 127]; як представник «давніх емігрантів», які працювали в Карпатській Україні, а з 1939 р. «професорують тепер в середніх школах Чехії» [22, с. 265]; насамкінець він згадувався в переліку «середнешкільних професорів-емігрантів», які працювали в гімназіях Ужгорода, Берегового, Мукачеве й Хусту, у Мукачівській торговельній академії, а також у торговельних школах Ужгорода й Севаяуша (нині — Виноградове) [22, с. 331]. З листопада 1938 р. по 15 березня 1939 р., ще до окупації Угорщиною Карпатської України, В. Чапля працював референтом торговельних і промислових середніх шкіл і гімназій Міністерства освіти Чехословацької Республіки.

11 червня 1945 р. співробітник празької оперативної групи «СМЕРШ» 1-го Українського фронту капітан Ковзан підготував постанову на арешт громадянина Чехословаччини В. Чаплі: «Чапля, активний український націоналіст, перебував членом Управи “УНО” (Українське Національне Об'єднання) [...]. Крім того, був викладачем і секретарем кураторії так званого “Українського Вільного Універси-

⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840-фп. Т. 1. Арк. 2.

⁹ Там само. Арк. 6.

¹⁰ Там само. Арк. 11.

¹¹ На першому ж допиті 14 травня 1945 р. А. Галька повідомив, що «професор Дорошенко виїхав з Праги перед приходом Червоної армії у напрямку Ваймара (західніше Липська (Лейпцига — *О. Р.*) — Саксонія), куди виїхав уряд Скоропадського», а проф. Д. Антонович «у даний час перебуває у Празі в одній з лікарень, оскільки дуже хворий на ноги» (ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840-фп. Т. 1. Арк. 213 зв. — 214).

тету», який готував антирадянські націоналістичні кадри та субсидіювався німцями»¹². 12 червня постанову затвердив начальник Управління контррозвідки «СМЕРШ» 1-го Українського фронту генерал-лейтенант М. Осетров. Того ж дня арешт санкціонував військовий прокурор фронту генерал-майор юстиції Б. Шавер (1908—1951)¹³. Однак все це відбувалося постфактум, адже В. Чапля був затриманий ще 15 травня 1945 р. (ордер на арешт так і не був виявлений у його архівно-кримінальній справі).

23 червня 1945 р. начальник прайської оперативної групи контррозвідки «СМЕРШ» підполковник Г. Терін¹⁴ затвердив постанову про висунення обвинувачення В. Чаплі за ст. 58-2 та 58-11 КК РРФСР як «активному учаснику антирадянської української націоналістичної організації, так званого “Українського національного об’єднання”, що поклало собі за мету повалення радянського устрою на Україні та відторгнення України від СРСР». Василю Петровичу також інкримінувалося керівне становище в УНО й підготовка «націоналістичних кадрів»¹⁵. В. Чапля відкинув ці обвинувачення¹⁶. Невдовзі він разом з іншими був етапований до Києва, де допити продовжилися.

Колишній підполковник Армії УНР Василь Прохода пригадував: «У другій половині травня припровадили літаком у Лук’янівську в’язницю із Праги близько півсотні українців, серед яких були професори: Максим Славинський, Валентин Садовський, Микола Добриловський, лектор Осип Безпалко, д-р Микола Галаган, інж. М. Сіпко, д-р Б. Сухоручко-Хословський, інж. В. Хилицький [...]. Прізвищ інших уже не пам’ятаю. Не довелося мені побачити старого знайомого інженер-алісівника М. Росіневича, якого в “нульовці” задушили блатні урки, коли він не погодився добровільно обмінятися із ними своїм одягом, діставши за нього обношене подерте шмаття» [4, с. 323—324].

6 липня 1945 р. був затриманий бібліотекар-бібліограф Слов’янської бібліотеки в Празі Петро Андрійович Зеленко, громадянин Чехословаччини (1937). Закінчив фізико-математичний факультет Університету св. Володимира, потім Одеське Сергіївське артилерійське училище, після якого прапорщиком потрапив на Південно-Західний фронт. Військову службу продовжив за гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР. 1920 року виїхав до Польщі, а в 1923-му — до Чехословаччини. У Празі закінчив фізико-математичний відділ Українського педаго-

¹² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840. Т. 1. Арк. 119.

¹³ Там само.

¹⁴ Прикметно, що 1944 р. родина Теріних утнідилася у Львові, «у просторій квартирі колишнього ідеолога бандерівського руху»: «Господар утік з фашистами за кордон, кинувши усе своє майно. Він мав шикарну бібліотеку, де були й книги іноземними мовами. На стінах висіла колекція картин [...]. У спальні був шикарний спальний гарнітур з горіхового дерева». Нечувана розкіш для злиднів-«визволителів»! Безліч таких «теріних» отаборилися тоді у Львові. Авторка цитованих спогадів, онука Теріна, підкреслила, що її дід закінчив війну у Празі, мав ордени й медалі від урядів Польщі й Чехословаччини. Було за що! Див.: [28].

¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840. Т. 1. Арк. 164.

¹⁶ Там само. Арк. 165 зв.

гічного інституту ім. М. Драгоманова (1928), де й залишився працювати бібліотекарем. Одночасно навчався в Чеській державній однорічній бібліотечній школі, яку закінчив у 1927 р. У 1934 р. перейшов на посаду бібліотекаря-бібліографа Слов'янської бібліотеки Чеського Карлового університету¹⁷. Мав низку наукових публікацій з книгознавства й бібліографії [29; 30].

«Слідство» інкримінувало йому видання і редагування в 1933—1938 рр. у Празі газети «петлюрівського спрямування» — «Український тиждень», а з 1926 р. — приналежність до «антирадянських націоналістичних організацій» («Товариство прихильників української книги», «Республіканський демократичний клуб», Товариство «Музей визвольної боротьби України») та ведення «антирадянської діяльності»¹⁸.

У 1925—1938 рр. П. Зленко дійсно був членом Товариства «Музей визвольної боротьби України», зусиллями якого й був відкритий цей Музей. За його словами, останнім часом головою Товариства був професор Д. Дорошенко, який «перед приходом Червоної армії виїхав у невідомому напрямку»¹⁹.

Уже на першому допиті 7 липня П. Зленко свідчив, що був одноосібним ініціатором заснування, видавцем, редактором і поширювачем газети «Український тиждень». Часопис мав наклад 50—300 примірників і розходився переважно серед української еміграції. Метою видання було поширення інформації про культурне життя української громади. Видавався тижневик до 1938 р., до захоплення нацистами Чехословацької Республіки²⁰.

Попри запевнення підслідного у власній аполітичності, слідство вирішило «дотиснути» його саме публікаціями в цьому часописі. Так, 27 серпня 1945 р. слідчий запропонував з'ясувати зміст його кореспонденцій щодо «заходів уряду СРСР на Україні». Довелося відповідати стримано, але по суті: замітки щодо колективізації, голоду в Україні та ін. були «критичного антирадянського характеру»²¹.

10 вересня підслідному висунули звинувачення за ст. 54-2 та 54-11 КК УРСР за участь в «антирадянських націоналістичних організаціях», а також як видавцю та редактору «білоемігрантської газети “Український тиждень”». П. Зленко себе винним не визнав²², але підтвердив, що до кінця 1920-х рр. поділяв погляди радикал-демократів і був членом «Республікансько-демократичного клубу», лекції й доповіді в якому були «антирадянського спрямування». Також визнав, що часопис «Український тиждень» за його редакцією презентував життя української громади ЧСР незалежно від політичного забарвлення, але вміщував і «матеріали антирадянського характеру з наклепами щодо заходів радянського уряду на Україні (колективізації, голоду та ін.), а також матеріали про діяльність Центральної Ради, Петлюри на Україні»²³.

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72358-фп. Арк. 16—16 зв.

¹⁸ Там само. Арк. 3.

¹⁹ Там само. Арк. 18 зв.

²⁰ Там само. Арк. 17.

²¹ Там само. Арк. 47.

²² Там само. Арк. 59—60.

²³ Там само. Арк. 64.

Редагування «Українського тижня» стало основою обвинувального висновку у «справі» П. Зленка (14 листопада 1945 р.)²⁴. У судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київської області 3 грудня 1945 р. він пояснював: «Єдине, що було висвітлене на сторінках газети в антирадянському дусі, це питання про голод на Україні. Причому, я повинен сказати, що матеріали з цього питання ми черпали, на жаль, лише з іноземної преси, а тому наші замітки у цій частині мали антирадянський характер, оскільки ми позбавлені були відомостей із радянських джерел і змушені були орієнтуватися на ті дані, що їх надавала з цього питання іноземна преса»²⁵. В останньому слові просив дозволити йому «рештки своїх сил та енергії присвятити допомозі радянському народу у його творчій, відновлювальній праці»²⁶.

Попри особливості «справи», вирок щодо П. Зленка був аналогічний вирокам більшості його колег з «празького етапу» — 10 років таборів²⁷. Військовий трибунал військ НКВС Українського військового округу 18 січня 1946 р. відмовив у задоволенні касаційної скарги засудженого²⁸.

Допити в Києві заарештованих у Празі та репатрійованих українських професорів і політиків мали специфіку, яка відрізняла їх від аналогічних процесів 1930-х рр., обвинувачувальні висновки яких мали традиційне завершення — «Речових доказів немає» або «Речові докази відсутні», адже самообмовляння жертв терору було достатньо. Натомість дехто з «празьких» бранців, усвідомлюючи юридичну нікчемність висунутих репресивним апаратом СРСР / УРСР звинувачень громадянам Чеської Республіки чи особам без підданства, намагався чинити хоча б вербальний опір гебістам. Репресивні органи намагалися надати «слідству» принаймні позірний характер доказовості й обґрунтованості, легітимізуючи його залученням речових доказів — це нагадувало спробу «переграти» події Українських визвольних змагань, довести переможеним їхню «історичну приреченість», а з іншого боку — закономірність звитяжності більшовицького режиму. Удавалося це «слідчим» далеко не завжди.

Повоєнний репресивний апарат скористався підпорядкованістю державних архівів НКВС-МВС УРСР та можливістю оперативно отримувати інформацію про участь тієї чи іншої особи в Українських визвольних змаганнях. Відповідна робота розпочалася ще з червня — липня 1945 р., коли розгорнулася депортація до Києва затриманих за кордоном українських емігрантів.

Так, 31 грудня 1945 р. відповідний запит щодо М. Добриловського до Управління державними архівами НКВС УРСР спрямував начальник Слідчої частини НКДБ УРСР полковник Б. Павловській²⁹. 7 січня 1946 р. начальник відділу використання Управління державними архівами НКВС УРСР старший лейтенант

²⁴ Там само. Арк. 104–106.

²⁵ Там само. Арк. 113 зв.

²⁶ Там само. Арк. 114 зв.

²⁷ Там само. Арк. 115—116 зв.

²⁸ Там само. Арк. 121—121 зв.

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72355-фп. Арк. 105.

Андрій Ярошенко доповів, що відомо про М. Добриловського: директор митно-тарифно-трактатного департаменту Міністерства торгівлі та промисловості П. Скоропадського (1918); директор департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства народного господарства УНР (1919); голова Торговельно-економічної місії в Польщі (липень 1920 р.); керівник економічної секції делегації УНР на конференції Прибалтійських держав (серпень 1920 р.); доцент, викладач фінансових дисциплін Української господарської академії в Подебрадах (1927—1943) та ін.³⁰

Уточнену інформацію надали Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА) УРСР у Києві й Центральний державний архів Жовтневої революції в Харкові: повідомлялося, що друкуються та будуть надіслані дві фотографії М. Добриловського³¹. З архівно-кримінальної справи М. Добриловського зрозуміло, про які фотографії йшлося: перша (№ 408) була підписана «Сенат Українського технічно-господарського інституту в Подебрадах 1936 р. Нагорі зліва: Л. Фролов, Б. Мартос, М. Добриловський [...]»; інша (№ 411) — «Деканат Економічно-кооперативного факультету УТГП в Подебрадах. Зліва: секретар лектор Сапільський, декан проф. М. Добриловський, продекан доц. Л. Шрамченко». І посилання на джерело: «Ці фото зняті з книги С. Наріжного “Українська еміграція”, Прага, 1942, с. 129, 130»³². Своєю чергою, директор ЦДІА УРСР В. Стрельський [31] інформував А. Ярошенка щодо наявних у підпорядкованому йому архіві відомостей про М. Добриловського³³.

Утім, «справа» М. Добриловського не була винятком. Енкаведисти-архівісти постачали відповідну інформацію і щодо інших «пражан». Зокрема, 10 січня 1946 р. очільник ЦДІА В. Стрельський підписав архівну довідку про наявність у матеріалах фонду Української народної республіки відомостей щодо міністра праці УНР В. Садовського [19, с. 167].

Під час слідчих дій використовувалася мемуарна література української еміграції: двотомник Д. Дорошенка «Історія України. 1917—1923 рр.» (Ужгород, 1930—1932), його ж «Мої спогади про недавнє минуле. 1914—1920» (Львів, 1923—1924); книга Ісаака Мазепи «Україна в огні і бурі революції» (Прага, 1942); мемуари Миколи Галагана «З моїх споминів» (чотири частини; Львів, 1930) та ін. Так, у «справі» В. Садовського присутня фотокопія зображення «фігуранта» («Валентин Садовський. Генеральний секретар судових справ») з праці Д. Дорошенка «Історія України» [19, с. 162].

Зібрані архівні відомості щодо персональної участі затриманих у державних чи збройних структурах доби Визвольних змагань використовувалися та верифікувалися під час допитів, підсилюючи звинувачувальний характер «слідства». Таке оперативне й науково-технічне опрацювання стало плановим завданням першої повоєнної п'ятирічки для багатьох архівістів УРСР [24, с. 179—219].

³⁰ Там само. Арк. 105—106.

³¹ Там само. Арк. 106.

³² Там само. Арк. 92.

³³ Там само. Арк. 94—95 (Лист В. Стрельського А. Ярошенку від 7 січня 1946 р. № 2-сс).

Невдовзі отримала вже архівне продовження і ситуація з документами Д. Дорошенка, нібито вилученими під час його затримання в Празі. У повідомленні виконавчачки обов'язків начальниці відділу використання Архівного управління МВС УРСР В. Коновалової та старшого наукового співробітника В. Скорини від 30 червня 1947 р. директорів ЦДА УРСР В. Стрельському йшлося: «При цьому направляємо для зберігання в Особливому відділі й розробки документальні матеріали, приналежні колишньому Міністрові закордонних справ гетьманщини, історико-націоналісту Дорошенку» [24, с. 160]. Того ж дня 12 пакетів цих документів отримали в ЦДА УРСР³⁴.

7 лютого 1946 р. було оголошено про завершення слідства. 11 лютого складено обвинувальний висновок, у якому М. Добриловському інкримінувалися належність до «контрреволюційних урядів», «активна участь у боротьбі проти робітничого класу та революційного руху», «активна антирадянська робота» в еміграції³⁵. 4 березня 1946 р. Військовий трибунал військ НКВС Київської області оголосив вирок — 10 років таборів з конфіскацією усього належного йому майна, але без поразки у правах (не громадянин СРСР)³⁶.

Допити М. Галагана тривали з травня по листопад 1945 р. Слідчих цікавило геть усе: служба в царському війську, участь в Українській революції і «громадянській війні», причини виїзду за кордон, історія українських політичних партій, політична та культурна діяльність еміграції, контакти М. Галагана з МЗС Чехословаччини, зв'язки в Берліні, ставлення до III Райху, персоналії різних осіб та ін.

Наприкінці виснажливого марафону допитів на столі слідчого 2 жовтня 1945 р. з'явилися «речові докази» — мемуари М. Галагана «З моїх споминів». На запитання, чи він є автором цієї книги, підслідний відповів: «Так, я написав пред'явлену книгу “З моїх споминів”. У цій книзі я написав свої спогади з дитячого віку до часу виїзду з міста Будапешта. Я написав цю книгу у чотирьох частинах. Пред'явлена мені книга є третьою частиною»³⁷.

Слідчого зацікавило, як представлені в мемуарах «Велика Жовтнева революція» та поява більшовицького режиму. Відповідь навряд чи втішила гебіста: «Я був проти створення радянського уряду на Україні. Тоді я стояв на платформі створення Української буржуазно-демократичної республіки, оскільки вважав, що на Україні ще не настав час для здійснення соціалістичної революції [...]. Я був проти встановлення диктатури пролетаріату. Тому у своїй книзі “З моїх споминів” я висловився проти створення радянської влади й проти комуністичної партії (більшовиків)»³⁸.

8 квітня 1946 р. Військовий трибунал військ МВС Київської області в закритому судовому засіданні в Києві розглянув справу групи осіб, яким інкримінувалася «антирадянська діяльність» і насамперед приналежність до УНО. За первісним

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 7. Спр. 219. Арк. 61.

³⁵ Там само. Арк. 55, 57—59.

³⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72355-фп. Арк. 69—70.

³⁷ Там само. Спр. 69840-фп. Т. 2. Арк. 147; див. також: [32].

³⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840-фп. Т. 2. Арк. 148—149.

задумом гебістів, група мала складатися з чотирьох осіб, одначе 2 квітня 1946 р. у лікарні в'язниці № 1 у Києві внаслідок начебто «серцевої декомпенсації» помер Іван Хандрицький. Тепер розглядалася справа трьох осіб: Миколи Галагана, Антона Гальки й Василя Чаплі.

М. Галагану інкримінували «вороже налаштування» до більшовицького режиму й активну боротьбу проти СРСР в еміграції — він очолював «Закордонну групу» УСДРП, а також належав до низки антирадянських організацій, що мали на меті відторгнення України від СРСР та створення «Самостійної буржуазної української держави». З 1939 р. був членом і секретарем Головної управи УНО в Берліні та «підтримував німців у боротьбі проти СРСР», керував видавництвом УНО в Празі, публікував антирадянські статті [18, с. 559—560]³⁹.

Антін Галька в 1918 р. вступив до УГА, боровся з червоним військом, а в еміграції з 1936 р. очолював Центральний союз українських організацій, який також прагнув «відторгнення УРСР» та створення «Самостійної України». З 1941 р. очолював Кураторію УВУ, що готувала «кадри націоналістичного спрямування» для боротьби з СРСР. З травня 1941 р. був членом УНО, нібито співпрацював з німецькою розвідкою [18, с. 560].

Найменші звинувачення висувалися Василю Чаплі: мовляв, у 1939 р. при вступі на службу до УВУ дав підписку на вірність гітлерівському уряду, відтоді став членом Кураторії та професором УВУ, читав лекції «антирадянського спрямування» [18, с. 560].

Усіх трьох трибунал визнав винними й засудив до позбавлення волі терміном на десять років кожного, без конфіскації майна та без обмеження у правах як не громадян СРСР [18, с. 561]. А. Галька та В. Чапля безрезультатно оскаржували вирок, а М. Галаган не подавав касаційної скарги (помер у місцях позбавлення волі 9 листопада 1953 р.⁴⁰).

В. Чапля вдруге апелював до радянської юстиції після смерті Й. Сталіна та вимагав скасування вироку, звільнення, повернення до Праги. 29 липня 1953 р., розглядаючи скаргу, військовий прокурор військ МВС Київської області полковник юстиції А. Благосмилов дійшов висновку: «Вимога Чаплі щодо передачі його як чехословацького підданого на батьківщину у даний час не може бути дозволена. Після відбуття терміну покарання Чапля, через відповідні інстанції, може порушити клопотання щодо повернення його на батьківщину [...]. Вважав би скаргу Чапля В. П. залишити без задоволення [...]»⁴¹.

6 липня 1955 р. спливав термін покарання Петра Зленка, який утримувався в табірному пункті № 033 Озерного табору (м. Тайшет) в Іркутській області. 15 квітня 1953 р., після смерті Сталіна, він апелював до Верховного суду СРСР: «Як громадянин Чехословацької Республіки я не підлягаю Суду СРСР. Тим не менше був 1945 р. арештований у м. Прага [...], перевезений до Києва й там засуджений»⁴².

³⁹ Там само. Арк. 37.

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840-фп. Т. 1. Арк. 413 зв.

⁴¹ Там само. Арк. 386—393.

⁴² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72358-фп. Арк. 126.

Заявник зазначав, що обшук та арешт відбулися без ордеру, без відома й участі в слідчих діях чехословацьких органів безпеки. «Обвинувачення за п. 11 ст. 54 в участі в українських культурно-наукових та громадських організаціях у Чехословаччині — занадто тенденційне. Організації ці існували легально під контролем органів Міністерства внутрішніх справ ЧСР й не мали антирадянської мети. Як такі, що перебували на території Чехословаччини, підлягали винятково чехословацьким судам», — наголошував П. Зленко. Заявник вимагав: «Прошу звільнити мене з ув'язнення і повернути за місцем проживання до м. Праги»⁴³.

Табірне начальство не мало претензій до скаржника, зазначивши у характеристиці, що П. Зленко утримується на табірному пункті № 033, працює в господарській обслузі, за станом здоров'я інвалід, до праці ставиться добре, табірний режим не порушує⁴⁴. Однак вищезгадану заяву Управління Озерного табору зареєструвало чомусь лише через рік і майже два тижні (10—21 травня) протримало в себе, відправивши до Москви, у Верховний суд СРСР лише 31 травня 1954 р. 10 червня 1954 р. заява була зареєстрована у Військовій колегії ВС СРСР⁴⁵. Після відповідної вказівки з Москви, 24 вересня 1954 р. Військовий трибунал Київського військового округу «у зв'язку з надходженням скарги» звернувся до обліково-архівного відділу КДБ УРСР з проханням надіслати архівно-кримінальну справу Петра Андрійовича Зленка⁴⁶.

1 жовтня 1954 р. П. Зленко помер у місцях позбавлення волі. Тиждень по тому, 7 жовтня, заступник начальника обліково-архівного відділу КДБ УРСР підполковник Дарабан надіслав справу до Військового трибуналу Київського військового округу (отримана 11 жовтня)⁴⁷. 4 грудня заступник Київського транспортного прокурора, старший радник юстиції І. Осмак, розглянувши її у порядку нагляду, згадав насамкінець наполягання скаржника, що він, громадянин Чехословацької Республіки, не підлягав юрисдикції СРСР, вимагав звільнення і негайного повернення до місця захоплення — Праги. Утім, був ухвалений безапеляційний висновок — підстав для скасування чи перегляду вироку Військового трибуналу військ МВС Київської області від 3 грудня 1945 р. немає⁴⁸. 15 грудня 1954 р. це рішення затвердила Київська обласна комісія з перегляду справ щодо осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, які утримуються у таборах, колоніях і в'язницях МВС СРСР⁴⁹.

7 березня 1955 р. звільнився з ув'язнення Микола Добриловський, який мешкав у сестри в Переяславі-Хмельницькому та працював у районному відділі народної освіти. Помер 5 вересня 1971 р. [33, с. 32].

1 жовтня 1955 р., після відбуття терміну покарання, був звільнений з Карагандинського табору 76-річний Антін Галька⁵⁰.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. Арк. 125 зв.

⁴⁵ Там само. Арк. 124.

⁴⁶ Там само. Арк. 127.

⁴⁷ Там само. Арк. 128.

⁴⁸ Там само. Арк. 129—131.

⁴⁹ Там само. Арк. 132.

⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840-фп. Т. 1. Арк. 412 зв.

У серпні 1963 р. Прокуратура УРСР припинила наглядове виробництво у справі померлого під час слідства «вороже налаштованого до радянської влади» Івана Петровича Хандрицького за скарою Міністру внутрішніх справ СРСР його сина, Ігоря Хандрицького, відмовивши заявнику⁵¹.

У квітні 1955 р. Василь Чапля відбув термін покарання в мордовських таборах і повернувся до Праги. 12 грудня 1963 р. він звернувся до Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. Брежнєва, докладно виклавши справу з брутальним захопленням його «СМЕРШ» і безпідставним засудженням. Наприкінці клопотання йшлося: «Звертаюся до Вас, Леонід Ілліч Брежнєв, з гарячим проханням доручити це моє прохання одному з юристів задля перегляду моєї справи й спрямувати з належним висновком до Головної Военної Прокуратури СРСР у Москві або до Прокуратури у м. Київ, *зняти з мене судимість* (курсив в оригіналі — *О. Р.*) й дати мені, 73-річному старика, доказ, що Радянський Союз, що його очолюють Н.С. Хрущов та Л.І. Брежнєв, дистанціюється від методів слідства й вироку іноземним громадянам»⁵².

За вказівкою Л. Брежнєва скаргу В. Чаплі спрямували до Генеральної прокуратури СРСР, де її взяли «на особливий контроль». Леонід Ілліч тоді ще не зажив слави творця «доктрини Брежнєва» — теорії «обмеженого суверенітету» країн соціалістичного табору. На прикладі В. Чаплі та його колег з «празького етапу» зрозуміло, що родоначальником «доктрини Брежнєва» був Й. Сталін.

26 лютого 1964 р. перший заступник Генерального прокурора СРСР А. Мішутін підписав протест (у порядку нагляду) у справі В. Чаплі, зазначивши, що вирок Військового трибуналу військ МВС Київської області стосовно В. Чаплі підлягає скасуванню, оскільки засуджений — виходець з трудової родини, «народився на окупованій Польщею території УРСР», через обставини воєнного часу 1918—1919 рр. опинився у Празі, де навчався та викладав у навчальних закладах Чехословаччини, зокрема, у 1939—1945 рр. торгівельне й вексельне право в УВУ. Наголошувалося, що «немає жодних доказів щодо читання Чаплею лекцій антирадянського спрямування»⁵³. Протест завершувався висновком на користь В. Чаплі: «У справі немає доказів щодо злочинної діяльності Чаплі В.П. проти радянської держави. Враховуючи, до того ж, що він громадянином СРСР не був, мешкав на території Чехословаччини, тому не було підстав для засудження його по даній справі»⁵⁴. Пропонувалося вирок Військового трибуналу військ МВС Київської області від 8 квітня 1946 р. скасувати, а справу щодо Василя Чаплі провадженням припинити за відсутністю складу злочину⁵⁵.

18 березня 1964 р. Президія Київського обласного суду розглянула протест заступника Генерального прокурора СРСР у справі В. Чаплі, констатувавши, що

⁵¹ Там само. Т. 2. Арк. 324—329.

⁵² Там само. Т. 1. Арк. 394—399.

⁵³ Там само. Арк. 403.

⁵⁴ Там само. Арк. 404.

⁵⁵ Там само.

«протест підставний й підлягає до задоволення» (курсив наш — О. Р.). Судді визнали, що Василь Чапля «громадянином СРСР не являвся, проживав на території Чехословачії, тому не було підстав для засудження Чапля по даній справі»⁵⁶. Відтак ухвалили задовольнити протест заступника Генерального прокурора СРСР, а «вирок Военного трибуналу військ МВС Київської області від 8 квітня 1946 р. відносно Чапля Василя Петровича скасувати, а справу відносно нього переведенням закрити за недоведеністю пред'явленого обвинувачення»⁵⁷ (курсив наш — О. Р.). Отже, київські судді скоригували протест А. Мішутіна, текстувально його скопіювавши майже цілком: заступник Генпрокурора СРСР пропонував стовідсоткове виправдання («за відсутністю складу злочину»), його київські підлеглі — виправдання часткове («за недоведеністю обвинувачення»). Отже, злочин таки був, але його не довели належним чином. Суддівське недбалство!

В останні роки життя В. Чапля був палким пропагандистом кібернетики, супроводжував професора Норберта Вінера в поїздки по ЧССР. У 1968 р. активно долучився до правозахисного руху. Помер 16 серпня 1977 р.

Микола Галаган був посмертно реабілітований 14 травня 1992 р. Прокуратурою Київської області на підставі ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. «через відсутність сукупності доказів, які підтверджують обґрунтованість притягнення його до відповідальності»⁵⁸. Того ж дня Прокуратура Київської області реабілітувала з аналогічним формулюванням Антона Гальку та Івана Хандрицького⁵⁹.

Також був посмертно реабілітований Петро Зленко. 14 жовтня 1994 р. Прокуратура міста Києва нарешті дійшла висновку, що він підпадає під дію ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. Документ був оформлений недбало: датою арешту було зазначено 17 серпня, а не 6 липня 1945 р., дата звільнення чи смерті не вказана⁶⁰, родичі, мовляв, «не встановлені»⁶¹.

Ще пізніше, 9 листопада 1994 р., прийшла запізнена реабілітація до Миколи Добриловського. Того дня Прокуратура міста Києва визначила, що й він підпа-

⁵⁶ Там само. Арк. 406.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. Арк. 416—416 зв.

⁵⁹ Там само. Арк. 417—418 зв.

⁶⁰ Хоча у справі є довідка облікового відділу МВС України, що ув'язнений помер 1 жовтня 1954 р. у спецтаборі № 7 (ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72358-фп. Арк. 134 зв.).

⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72358-фп. Арк. 133—133 зв. Як пригадував колишній прокурорський працівник А. Амонс, у той час реабілітаційні справи роздавали їм ледь не десятками на вихідні, як додаткове навантаження та без оплати, зрозуміло, що бажання щось детально з'ясувати не було, навіть матеріали не завжди прочитувалися до кінця. Щодо «невстановлених родичів» — 7 травня 2024 р. двоюрідний племінник П. Зленка Іван Брезіна писав автору статті: «Шановний пане Рубльов! Дозвольте повідомити вам кілька нових фактів про мого двоюрідного дядька Петра Зленка. У травні 2021 р. ми встановили пам'ятну дошку на будинку, де він жив у Празі, в рамках проекту “Остання адреса” за участю Посла України пана Євгена Перебийніса» (див.: <https://www.myukrajina.cz/node/1138>).

дає під дію ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. через «відсутність доказів обґрунтованості притягнення до відповідальності»⁶².

* * *

Для української освіченої верстви, інтелектуальної та політичної еліти Друга світова війна принесла чергові випробування і знову змусила робити важкий вибір: залишатися на своїй землі, в Україні, УРСР, чи виїздити на Захід? Події серпня — вересня 1939 р. змусили вирушити на Захід до 30 тисяч «українських активістів» із західноукраїнських земель, які ось-ось мала «визволити» імперська Москва. Ті ж, хто залишилися, невдовзі зазнали репресій або ж мусили коритись ідеологічному тиску й жорстким нормам радянського повсякдення. Подібне випробування чекало й наприкінці війни, із завершенням окупації нацистської та поверненням окупації СРСР. Особлива напруга відчувалася у Празі, яка в міжвоєнне двадцятиліття стала осередком українського інтелектуального й культурного життя. Частина української громади міста знову обрала шлях еміграції, але більшість залишилася, сподіваючись, що «більшовики змінилися».

«Празька операція» контррозвідки «СМЕРШ» завдала нищівного удару локальній українській еліті: масові арешти й депортації до Москви та Києва, безглузді звинувачення і несправедні вироки, роки поневіряння таборами тоталітарної держави. У 1945 р. органи московської державної безпеки не лише знекровили «українську Прагу», але й укотре здійснили «архівовид», вилучивши «празькі архіви» української еміграції, які упродовж тривалих десятиліть перебували на спеціальному зберіганні.

Особливістю «справ» української еміграційної професури другої половини 1940-х рр. стало надання «слідству» позірному характеру доказовості й обґрунтованості, залучення та використання під час слідчих дій матеріалів державних архівів НКВС УРСР з інформацією про участь «підслідних» в Українських визвольних змаганнях, історико-мемуарної літератури української еміграції. Київське «слідство» у справах празьких бранців було спробою ще раз «переграти» події Українських визвольних змагань, довести переможеним їхню «історичну приреченість» і підкреслити закономірність перемоги радянського режиму.

Реабілітаційні процеси у «справах» празьких арештів 1945 р. тривали майже півстоліття, з 1950-х до 1990-х рр.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Abramov, V. Smersh. Sovetskaya voennaya kontrrazvedka protiv razvedki Tretego reykhа. Moscow, 2005 [in Russian].
[Абрамов В. Смерш. Советская военная контрразведка против разведки Третьего рейха. Москва, 2005. 576 с.]
2. Sinevirskiy, N. SMERSh: god v stane vrаga. Frankfurt am Main, 1948 [in Russian].

⁶² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72355-фп. Арк. 88—88 зв.

- [Синевирський Н. СМЕРШ: год в стане врага. Франкфурт-на-Майне: Грани, 1948. 139 с.].
3. Tynchenko, Ya. Ofiterskyi korpus Armii Ukrainiskoi Narodnoi Respubliki (1917—1921). Kyiv, 2007. Kn. 1 [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). Київ: Темпора, 2007. Кн. 1. 536 с.].
 4. Prokhoda, V. Zapysky nepokirlyvoho. Kn. II. Na chuzhyni: Natsionalno-kulturna diialnist, borotba za isnuvannia y perebuvannia “na dni zhyttia”. Neu-Ulm, 1972 [in Ukrainian].
[Прохода В. Записки непокірливого. Кн. II. На чужині: Національно-культурна діяльність, боротьба за існування й перебування «на дні життя». Новий Ульм: Власним накладом при посередництві тижневика «Українські Вісті», 1972. 367 с.].
 5. Yosypenko, V. Zymovi sutinky chervnevykh dnev: Deiaki podrobytsi perebuvannia Avhustyna Voloshyna u Lefortovo. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. 1994. 1: 140-147 [in Ukrainian].
[Йосипенко В. Зимові сутінки червневих днів: Деякі подробиці перебування Августина Волошина у Лефортово. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1994. Вип. 1. С. 140—147].
 6. Boldyzhar, M. Zakarpattia mizh dvoma svitovymy viinamy. Uzhhorod, 1993 [in Ukrainian].
[Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. 159 с.].
 7. Vehesh, M.M., Turianytsia, V.V. & Chavarha, I.M. Smert prezydenta: [Ostanni dni zhyttia i smert prezydenta Karpatskoi Ukrainy Avhustyna Voloshyna]. Uzhhorod, 1995 [in Ukrainian].
[Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М. Смерть президента: [Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина]. Ужгород, 1995. 40 с.].
 8. Vehesh, M. Ostanni dni prezydenta Karpatskoi Ukrainy [A. Voloshyna]. *Suchasnist*. 1997. 7-8: 159-164 [in Ukrainian].
[Вегеш М. Останні дні президента Карпатської України [А. Волошина]. *Сучасність*. 1997. № 7-8. С. 159—164].
 9. Vehesh, M.M., Kliar, M.I., Tarasiuk, V.Yu. & Tokar, M.Yu. (Eds.). Avhustyn Voloshyn: Zhyttia i romysly prezydenta Karpatskoi Ukrainy. Uzhhorod, 2005 [in Ukrainian].
[Августин Волошин: Життя і помисли президента Карпатської України / Вегеш М.М., Кляр М.І., Тарасюк В.Ю., Токар М.Ю. Ужгород: Карпати, 2005. 461 с.].
 10. Vehesh, M. & Vidnianskyi, S. Avhustyn Voloshyn. Uzhhorod; Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин / 5-те вид., доопрацьоване і змінене. Ужгород; Київ, 2022. 511 с.].
 11. Mukomela, O. Maksym Slavynskiy: Zabuti imena. *Kyivska starovyna*. 1993. 5: 96-102 [in Ukrainian].
[Мукомела О. Максим Славинський: Забуті імена. *Київська старовина*. 1993. № 5. С. 96—102].
 12. Skorulska, R. & Kharchuk, R. Ostannia zirka “Pleiady”: [Pro M. Slavynskoho (1868—1945)]. *Slovo i chas*. 1998. 3: 81-85 [in Ukrainian].
[Скорульська Р., Харчук Р. Остання зірка «Плеяди»: [Про М. Славинського (1868—1945)]. *Слово і час*. 1998. № 3. С. 81—85].
 13. Tynchenko, Ya. Ostannii bii henerala: Protokoly dopytiv Oleksandra Hreкова. *Akademiia*. 1995. 2: 5-35 [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Останній бій генерала: Протоколи допитів Олександра Грекова. *Академія*. 1995. Ч. 2. С. 5—35].
 14. Tynchenko, Ya. Heneral Oleksandr Hrekov: viiskova diialnist i dolia. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. 2001. 2: 343-382 [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Генерал Олександр Греков: військова діяльність і доля. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001. Вип. 2. С. 343—382].

15. Tynchenko, Ya. Arkhivno-kryminalna sprava henerala Armii UNR Volodymyra Sinklera. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*. 2017. 2 (48): 259-346 [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Архівно-кримінальна справа генерала Армії УНР Володимира Сінклера. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2017. Вип. 2 (48). С. 259—346].
16. Bilokin, S. Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917—1941 rr.): Dzhereloznavche doslidzhennia. T. 1. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Т. 1. Київ, 1999. 448 с.].
17. Bilokin, S.I. Dolia chleniv Tsentralnoi Rady. *Smolii, V.A. (Ed.) Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini. XIX—XX st. Istorychni narysy*. Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Білокінь С.І. Доля членів Центральної Ради. *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси* / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, С.І. Білокінь та ін. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2002. С. 525—529].
18. Mykola Halahan. Z moikh spomyniv (1880-ti — 1920 r.): Dokumentalno-khudozhnie vydannia. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Микола Галаган. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. Київ: Темпора, 2005. 656 с.].
19. Kohut, A., Podkur, R. Skalskyi, V., Vasylenko, V., Hryhorchuk, N. & Savchenko, N. (Comps.). Hore peremozhenym. Represovani ministry Ukrainskoi revoliutsii. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції / упорядники: А. Когут (відп. упор.), Р. Подкур, В. Скальський, В. Василенко, Н. Григорчук, Н. Савченко. Київ, 2018. 240 с.].
20. Prof. Valentyn Sadovskyy: Posmertna zghadka. *Svoboda*. 1948. 3 serpnia. Ch. 178 [in Ukrainian].
[Проф. Валентин Садовський: Посмертна згадка. *Свобода*. 1948. 3 серпня. Ч. 178].
21. Mushynka, M. Muzei vyzvolnoi borotby Ukrainy v Prazi ta dolia yoho fondiv: Istoryko-arkhivni narysy. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси / Держкомархівів України; Асоціація українців Словаччини; НТШ у Словаччині. Київ, 2005. 160 с.].
22. Narizhnyi, S. Ukrainka emigratsiia: Kulturna pratsia ukrainskoi emigratsii mizh dvoma svitovymy viinamy. Ch. 1. Prague, 1942 [in Ukrainian].
[Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. 372 с.].
23. Pelenska, O. Ukrainci u Chekhoslovachchyni ta rezhym Stalina. Represii 1945 roku. *Radio Svoboda*. 24.05.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29245913.html> [in Ukrainian].
[Пеленська О. Українці у Чехословаччині та режим Сталіна. Репресії 1945 року. *Radio Svoboda*. 24.05.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29245913.html> (дата звернення: 20.11.2025)].
24. Boriak, T. Dokumentalna spadshchyna ukrainskoi emihratsii v Yevropi: Prazkyi arkhiv (1945—2010). Nizhyn, 2011 [in Ukrainian].
[Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945—2010). Ніжин: Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, 2011. 542 с.].
25. Polonska-Vasylenko, N. Spohady. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Полонська-Василенко Н. Спогади / Упорядкування, вступна стаття, покажчик імен В. Шевчука. Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2011. 542 с.].
26. Polonska-Vasylenko, N. Storinky spohadiv: Ukrainskiy Vilnyi Universytet. *Ukrainskyi istoryk*. 1965. 3-4 (7-8): 39-47 [in Ukrainian].

- [Полонська-Василенко Н. Сторінки спогадів: Український Вільний Університет. *Український історик*. 1965. Ч. 3-4 (7-8). С. 39—47].
27. Antonovych, K. Perehornuta storinka zhyttia. *Ukrainska literaturna hazeta*. Munich, 1959. Ch. 3: 7 [in Ukrainian].
[Антонович К. Перегорнута сторінка життя. *Українська літературна газета*. Мюнхен, 1959. Ч. 3. С. 7].
28. Oleneva, E. Stalnaya kogorta. Zapiski vnuchki polkovnika KGB [G. Terina]. *Proza*. URL: <https://proza.ru/avtor/elvina1&book=5#5> [in Russian].
[Оленева Э. Стальная когорта. Записки внучки полковника КГБ [Г. Терина]. *Проза*. URL: <https://proza.ru/avtor/elvina1&book=5#5> (дата звернення: 27.05.2015)].
29. Zlenko, P. (Comp.). Bibliografichni pokazhchuk naukovykh prats ukrainskoi emigratsii, 1920—1931. Prague, 1932 [in Ukrainian].
[Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції, 1920—1931 / Другий український науковий з'їзд у Празі; склав П. Зленко. Прага, 1932. 154 с.].
30. Zlenko, P. Ukraini Sichovi Striltsi (Materiialy dlia bibliografichnoho pokazhchyka). Warsaw, 1936 [in Ukrainian].
[Зленко П. Українські Січові Стрільці (Матеріали для бібліографічного покажчика) / Відбитка з «За Державність». Збірник 6, 1936 р. Варшава: Накладом Українського воєнно-історичного товариства, 1936. 37 с.].
31. Smolii, V. (Ed.) Istorychna nauka u Natsionalnii akademii nauk Ukrainy v osobakh: Entsyklopedychnyi dovidnyk. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Історична наука у Національній академії наук України в особах: Енциклопедичний довідник / Редкол.: В. Смолій (гол. ред.) та ін. Київ, 2018. 742 с.].
32. Galagan, M. Z moikh spomyniv. Ch. III: III Viiskovy zyzd — deliegatsiia na Kuban — bilshovytska navala — prykhid Nimtsiv — dyplomatychna misiia v Rumunii. Lviv, 1930 [in Ukrainian].
[Галаган М. З моїх споминів. Ч. III: III Військовий з'їзд — делегація на Кубань — більшовицька навала — прихід Німців — дипломатична місія в Румунії. Львів: Вид. кооператива «Червона Калина», 1930. 174 с.].
33. Posmertni zghadky: Dobrylovskiy Mykola Mytrofanovych. *Novi dni: Universalnyi iliustrovanyi misiachnyk (Toronto)*. 1971. Hruden. Ch. 263 [in Ukrainian].
[Посмертні згадки: Добриловський Микола Митрофанович. *Нові дні: Універсальний ілюстрований місячник (Торонто)*. 1971. Грудень. Ч. 263].

Надійшла / Received 01.02.2026

Oleksandr RUBLOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Corresponding Member of the NAS of Ukraine,

Scientific Secretary of the Institute of History of Ukraine

of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

rublow@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4529-9419>

PRAGUE, MAY 1945, "LIBERATION":

ARRESTS OF UKRAINIAN EMIGRANTS

The goal is to categorize and arrange facts regarding the SMERSH counterintelligence agency's "Prague Operation" within the larger historical framework of geopolitical shifts in post-war Central and Eastern Europe, as well as to examine the features of the "operational and investigative work" and the "material evidence" base. Using both individual and collective "cases," analyse the rehabilitation process for victims of totalitarian terror. **Methodology.** Historical prosopography, comparative analysis, and historical reconstruction methods were applied. **Scientific novelty.** The "liberation" of Prague in May 1945 has been shown to be nothing more than Moscow's regime of control taking the place of Nazi rule. The process for carrying out pre-trial investigations and "operational-investigative measures" in "cases" involving Ukrainian emigrants has been rebuilt. It has been demonstrated that the actions of the Kremlin's special services and their agents in Kyiv damaged the human and intellectual potential of "Ukrainian Prague" and resulted in the confiscation of the local Ukrainian community's archives, which were largely lost but kept off-limits to the scientific community for many years. **Conclusions.** Another test for the Ukrainian intellectual elite in Central and Eastern Europe, particularly in such a centre of Ukrainian cultural life as Czech Prague, at the end of World War II, was the end of the Nazi occupation and the beginning of the Soviet occupation. It is not the first time that part of the Ukrainian community in Prague has chosen to emigrate, but the majority has remained, hoping that "the Bolsheviks have changed." Hopes were in vain. The "Prague Operation" of the "SMERSH" counterintelligence agency dealt a devastating blow to the local Ukrainian elite: mass arrests and deportations, absurd accusations and unjust sentences, and years of camps. The repressive bodies of the USSR tried to give the "cases" of the Ukrainian émigré professorship of the second half of the 1940s a seeming character of proof and validity, using the capabilities of the state archives of the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR to find information about the participation of a certain person in the Ukrainian liberation struggle, as well as the historical and memoir literature of the Ukrainian emigration. Only those who survived and had Czechoslovak citizenship were able to return to Czechoslovakia. The rehabilitation of those repressed during the "Prague Operation" of 1945 continued until the 1990s. The Kremlin's special services not only bled "Ukrainian Prague" but also committed "archivicide" by seizing the "Prague archives" of the Ukrainian emigration.

Keywords: *Prague, Ukrainian emigration, repression, deportations, counterintelligence "SMERSH", Mykola Galagan, Mykola Dobrylovsky, Dmytro Doroshenko, Petro Zlenko, Vasyl Chaplia.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.184>
УДК 94(477):323.13-043.86(=161.2)“.../16”

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин,
Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)

kulakovsky@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6310-717X>

Андрій ЗАЯЦЬ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки,
Львівський національний університет ім. Івана Франка (Львів, Україна)

andrij_zajac@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІЄТВОРЕННЯ ДО СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ: «НОВИЙ» ПОГЛЯД НА РОЛЬ РАННЬОМОДЕРНИХ ЕЛІТ

Метою дослідження є аналіз основних положень статті Наталії Старченко «Складні шляхи ранньомодерного українського націєтворення, або Кілька зауваг до звичної схеми історії України» [1]. В його основу покладено принцип історизму, **методи** деконструкції тексту та компаративістики. **Основні результати.** Показано, що статус трьох інкорпорованих воєводств був найнижчим порівняно з усіма включеними до Корони територіями. Спростовано твердження, що М. Грушевський виводив шляхту за межі українського нарративу; Варшава не мала «урядницької вертикалі, яка могла б забезпечити рішення центру»; більшість шляхти трималася поліконфесійної моделі руського народу; козацтво виникло як чоловіча військова спілка та було «антидержавним і ненаціональним». Показано маніпулятивність спроби подати козацькі повстання та початок Національно-визвольної війни середини XVII ст. як військово кон-

Цитування: Кулаковський П., Заяць А. Українське націєтворення до середини XVII століття: «новий» погляд на роль ранньомодерних еліт. *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 184—200. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.184>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

федерацію. Спростовано низку фактологічних тверджень, зокрема про типологічну подібність козаків і татар, про те, що шляхта Чернігово-Сіверщини перебувала в орбіті московської політичної культури. **Висновки.** Сукупність запропонованих Н. Старченко положень формують позбавлений належної наукової аргументації образ ранньомодерних українських еліт. В основі підходів — творення концептів на базі абсолютизації невітленої на практиці шляхетської риторики та екстраполяції нетипових одиничних випадків на свідомість всієї шляхти. Спроби подати козацтво як деструктивну силу реанімують під виглядом «нової схеми» концепції польської та російської історіографії XIX ст.

Ключові слова: М. Грушевський, шляхта, церква, козацтво, руський народ, Річ Посполита.

Пошук осердя для оновлення українського гранд-нарративу на основі переосмислення ролі еліт справа, безумовно, потрібна. Проте успіх навряд чи можливий, якщо підмінити раціональну критику попередніх нарративів приписуванням їм надуманих вад [1, с. 191—218]. Звісно, гранд-нарратив Михайла Грушевського, як і будь-який інший, не може бути іконою, особливо коли спуститися з генеральних візій на рівень пояснення окремих проблем, адже наука йде вперед. Але, без сумніву, витримали перевірку часом дві наріжні ідеї М. Грушевського: тяглість української історії та опрацювання концепцій крізь призму глибокого врахування актуальних підставових розробок і введених до обігу джерел.

Усі подальші студії, зокрема й з історії українських еліт, попри все лише зміцнюють каркас обох ідей. Якщо для М. Грушевського носієм спадкоємності було переважно селянство, то сучасні дослідження не залишають сумнівів у спадкоємності еліт як інтелектуальному, так і почасти фізичному. З іншого боку, спекулятивний підбір матеріалу під наперед задані конструкти — це не про М. Грушевського. Бачення всіх проблем він опрацьовував системно з глибоким знанням актуалізованих тоді джерел і літератури. Тому його субконцепції органічно працювали на тогочасному науковому доробку, а чимало з них досі не втратили свого потенціалу.

Такий рівень, встановлений для опрацювання гранд-нарративу, донині не дає спокою прибічникам спрощеного підходу в стилі «а я так думаю». Звідси й прагнення розчистити дорогу до віддалених від джерел концептуалізацій шляхом накидання М. Грушевському не властивих йому поглядів. Візьмімо закиди, що він залишив шляхту поза межами української історії, а український народ «виявився представленим лише експлуатованими масами — козаками, селянами, містянами» [1, с. 192—193].

Як можна було не помітити, що аналіз структури українського суспільства XIV—XVII ст. М. Грушевський розпочинає з... еліти (!) [2, с. 27—106]? А в часи Гетьманщини «народ» для нього — не тільки козаки, міщани та селяни, а й «дрібно-інтелігенти» (читай — шляхтичі) [3, с. 1501]. Тобто, тій частині шляхти, яка сприйняла створення Гетьманщини, історик все-таки пробував знайти місце у своєму народницькому розумінні «народу». При цьому М. Грушевський, що влучно підмітив ще О. Пріцак, «ясно не подає точної дефініції цього терміну (народ — *Авт.*)». І взагалі поняття «скоріше має декларативний характер» [4, с. LXV]. Отже, М. Грушевський «не викидав» шляхти, але вписував її не в тому світлі, як хотілося б декому зробити зараз. Але це ж не привід накидати історика штучне «відрізання» еліти!

Чи міг М. Грушевський знайти для себе стимул подати українську історію як метрику зміни еліт? Чи взагалі давали про себе знати нащадки ранньомодерних еліт у його часи? Як бути з тим, наприклад, що в Галичині під час «Весни народів» її українську еліту представляють семінаристи? Це різко контрастувало, наприклад, з Угорщиною, де місцева знать масово виступила за відродження державності.

М. Грушевський шукав у шляхті різні тенденції, відображаючи це у своєму наративі. Але що він міг знайти, коли ні в Любліні 1569 р., ні після вона так і не поставила питання про перетворення Русі на політичного суб'єкта. Шляхта була найзатятішим противником навіть Гадяцької угоди 1658 р., хоча мала всі шанси очолити процес. Спольщення та відрив «від материнського кореня» закидав шляхті навіть В. Липинський, який увів поняття «українська шляхта» й пропонував покласти в основу українського наративу історію еліт [5, с. 145—147]. Тому героями для М. Грушевського стали козаки. Але їм також він не подарував занепад Гетьманщини, що руйнує тезу про його нібито упередженість до шляхти: «І панство потроху забувало свою стару Гетьманщину, потішаючись достатками, багатствами, котрі приносила забезпечена новими порядками кріпацька праця. А й зітхаючи за старовиною, пильно заходилося коло службової кар'єри у нового правительства, у нового начальства» [6, с. 433].

У таких умовах єдиною постійною субстанцією від часів княжої Русі до початку ХХ ст. для М. Грушевського з його народництвом закономірно ставало селянство. На зламі ХІХ—ХХ ст. для жменьки національно свідомих українських інтелектуалів лише селяни могли бути реальним джерелом творення української України в умовах шаленого зросійщення міста та осіб з капіталом. Недарма ж пізніше Москва для підрубання під корінь української ідентичності пішла на Голодомор.

Чи можна закидати М. Грушевському те, що він на українську історію дивився в глобальному хронологічному вимірі, а не крізь призму окремо взятого періоду? Ні! У цьому була якраз сила. Адже вираження, скажімо, річпосполитської чи козацької доби коштом інших призвело б до викривлення наративу саме про шляхту чи козацтво, бо неможливо уникнути спекулятивної оцінки обох цих еліт, не враховуючи їх фіналу.

* * *

Власне Авторка статті якраз і пропонує звзити проєкцію та зробити осердям українського наративу другу половину ХVІ — першу половину ХVІІ ст. Лейтмотивом має стати роль шляхти як нібито одного зі співтворців Речі Посполитої. Остання проголошується своєю державою для українського світу. Відповідно, Гетьманщина стає чужою, бо її поява руйнувала начебто оптимальну для України модель існування — співжиття в Речі Посполитій багатьох народів. Задля цього Авторка вдається до спроби звести козацтво до суто військової корпорації. Події середини ХVІІ ст. нібито не мали інших причин, окрім корпоративно-козацьких.

Намір обґрунтувати ці та суміжні тези потягнув за собою появу низки необґрунтованих, на нашу думку, положень, які до того ж важко узгодити між собою. Те, що називати руську шляхту співтворцем Речі Посполитої бракує реальних під-

став, уже було показано [7, с. 179—181]. Однак варто додатково наголосити на двох моментах. Насправді руську шляхту від ролі статиста вберегла в Любліні литовська магнатурія, яка покинула сейм, не бажаючи пустити під укіс литовську державність. Якби магнати почали обговорювати первісні польські пропозиції, тоді, припускаємо, не виникло б підґрунтя для інкорпорації українських воєводств. Відповідно, для руської шляхти залишався б статус-кво, за який вона й так трималася до останнього, не думаючи брати участь у творенні чогось нового. До так званого співтворення її спонукали загрозою «втратити все» [8, с. 33].

Та й звідки можна витягнути формальні підстави для висновку про те, що руські князі й шляхта були «співтворцями держави» [1, с. 192]? Літера Акту унії не дає жодного аргументу. Русь там не згадана взагалі, а «русський народ» — лише як набувач підтвердження прав поруч з литовським і жемантійським. Щось не доводилося чути, щоби в історіографії співтворцем Речі Посполитої називали жемантійців! Невже зафіксовану в Київському та Волинському привілеях згоду Корони на певний комплект прав руської еліти годиться підносити до рівня проголошення останньої «співтворцями держави»? Насправді це був лише вплив на архітектоніку Речі Посполитої як компромісу між надією Корони перетворити Литву на Нову Польщу та спротивом литовської магнатурії. Інакше тоді слід називати співтворцями держав будь-які суб'єкти, поглинуті з фіксацією певних прерогатив. У такій парадигмі, якщо бути послідовними, співтворцями Речі Посполитої стають після ратифікації Гадяцької унії 1658 р. й козаки (правда, ненадовго). Байдуже, що ця держава вже давно існувала.

Інше питання стосується проблеми, яка чомусь виноситься за дужки. У цій моделі перебування України в складі Речі Посполитої було збережено непрохідні бар'єри між трьома «старими» українськими воєводствами Корони та «неофітими»: судова система й мова судочинства. Укупі з відмінностями у структурі еліти це унеможливило повноцінне становлення Русі як інтегрального чинника, попри деякі узгоджені дії та усвідомлення українською шляхтою, що «своя» Русь охоплює шість воєводств з Підляшшям. Ще небезпечніше, що Західне Підляшшя за мовчазної згоди шляхти шести воєводств прискорило дрейф від спільного кореня. А решта теренів, які шляхта вважала частиною українського простору, залишилися під Литвою. У чому ж тут оптимальність для України, якщо ця модель зберігала наявне й донині розщеплення українського простору?

За літерою інкорпорацій обсяг автономії трьох воєводств був найнижчим порівняно зі статусом усіх інших подібних частин Речі Посполитої. Деякі з них зберегли політичну суб'єктність, зокрема Литва, лени Князівська Пруссія, Лемборсько-Битовська земля, Князівство Курляндії та Семигалії. Останнє з 1617 р. мало навіть різновид конституції — *Formula Regiminis* [9, с. 122—145]. У 1637 р. Лемборсько-Битовська земля була інкорпорована до Речі Посполитої [10, с. 307], але через 20 років стала леном Пруського князівства. Отже, перед нами випадки, коли Речі Посполитій не вдалося розмити самодостатність тимчасово залежних суб'єктів.

Найближче правове положення до інкорпорованих у 1569 р. українських воєводств посідала Королівська Пруссія. Пруському сеймику залишили право

ухвалювати податки на власні потреби, рішення про локальні військові справи чи місцеву адміністрацію, а судочинство було врегульоване Пруській коректурою. Попри це, особливі права регіону поступово скорочувалися, динаміка економічного розвитку падала, соціальні й релігійні процеси опинилися в рамках коронних тенденцій. Тому його інкорпорація, на думку практично всіх дослідників, мала регресивний характер.

Особливий статус довгий час мали й регіони з етнічно польським населенням. До останніх належало Освенцимсько-Заторське князівство та Мазовія. Окремі привілеї та регіональні поступки з боку Речі Посполитої були й надалі, але загалом ступінь їх уніфікації з основним тілом Корони зростав [11, с. 166—207; 12, с. 30—42].

Тож, Річ Посполита була скроєною з різностатусних регіонів, які центр намагався уніфікувати. Опір місцевих еліт був закономірним явищем, але ефект був різним. Українська еліта, маючи за плечима державу Русь і Руське королівство, не ставила вимог навіть рівня недавніх прибульців, хрестоносців. Уважати «ознакою політичної суб'єктності українських воєводств» існування Луцького трибуналу 1578 р. [1, с. 200] з його однією повноцінною сесією та неприєднанням до нього Київського та фактично Брацлавського воєводств не випадає. Тим більше, що були наявними всі конституційні основи його тривалої діяльності. Найбільше, чим він міг бути по факту, так це виявом певної регіональної автономії.

Якщо робити висновки на підставі не риторики поодиноких представників шляхти, а ситуації на практиці, стає очевидним: особливий статус інкорпорованих воєводств поволі, але неухильно розмивався. З боку центру курс на поступову уніфікацію органічно поєднувався з пунктирно згаданими вище аналогічними діями стосовно інших частин Речі Посполитої. Твердити, що Річ Посполита не мала «урядницької вертикалі, яка могла б забезпечити рішення центру» [1, с. 210] — не бачити очевидного. А як же система королівських урядників на місцях (старости з підстаростами, воєводи з підвоєводами), а коронний підскарбій з поборцями по воєводствах? Невже компетенції цих урядників в українських воєводствах відрізнялися від коронних аналогів?

Зі свого боку, князі та шляхта хоча й заявляли на сеймиках про права, закріплені в люблінських привілеях, проте на практиці відбувалося зближення з Короною, а сеймкові вимоги не отримували підтримки на сеймах. Та й самі послы, як свідчать сеймові діаріуші, не демонстрували результативності в просуванні вимог шляхти. Замість того, щоб стояти на сторожі привілеїв і розбудовувати власні інституції, шляхта інкорпорованих воєводств не спромоглася утвердити власний трибунал, кодифікувати власне право (хоча сейм тричі давав згоду на створення відповідних комісій), погодилася на часткову колонізацію діловодства тощо. Сеймові інституції радикальним чином змінили кримінальне та процесуальне право. Норми цивільного права, насамперед сімейно-шлюбного чи спадкового, зафіксовані у Волинському статуті, великим і навіть середнім землевласникам можна було обійти, маючи земельні маєтки одночасно там, де функціонували норми коронного права. Залишалася поземельне право, але звичай «яко на Україні» значною мірою унеможливував виконання його норм. Головна тенденція політичної культури

шляхти була спрямована на набуття однорідності в межах Речі Посполитої, а не на культивування своєї регіональної самодостатності.

Інкорпоровані в Любліні 1569 р. воєводства потенційно мали б скласти єдиний механізм ухвалення вигідних собі рішень зі «старими» руськими воєводствами Корони. На Люблінському й перших після Любліна сеймах між послами руських та українських воєводств спостерігалася координація щодо питань фіскальної та окремих аспектів зовнішньої політики. Впливовий при королівському дворі Ян Замойський був зацікавлений в об'єднанні сеймових зусиль представників руських воєводств і Волині, сподіваючись посилити позиції генерального сеймика в Судовій Вишні на сеймах Речі Посполитої [13, с. 15]. Шляхта інкорпорованих воєводств також пропонувала послам координувати свої дії з представниками воєводств коронної Русі й навіть воєводства Люблінського¹. Однак розходження між «старою» коронною та інкорпорованою Руссю були настільки значними, що подолати їх протягом декількох сеймів було неможливо. Крім цього, проти був королівський двір і більшість волинських можновладців. Зокрема двір домігся, щоб генеральним для Волинського воєводства став сеймик у Новому Корчині в Сандомирському воєводстві, непідвладний впливові ні Острозьких, ні Яна Замойського.

Від укладення унії до початку XVII ст. основна фабула взаємодії / протистояння вказаних регіонів розвивалася в річищі відносин між Я. Замойським і В.-К. Острозьким. Останній трактував свого опонента як «поляка»². Так вважав сучасник, але для декого сьогодні важливішою є думка П. Куліша, що Я. Замойський або С. Жулкевський — це руська шляхта. В.-К. Острозький наголошував на необхідності призначення урядниками українських воєводств місцевих шляхтичів, а не вихідців з Корони. Стосовно конфлікту вінницького й брацлавського старости Юрія Струся зі своїми підданими князь зауважив: «...у Польщі по польському керувати, а на кордоні по старосвітському, бо тим селянам нічого втрачати, не мають ні кам'яниць, ні забудованих фільварків, щоб польськими звичаями не вигнали їх до Волох чи до Тягині»³. Попри те, що запропонована князем ідея кузні кадрів для Русі виникла раніше, але саме Замойська академія, а не Острозька отримала королівський привілей.

Князь констатував факт нерівності поляків і русинів, яка поглиблювалася, зокрема у зв'язку з мовною проблемою. «Бо канцлер наш (Я. Замойський — *Ает.*) з латини листи пише, якої пограничні люди не можуть зрозуміти. До них потрібно «відкриті» листи по старосвітському руською мовою і письмом писати, а не по новосвітському»⁴. Сам В.-К. Острозький писав свої листи польською мовою, як більшість представників «політичного народу» того часу. Польська мова не стала своєрідною «мовою дипломатії» між представниками різних політичних народів Речі Посполитої, а виконувала роль «м'якої сили» домінантної більшості, ведучи

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. II. Спр. 22641. Арк. 1 зв.

² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów. Sygn. 11078. K. 91.

³ AGAD, Archiwum Radziwiłłów. Sygn. 11078. K. 30—31.

⁴ Ibid. K. 91.

до все більшої полонізації цієї сфери та її акторів, перетворюючись на лінгвістичний інструмент посилення інтеграції та розмивання статусу трьох воеводств.

Під таким кутом на проблему дивився і центр, про що красномовно свідчать прямі порушення королем мовної норми люблінських привілеїв, а також цілеспрямоване визначення польської мови в привілеях як мови міських книг у щойно приєднаній частині Чернігово-Сіверщини [14, с. 177; 15, с. 58]. Не побачити в цих та інших кроках використання мови як інструменту влади та уніфікації не тільки єліти, а й міщан [16, с. 181—182] треба зуміти.

Водночас Авторка спробувала знизити вагу релігії в ранньомодерних ідентичностях в Україні. Звідси теза: «Переважна більшість шляхти та частина православного духовенства підтримували поліконфесійну модель руського народу» [1, с. 202]. На чому ж ґрунтується її твердження про «більшість шляхти»? Єдиний відомий зразок такого мислення походить з табору церковних інтелектуалів. Але Мелетій Смотрицький (1621) і сам полишив своє дітище після конверсії у 1628 р. на унію. Він повернувся до конфесійної моделі «народу руського» з тією лише відмінністю, що до проголошення поліконфесійної тези не вважав уніатів справжніми синами «Східної» Церкви, а тепер ставив це тавро на православних [17, с. 311].

Навіть для тогочасної Європи як території релігійних війн поліконфесійна модель могла стати кредо лише окремих мислителів, але не практичним інструментом націєтворення. В українському ж варіанті ця модель явно була не вигідною ані ідеологам конфесійних матриць, ані владі, зацікавленій у сегментації руської шляхти. А духовні пошуки шляхетських трибунів, як правило, завершувалися прийняттям католицизму, бо саме ця конфесія відкривала в Речі Посполитій найбільші кар'єрні можливості. Випадки, коли русини після конверсії на католицизм декларували свою належність до «народу руського», невідомі. На практиці не існувало третього народу руського поруч з православним та унійним.

«Русин» у розумінні православного духовенства та світських вірних — це православний у Речі Посполитій, незалежно від етнічного походження. Так, після отримання уряду канцлера Великого князівства Руського аріанин Юрій Немирич став русином, здійснивши конверсію на православ'я. Хоча раніше він стверджував, що за походженням є польським шляхтичем [18, с. 183, 191] (легенда ж виводила Немиричів від руських князів [19, с. 167]). Зрештою, про домінування конфесійного виміру ідентичності свідчить документальне ототожнення в Україні православ'я з «руською вірою». З численних прикладів візьмімо бодай мандат короля Владислава IV (1642) міщанам Кременця, де записано: «...щоб обирали половину бурмистрів, райців та лавників релігії грецької, а радше руської»⁵.

Натомість унійні публіцисти вважали «руським народом» своє духовенство та світських прибічників унії. При цьому масовий відтік шляхти до католицизму послаблював обидві моделі «руського народу». Попри визнання аж у 1632 р. православної ієрархії та формальне полагодження сеймом 1636 р. майнових суперечок між православними та уніатами, реальні дії влади підтримували напруту. Дуже

⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф.21. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 117.

влучно схарактеризована конфесійна політика часів Владислава IV в назві праці Я. Дзенгелевського — «Про толеранцію для здомінованих» [20].

Принагідно наведемо спостереження французького інженера Гійома де Боплана, який був свідком процесів у руському соціумі: «Шляхта поміж ними (населенням України) дуже нечисленна, наслідує польській і, видається, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щоденно переходячи до неї, хоча вся знать і всі ті, що титулюються князями, вийшли з грецької віри» [21, с. 7].

Сучасні дослідження підтверджують цю тезу. М. Довбищенко показав масштабне покатоличення волинських князів і з'ясував «якщо не переважаючий, то принаймні дуже високий» вплив Римо-католицької церкви в середовищі середнього нобілітету й помітний — серед дрібного [22, с. 314—339]. Разучим був приклад палкого захисника православ'я на сеймах Лаврентія Древинського. Він, до речі, на сеймі 1620 р. подавав утиски саме як «релігійний гніт» («гноблення народу нашого руського») [23, с. 217—219]. Проте його два сини перейшли в католицизм, а Ян-Єжи став ксьондзом. За нашими спостереженнями, серед волинських послів на сеймах у часи Владислава IV православні були представлені, як правило, двома особами й лише разом з протестантами могли претендувати на баланс у представництві.

Аналіз Г. Літвіна найбільш «православного» з українських воєводств — Київського — демонструє зростання політичної активності нобілітету з кінця XVI ст. до 1648 р. серед католиків майже в 10 разів, тоді як серед православних — падіння майже на 1/5. При цьому автор зазначає, що не брав до уваги Замойських, Любомирських, Собеських, Конецпольських, Потоцьких, Казановських, які контактували з регіоном лише через своїх служебників чи під час військових акцій [24, с. 214, 228]. Однак не можна виключати впливу цих магнатів (виключно католиків) на призначення земських урядників і сенаторів від воєводства, позицію воєводства на сеймах тощо. Чомусь автор взагалі не бере до уваги волинських князів-католиків (Вишневецькі, В.-Д. Заславський, А.-А. Ходкевич, Корецькі), які мали надзвичайно сильні позиції як землевласники на Київщині. У цілому в 1640 р. магнатам належала принаймні половина земельних інститутів власності й володінь у воєводстві [25, с. 79—99]. Порівняймо конфесійну належність старост на території Київського воєводства в 1590 (початок масштабної колонізації України) та 1648 рр.: з таблиці видно картину різкої зміни конфесійної приналежності старост. У 1648 р. не було жодного представника руського народу на цьому уряді, хоча безсумнівне руське етнічне походження мали три з одинадцяти старост. Подібна проєкція, якоюсь мірою, дає відповідь, чому поліконфесійна модель руського народу на середину XVII ст. не мала шансів на реалізацію.

Дивує теза Авторки, що станом на 1648 р. шляхта Чернігівського воєводства «перебувала в Речі Посполитій заледве 30 років, до того входячи до складу Московської держави з її принципово іншою політичною культурою» [1, с. 209]. Насправді після Московії залишилося лише троє (!) землевласників (Б. Грязний, Василь і Павло Солтики) [27, с. 257—314]. І при цьому Солтики стали типовими представниками шляхетського народу Речі Посполитої. Усі інші репрезентанти тутешнього шляхетського соціуму (близько 100 родин) — це свіжі прихоськи пере-

важно з Мазовецького, Волинського та Руського воєводств. До підмосковної доби вони не мали жодного стосунку.

Одним з останніх захисників православ'я був Адам Кисіль. Важко відповісти на питання, чи було для середньозаможного шляхтича з Волині лідерство серед світських православних і, відповідно, представництво королівського двору в контактах з козаками інструментарієм політичного та майнового зростання, чи дійсно важливою життєвою місією. Низка прикладів свідчать про використання ним свого виняткового становища для отримання особистих дивідендів [28]. Основна ідея каштеляна полягала в об'єднанні православної та унійної частин Русі для створення єдиної руської ідентичності. Його блискуча промова на сеймі 1641 р. довела, що декларація регіональних прав відповідала інтересам багатьох інкорпорованих територій. Та чи було в ній місце руській (за походженням) шляхті католицької віри — велике питання. Натомість, на його думку, сармати руські й сармати польські мають об'єднатися [29, с. 51]. Заява чернігівського каштеляна: «Ми приєдналися до нашої спільної вітчизни не як до країни, але з країною, не до релігії, але з релігією, не до титулів і почестей, але з титулами й почестями», — засвідчила

Табл. 1. Порівняльна таблиця титулярів староств Київського воєводства та їх віровизнання в 1590 та 1648 рр.*

Староство	1590	1648
Київське	Кн. Василь-Костянтин Острозький, православний	Януш Тишкевич, католик
Житомирське	Шимон Дениско Матвіївський, православний	Януш Тишкевич, католик
Овруцьке	Абрам Мишка Варковський, православний	Владислав Немирич, аріанин
Любецьке	Кн. Олександр Вишневецький, православний	Самуель Калиновський, католик
Остерське	Лаврин Ратомський, православний	Стефан Аксак, католик
Білоцерківське	Кн. В.-К. Острозький, православний	Костянтин Любомирський, католик
Богуславське (з 1591 р.)	Кн. Януш Острозький, католик	Домінік Александр Казановський, католик
Канівське	Кн. Олександр Вишневецький, православний	Кн. Ярема Вишневецький, католик
Черкаське	Кн. Олександр Вишневецький, православний	Адам Казановський, католик
Переяславське	Кн. Василь-Костянтин Острозький, православний	Олександр Конєцпольський, католик
Корсунське і Чигиринське	Кн. Олександр Вишневецький, православний	Олександр Конєцпольський, католик

* Складено на основі: [19, с. 123, 239; 26, с. 148—151].

готовність більшості руської шляхти до подальшої інтеграції, але без порушення базових прав і привілеїв, зафіксованих в інкорпораційних привілеях. Реанімована А. Киселем «ідея третього члена» не виходила за межі інтелектуального конструкта вузького кола осіб, як і під час свого народження на зламі XVI—XVII ст. Не дарма ж і до 1641 р., і після не бачимо її слідів на сеймиках українських воеводств чи на сеймі. Для більшості шляхти люблінські привілеї зберігали лише юридичне й частково політичне (для реалізації своїх приватних інтересів) значення, і не розцінювалися як основа набуття федеративної суб'єктності. Тому годі було чекати спроб утілити ідею «третього члена» на практиці.

Потребу суб'єктивації Русі гостро відчували на зламі XVI—XVII ст. лише в середовищі православного духовенства. Православна церква спершу робила ставку на князів. В.-К. Острозький відігравав роль лідера, але затиснутий особистими й публічними обставинами не зміг повноцінно використати власний величезний ресурс. Після смерті князя лідери духовенства й відданої православ'ю шляхти почали шукати іншого провідника, то апелюючи до його надзвичайно впливового сина й уже католика Януша Острозького (див. лист перемишльської шляхти від 3 грудня 1612 р.⁷), то намагаючися вивищити відданого православ'ю, але недостатньо впливового князя Стефана Четвертинського [30, с. 324—326]. Робилися спроби працювати й серед інших станів, що зафіксував Захарія Копистенський у «Палінодії» (1622 р.): «Которою (унією) іж ся народ роскій зо всего сердца бридил [...], з шляхтою, з панами і з княжати мал о што або згола нічого почати не могши, зачали з міщани, з людом посполитим і з священниками...» [23, с. 238]. Зрештою, розчаровані далекими від очікувань наслідками сеймових змагань шляхти, звернулися до козацтва. Після висвячення православної ієрархії стало зрозуміло, що воно здатне давати реальні результати. Тому православні інтелектуали почали конструювати козакам «правильний» родовід, шукати йому місце в «народі руському» [31, с. 162—169].

Козаків не довго довелося вмовляти, оскільки вони вже з 1580-х рр. прагматично відреагували на конфесіоналізацію європейського простору, подаючи своє військове здобичництво проти мусульманських сусідів у барвах боротьби з «ворогами Святого Хреста». Тим більше, що наймаючи козаків, їх «працедавці» послідовно апелювали до війни з «невірними». Звідси був один крок до використання релігійного чинника в змаганнях за комплект прав і привілеїв і вписування себе в православну модель «народу руського».

Прагнення ж Авторки штучно занижити історичні горизонти козацтва спотворюють саму його природу, походження та еволюцію. Взяти хоча б тезу: «Козацька спільнота, яка за типологічними характеристиками принаймні свого ядра — військової корпорації на покордонні — була антидержавною й ненаціональною, закликала вустами своїх очільників до «священної війни Русі» проти «ляхів»» [1, с. 203, 205]. Відразу напрошуються паралелі до панівних у XIX — початку XX ст. концепцій польської та російської історіографії про козацтво як деструктивну анархічну силу. Так, Ф. Равіта-Гавронський писав про козаків: «...посилювалась не-

⁷ AGAD. Archiwum Potockich z Łańcuta. Sygn. 1573.

навість до держави й до шляхти, яка набувала характеру класової боротьби, що надавала козаччині риси суспільної війни про втрачені якісь вольності, про відібрані силою якісь права» [32, с. 61]. Г. Карпов, так само як Авторка, представляв руський (український) народ не як єдине ціле, а як композицію відокремлених корпорацій — козацької, міської тощо [33, с. 20; 34, с. 19].

Залишається незрозумілим, як ця нібито антидержавна сила збудувала державу, зуміла досягти її міжнародного визнання та розробити історичні концепції для обґрунтування її існування. Як бути з притаманними козакам у кінці XVI — першій половині XVII ст. культом короля, з отождоженням Речі Посполитої з «вітчиною милою», етосом служіння вітчизні проти зовнішніх ворогів, сподіваннями до останнього на реформування Речі Посполитої на засадах урізання всесилля магнатів і розв'язання станових проблем козацтва й руського народу [35, с. 224—228, 257—260, 292—294]? Козаки щонайменше з 1620-х рр. вважали себе членами «народу руського», а в середині XVII ст. генерували нову його версію, базовану на козацькому стані, куди долучилися нові хвилі з середовища шляхти.

Козацтво, за твердженням Авторки, «формувалось на протиставленні державі» [1, с. 203]. Насправді воно заповнило нішу додаткового не лише військового чинника, а й господарського, який дозволив спершу вирівняти ситуацію, а потім поступово набувати переваги над опонентами на фронті. Відразу визнаючи провід прикордонних старост, козацтво формувалося за участі таких «антидержавних сил» як бояри, які занесли ідею козацьких привілеїв, порівняних зі шляхетськими? Показово, що з табору шляхти у XVI ст. лунали пропозиції (як-от С. Сарніцького) найняти козаків на платну службу Речі Посполитої, надавши їм статус саме бояр [36, с. 439].

Конфлікти зі шляхтою, які зростали до антагонізму, виникнуть лише через понад 100 років (!) після появи козацтва як реакція на відмову держави належно поцінувати його лояльність і військові послуги. Зрештою, на слушну думку Е. Опалінського, можна виділити наступні ознаки подібності між шляхтою та козаками: участь у публічному житті, служба вітчизні зі зброєю в руках, упевненість у своєму праві на вольності, отождоження себе з Річчю Посполитою [37, с. 261].

На нашу думку, цілком некоректно вважати козацтво мілітарною чоловічою спільнотою, або у м'якшому вигляді бачити до середини XVII ст. поділ «на спадкових козаків, що мали статки й родини у прикордонних містах та були тісно пов'язані з “осілим” населенням, і “запорожців” — власне членів чоловічого мілітарного союзу» [1, с. 205]. Тут, здається, неприпустимо перенесено особливості січового товариства (і лише січового!) доби останньої Січі (1734—1775) на абсолютно інший період, коли в структурі українського козацтва взагалі ще не існувало якоїсь окресленої запорозької складової. Запорожжя тоді було епіцентром усього козацького життя і ще не дійшло до усвідомлення якоюсь групою своєї корпоративної окремішності як запорожців. Ба більше, є сила зворотних проявів аж до переливання січової старшини в реєстрову й навпаки [35, с. 173—174].

Козацтво не виникло як чоловіча мілітарна спільнота, адже в основі лежало поєднання промислів з військовою справою, а осідки козаків розміщувалися на прикордонні, зокрема в містах [38, с. 194]. До всього козаки відфільтровувалися

дуже повільно, а козакували вихідці з усіх станів, навіть князі. Наріжна складова козацьких претензій полягала в набутті врегульованого суспільного статусу, легалізації господарської діяльності, спадкових прав для членів їх сімей.

До деформації образу козацтва призводить теза Авторки, що між козаками й татарами була типологічна подібність [1, с. 204]. Як взагалі можна порівнювати стан та етнос? А на ті твердження, що козаки — це «чоловіча мілітарна спільнота», виходить, що «типологічно подібні» татари — також.

Некоректним є твердження, що для Олефіра Голуба козацька територія тотожна території Київського та Брацлавського воєводств [39, с. 41]. У своїй промові колишній гетьман окреслював не всю козацьку землю, а реально досягну територію влади. Натомість уже в 1602 р. гетьман Іван Куцкович, ототожнюючи козацькі терени з українським простором, писав: «...почавши від Могилева, усі України аж до гирла Дніпрового, що все є власне приставства наші» [40, с. 222]. А в часи Б. Хмельницького й пізніше оптимальна територія влади охоплювала в «ментальній географії» старшини не лише сім воєводств Речі Посполитої, як помилково стверджується [1, с. 209], а сягала Вісли, Підляшшя та кордону Руського воєводства на заході, Дону на сході, Північного Придніпров'я на півночі та Чорного моря на півдні [41, с. 141—146, 194—202].

«Поява різних за характером козацьких рад» [1, с. 205] відбулася не в першій половині 1620-х рр., а щонайменше на 25 років раніше. Достатньо почитати записки Еріха Лясоти про його перебування на Запорозжі [42, с. 68].

* * *

Спроби штучно звести козаків до військової корпорації підпорядковані головній меті — прирівняти всі козацькі повстання до рівня військових конфедерацій [1, с. 206]. Чи є у дослідників для цього підстави? Однозначно немає. По-перше, перед жодним повстанням не ухвалювався акт створення конфедерації з визначенням її структурної підтримки. По-друге, військова конфедерація, на відміну від актів козацького опору, не вимагала закріплення / розширення станових прав і привілеїв. Заяви короля та його двору щодо претензій Львівської конфедерації на творення четвертого стану [1, с. 206] є спробою розділити військо й шляхту, яка переважно його формувала. По-третє, військова конфедерація опиралася на наявну армію, тоді як козацькі повстання — на покозачене населення та, меншою мірою, на козацький реєстр. По-четверте, військові конфедерації не мали конфесійного забарвлення, хоча й могли апелювати до представників різних гілок християнства. Тоді як козацькі повстання переслідували релігійні цілі, тотожні з вимогами православного духовенства й пастви. По-п'яте, і найголовніше, у березні — липні 1648 р. шляхта чітко бачила в діях Б. Хмельницького прагнення створити «козацьке князівство», навіть «заснувати руську монархію» [43, с. 123—130]. Уже королівська передсеймова інструкція грудня 1625 р. чітко наголошувала на бажанні козаків створити власну Річ Посполиту (республіку) [44, с. 285]. Подібні політичні горизонти були цілковито чужими для учасників військових конфедерацій.

Ідея козацького князівства з'являється вже наприкінці XVI ст. (проект С. Наливайка). У 1625 р. Оліфер Голуб пропонував розширити козацьку юрисдикцію на Вінницю, Брацлав, Житомир та Овруч. Свій народ він ідентифікував за визнанням руської релігії, а шляхту, що перейшла в католицизм, промовисто називав «наші ляхи» [39, с. 41]. Як не парадоксально, але представник католицького духовенства, київський біскуп Йосиф Верещинський ще в кінці XVI ст. представив проект створення задніпровського козацького автономного утворення [45, с. 55].

Не дивно, що в березні — червні 1648 р. ідея виринула вже на новій основі. На такому тлі необґрунтованим виглядає твердження, що «корпоративні вимоги — збільшення реєстру й самоврядування — тоді були основними гаслами» [1, с. 206]. До всього, уже в першому офіційному переліку вимог Б. Хмельницького до Варшави від 2 червня 1648 р. містилися релігійні вимоги [46, с. 37], що виразно сигналізувало про намір виступати від імені православного «народу руського» й захищати його інтереси. Вимагати від гетьмана більшого суперечить логіці розвитку будь-якої революції.

Хибною є й теза, що програма Б. Хмельницького передбачала «заміщення шляхти козаками як політичним станом на певній території» [1, с. 208]. Навпаки, гетьман взяв курс на якомога ширше залучення шляхти до козацьких лав. І саме на цій основі мав постати новий політичний народ.

* * *

У підсумку, на нашу думку, Авторка прагне будь-що утвердити концепцію нібито оптимальності перебування України в складі Речі Посполитої як начебто своєї держави. При цьому було винесено за дужки сумний фінал обраної руською шляхтою моделі співіснування в Речі Посполитій з іншими політичними народами. В основу концепції покладено невітлену на практиці шляхетську риторику. Хоча навіть у Варшаві ставилися до такої риторики поблажливо, бо це не впливало на процес влиття руської шляхти в сарматський народ, нібито етнічно розмитий, але польський за духом. Авторка й далі просто ігнорує ті пласти, які суперечать її візії. Козацтво, яке спромоглося на Гетьманщину, проголошено суто військовою корпорацією, «антидержавною і ненаціональною» силою, носієм лише станового егоїзму. По суті такий концепт реанімує давно відомі підходи польської та російської історіографії XIX ст., які зводили зусилля з реального відновлення української державності до рівня «громадянського конфлікту», «бунтів», «братовбивчої війни», а придушення видавали за «стабілізацію», «умиротворення», «встановлення золотого спокою» тощо. Саме такі підходи Авторка пропонує зробити новим осердям українського нарративу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Starchenko, N. Skladni shliakhy rannomodernoho ukrainskoho natsiivtorennia, abo Kilka zauvah do zvychnoi skhemy istorii Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2025. 3: 191-218 [in Ukrainian].

- [Старченко Н. Складні шляхи ранньомодерного українського націєтворення, або Кілька зауваг до звичної схеми історії України. *Український історичний журнал*. 2025. № 3. С. 191—218].
2. Hrushevskiy, M. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. T. V: Suspilno-politychni i tserkovnyi ustrii i vidnosuny v ukrainsko-ruskykh zemliakh XIV—XVII vikiv. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків. Київ, 1994. 585 с.].
 3. Hrushevskiy, M. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. T. IX. Kn. 2: Roky 1654—1657. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Кн. 2: Роки 1654—1657. Київ, 1997. С. 871—1630].
 4. Pritsak, O. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. T. I: *Do pochatku XI vika*. Kyiv, 1994. XL-LXXIII [in Ukrainian].
[Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. *Грушевський М. Історія України-Руси. Т. I: До початку XI віка*. Київ, 1994. С. XL—LXXIII].
 5. Lurynskiy, V. *Suspilno-politychni tvory (1908—1917)*. T. 1. Kyiv; Philadelphia, 2015 [in Ukrainian].
[Липинський В. Суспільно-політичні твори (1908—1917). Т. 1. Київ; Філадельфія, 2015. 784 с.].
 6. Hrushevskiy, M. *Iliustrovana istoriia Ukrainy*. Kyiv, 1992 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ, 1992. 544 с.].
 7. Brekhunencko, V. “Vyniatkova uspishnist” chy zav'яз maibutnikh potriasin? Ukotre pro balans zdobutkiv i vtrat ukrainskoi elity na Liublinskomu seimi 1569 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2025. 3: 179-181 [in Ukrainian].
[Брехуненко В. «Виняткова успішність» чи зав'язь майбутніх потрясінь? Укотре про баланс здобутків і втрат української еліти на Люблінському сеймі 1569 р. *Український історичний журнал*. 2025. № 3. С. 179—181].
 8. Starchenko, N. *Ukrainski svity Rechi Pospolytoi: Istoriia pro istoriiu*. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Старченко Н. Українські світи Речі Посполитої: Історія про історію. Київ, 2021. 616 с.].
 9. Oberländer, E. & Keller, V. *Kurland: vom polnisch-litauischen Lehnsherzogtum zur russischen Provinz*. Paderborn: Schöningh, 2008. 331 p. [in German].
 10. *Volumina constitutionum*. T. III: 1611—1640. Vol. 2: 1627—1640. Warszawa, 2013. 407 s. [in Polish, in Latin].
 11. Nowakowski, A. *Integracja księstwa oświęcimskiego z Królestwem Polskim (1454—1564) i późniejsze losy ziemi oświęcimskiej w kontekście Wadowic*. *Wadoviana. Przegląd historyczno-kulturalny*. 2018. 21: 166-207 [in Polish].
 12. Russocki, S. *Z dziejów prac przygotowawczych do ostatecznej redakcji zводу, prawa mazo-wieckiego z 1540 r.* *Czasopismo Prawno Historyczne*. 1967. IX (1): 30-42 [in Polish].
 13. *Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana Wielkiego koronnego*. T. 1 (1553—1579). Warszawa, 1904. 530 s. [in Polish, in Latin].
 14. *Monumenta Historica res gestas Europae Orientalis illustrantia*. Edidit P. Kulakovskij. Ostrogiae; Varsoviae; Moskoviae, 1999. 607 s. [in Polish, in Latin, in Ukrainian].
 15. Ulianovskiy, V. & Korotkiy, V. (Comps.). *Korpus magdeburzkykh hramot ukrainskym mistam: dva proekty vydan XX stolittia*. Kyiv, 2000 [in Ukrainian].
[Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань XX століття / Упор. В. Ульяновський, В. Короткий. Київ, 2000. 214 с.].

16. Zaiats, A. Miske suspilstvo Volyni XVI — pershoi polovyny XVII st. Lviv, 2019 [in Ukrainian]. [Заяць А. Міське суспільство Волині XVI — першої половини XVII ст. Львів, 2019. 582 с.].
17. Nemenskii, O.B. Formy russkoi identichnosti u Meletiya Smotritskogo. *Slavyane i ikh sosedu*. Moscow, 2008. 12: 305-316 [in Russian]. [Неменский О.Б. Формы русской идентичности у Мелетия Смотрицкого. *Славяне и их соседи*. Москва, 2008. Вып. 12. С. 305—316].
18. Zema, V. Silva rerum Ivana Hrushu: shliakhetska tradytsiia v kozatskii interpretatsii. *Horobets, V. (Ed.). Povsiakdennia rannomodernoï Ukrainy. Istorychni studii v 2-kh tomakh*. T. 2: Svit rechei i povsiakdennykh uiavlen. Kyiv, 2013. 183-228 [in Ukrainian]. [Зема В. *Silva rerum* Івана Груші: шляхетська традиція в козацькій інтерпретації. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах*. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відп. ред. В. Горобець. Київ, 2013. С. 183—228].
19. Yakovenko, N. Ukrainiska shliakhta z kintsia XIV do seredy ny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina. Kyiv, 2008 [in Ukrainian]. [Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. 472 с.].
20. Dziegielewski, J. O tolerancję dla zdominowanych. Pokytyka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV. Warszawa, 1986. 227 s. [in Polish].
21. Beauplan, de. Description d'Ukraine. A Rouen, 1660. 112 p. [in French].
22. Dovbyshchenko, M. Volynska shliakhta u relihiinykh rukhakh kintsia XVI — pershoi polovyny XVII st. Kyiv, 2008 [in Ukrainian]. [Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст. Київ, 2008. 882 с.].
23. Borotba Pivdenno-Zakhidnoi Rusi i Ukrainy proty ekspansii Vatikanu ta unii (X — pochatok XVII st.). Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Kyiv, 1988 [in Ukrainian]. [Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X — початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. Київ, 1988. 288 с.].
24. Litvin, H. Z narodu rusko ho. Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569—1648). Kyiv, 2016 [in Ukrainian]. [Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569—1648). Київ, 2016. 616 с.].
25. Yakovenko, N. Sklad shliakhty-zemlevlasnykiv Kyivskoho voievodstva naperedodni Vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648—1654 rr. *Feodalizm na Ukraini. Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 1990. 79-99 [in Ukrainian]. [Яковенко Н. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. *Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць*. Київ, 1990. С. 79—99].
26. Chłapowski, K. Starostowie w Małoposce 1565—1668. Społeczeństwo staropolskie. Warszawa, 1986. T. VI. S. 105-176 [in Polish].
27. Perepysy Chernihivshchyny 1638 ta 1713 rokiv. Zaporizhzhia, 2024 [in Ukrainian]. [Переписи Чернігівщини 1638 та 1713 років. Запоріжжя, 2024. 344 с.].
28. Sysyn, F.E. Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil, 1600—1653. Cambridge, 1985. 406 p.
29. Kempa, T. Szlachta wołyńska wobec spraw wyznaniowych na sejmikach i sejmach w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. *Klio. Czasopismo Poswięcone Dziejom Polski i Powszechnym*. 2011. 19 (4): 27-54 [in Polish].
30. Hrushevskiy, M. Istoriia ukrainskoi literatury. Kyiv, 1995. T. VI [in Ukrainian]. [Грушевський М. Історія української літератури. Київ, 1995. Т. VI. 709 с.].

31. Ploky, S. *The Cossack and Religion in Early Modern Ukraine*. New-York, 2001. 422 p.
32. Rawita-Gawroński, F. *Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej polskiej do końca XVIII wieku. Zarys polityczno-historyczny*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane, 1922. 238 s. [in Polish].
33. Карпов, Г. Г[осподин] *Kostomarov kak istorik Malorossii*. Moscow, 1871 [in Russian]. [Карпов Г. Г[осподин] Костомаров как историк Малороссии. Москва, 1871. 35 с.].
34. Карпов, Г. *Peregovory ob usloviyakh soedineniya Malorossii s Velikoi Rossiei (okonchaniye)*. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*. 1871. 11: 1-38 [in Russian]. [Карпов Г. Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великой Россией (окончание). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1871. Ч. 11. 1—38].
35. Brekhunenko, V. *Kozaky na stepovomu kordoni Yevropy: Typolohiia kozatskykh spilnot XVI — pershoi polovyny XVII st.* Kyiv, 2011 [in Ukrainian]. [Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. Київ, 2011. 504 с.].
36. Sarnicki, S. *Księgi Hetmańskie / Oprac. M. Ferenc*. Kraków, 2015. 492 s. [in Polish].
37. Opaliński, E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652*. Warszawa, 1995. 219 s. [in Polish].
38. *Akty, odnosyashchiesya k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoyu komissiiyeyu*. Saint Petersburg, 1846. T. 1 (1340—1506) [in Russian]. [Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1846. Т. 1 (1340—1506). 375 с.].
39. Kochegarov, K. *Novye istochniki o kazatskom vosstanii 1625 goda: rech polkovnika Olyfera Goluba i neizvestnyy spisok Kurukovskogo dogovora*. *Slavyanovedenie*. 2020. 2: 28-49 [in Russian]. [Кочегаров К. Новые источники о казацком восстании 1625 года: речь полковника Олифера Голуба и неизвестный список Куруковского договора. *Славяноведение*. 2020. № 2. С. 28—49].
40. Brekhunenko, V.A. (Comp.). *Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI — pershoi polovyny XVII st.: universaly, lystuvannia, uhody, pryssiahy*. Zaporizhzhia, 2025 [in Ukrainian]. [Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. Видання друге, виправлене та доповнене / Упоряд. Брехуненко В. А. Запоріжжя, 2025. 1120 с.].
41. Brekhunenko, V., Boiko, P. & Zaiats, A. *Prostorovi mezhi ukrainskoho svitu: kompleks uiaвлен ta yikhnia realizatsiia v rannomodernii ukraini (XVI—XVIII st.)*. Lviv; Kyiv, 2023 [in Ukrainian]. [Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. Просторові межі українського світу: комплекс уявлен та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI—XVIII ст.). Львів; Київ, 2023. 480 с.].
42. *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy / Oprac. Z. Wójcik*. Warszawa, 1972. 240 s. [in Polish].
43. Drozdowski, M. *My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny Zaporoskiej w latach 1648—1649*. Białystok, 2015. 480 s. [in Polish].
44. Крипякевич, І. (Comp.). *Zherela do istorii Ukrainy-Rusy*. T. 8. *Materialy do istorii ukrainskoi kozachchyny*. T. 1. *Dokumenty po rik 1631*. Lviv, 1908 [in Ukrainian]. [Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Матеріали до історії української козащини. Т. 1. Документи по рік 1631. Львів, 1908 / Зібрав і видав І. Крипякевич. 497 с.].
45. Antonovych, V. *Studii z chasiv Nalyvaika*. Praha, 1941 [in Ukrainian]. [Антонович В. Студії з часів Наливайка. Прага, 1941. 86 с.].

46. Крyп'якевич, І. & Бутич, І. (Comps.). *Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho* (1648—1657). Kyiv, 1961 [in Ukrainian].
[Документи Богдана Хмельницького (1648—1657) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ, 1961. 740 с.]

Надійшла / Received 03.09.2025

Petro KULAKOVSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of International Relations,
National University of "Ostroh Academy" (Ostroh, Ukraine)
kulakovsky@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6310-717X>

Andrii ZALATS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of Ancient History of Ukraine
and Special Historical Disciplines,
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)

andrij_zajac@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-8744-9852>

UKRAINIAN NATION-BUILDING UNTIL THE MIDDLE OF THE 17th CENTURY: A "NEW" PERSPECTIVE ON THE EARLY MODERN ELITES' ROLE

The study **objective** is to analyse the main claims of the article by Natalia Starchenko. It is based on the principle of historicism, text deconstruction methods, and comparative approaches. **Main results.** The claim that M. Hrushevskyy placed the nobility outside the Ukrainian narrative is proved to be far-fetched. It is argued that the status of the three incorporated voivodeships was the lowest compared to all the territories included in the Crown. The statement that Warsaw did not have a "governmental vertical that could ensure the decisions of the centre" is refuted. The far-fetchedness of the following claims is exposed as follows: the majority of the nobility adhered to the multi-confessional model of the Ruthenian nation; the Cossacks emerged as a male military union and were "anti-state and non-national." The manipulative nature of the attempt to present the Cossack uprisings and the beginning of the National Liberation War of the mid-seventeenth century as a military confederation is demonstrated. A number of factual statements are disproved, in particular, those regarding the typological similarity of the Cossacks and Tatars, and the fact that the nobility of Chernihiv-Sivershchyna was in the orbit of Moscow's political culture. **Conclusions.** A combination of claims made by N. Starchenko forms an image of early modern Ukrainian elites that is devoid of proper scientific justification. Approaches are based on the development of concepts that absolutize the nobility rhetoric, which was not implemented in practice, and extrapolate atypical isolated cases to the entire nobility mindset. Moreover, attempts to present the Cossacks as a destructive force revive the concepts of 19th-century Polish and Russian historiography as a "new scheme."

Keywords: *M. Hrushevskyy, the nobility, the church, the Cossacks, the Ruthenian nation, the Polish-Lithuanian Commonwealth.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.201>

УДК 929 Якоб Спон

Георгій ПАПАКІН

доктор історичних наук, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)

hparakin@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-5647-1686>

АНТИКВАРІАНІСТ XVII ст. ЯКОБ СПОН — ПРЕДТЕЧА СУЧАСНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Метою дослідження є висвітлення початків формування фундаментальної науки соціогуманітарного циклу — джерелознавства, формування уявлень про структуру всього наукового циклу, визначення предмета дослідження за ранньомодерної доби. Одним з «батьків» такого наукового напрямку став Якоб Спон, французький антикваріаніст, лікар, збирач античних артефактів. Розкриття обставин його життя та творчості дозволяє говорити про його вагомий внесок у початок становлення сучасної системи наукових знань. **Методологічне підґрунтя** дослідження сформовано традиційними підходами історизму та наукової неупередженості. Важливе методологічне значення мають уявлення про унітарну природу джерела незалежно від його форми й виду, міждисциплінарність джерельних досліджень, історію формування наукових уявлень про джерела, основи яких було закладено за доби Ренесансу та раннього модерну. **Наукова новизна** визначається необхідністю подолати як модернізаційний, так і ретроградний підходи до оцінки творчого внеску видатного французького вченого ренесансної доби Якоба Спона, майже невідомого в Україні, у розвиток наукового знання. **Висновки.** Вивчення життя та наукового доробку Якоба Спона свідчить, що він став одним із перших антикваріаністів, який спробував опрацювати структуру знань про джерела минулого. Він присвятив своє життя дослідженню античних і середньовічних речових джерел у Франції, Італії, Греції, Малій Азії. У своїй головній праці він писав про вісім джерелознавчих

Цитування: Папакін Г. Антикваріаніст XVII ст. Якоб Спон — предтеча сучасного джерелознавства. *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 201—216. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.201>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 2 (587)

наук, що мали за мету всебічне описування таких залишків минулого. У комплексі вони мали складати науку археографію, тобто описування всіх джерел, які збереглися від античної доби. Це дає підстави говорити, що Я. Спон став справжнім «батьком» нинішньої науки про джерела, а не тільки сучасних археології, археографії, епіграфіки, культурології тощо.

Ключові слова: *Якоб Спон, антикваріанізм, джерелознавство, археографія.*

Ім'я Якоба Спона (Jacob / Jacobus / Jacques Spon, 1647—1685) мало відомо сучасним дослідникам соціогуманітарних наук. В Україні він практично незнаний, за винятком окремих згадок у загальних працях з історії археології, археографії, культурології тощо. Це жодним чином не віддзеркалює роль і значення цієї постаті в науковому, культурному й інтелектуальному житті Європи ранньомодерної доби, вплив на становлення сучасної системи наукових знань. Зокрема, малодослідженою є його роль у становленні джерелознавства, формуванні системи наук, що його складають.

Якоб Спон отримав професійний медичний фах у Парижі та Монпельє, був популярним лікарем у Ліоні, пропагував нові методи лікування, був авторитетним діячем протестантської громади Півдня Франції. Але європейська відомість прийшла до нього завдяки мандрям Італією, Далмацією, Грецією, Малою Азією в 1675—1676 рр., збиранню античних артефактів, дослідженню давньогрецьких і римських споруд, поховань, скульптур, написів. Знанням його ім'я зробили праці про старожитності Ліону та Женеві, членство в «Республіці листів», що об'єднувала інтелектуалів від Італії до Швеції, від Німеччини до Англії. Ще за життя та після його передчасної смерті написані ним книги видавалися французькою, англійською, нідерландською, німецькою мовами.

Головним твором, який уславив ім'я Спона в науці, став ґрунтовний латиномовний огляд відомих на той час в Європі античних пам'яток, написів, споруд і мистецьких артефактів — «Опис різноманітних старожитностей...» [1]. У цій праці автор здійснив перший систематичний начерк наук, які займалися їхнім дослідженням, визначив загальну сферу наук про матеріальні пам'ятки минулого. Спон спробував коротко окреслити предмет та об'єкт кожної з таких дисциплін. Ба більше, він запустив до широкого вжитку також свої назви відповідних наук [1, с. 5—6]. Частина з них дійшла до нашого часу — археологія, археографія, бібліографія, іконографія тощо. Інша частина сконструйованих ним назв не прижилася. Книзі Спона судилося стати справжнім науковим бестселером кінця XVII та XVIII ст. Уже після смерті автора ця праця, як і оповідання про подорож османськими володіннями в Європі та Малій Азії, кілька разів публікувалися у Франції, Швейцарії, Великій Британії, італійських і німецьких землях навіть до початку XIX ст.

Ліонський лікар написав майже два десятки творів різного змісту та характеру французькою мовою та латиною. За опосередкованими відомостями, по його смерті залишилося ще декілька неопублікованих рукописів. Серед них створені за зразком «Порівняльних життєписів» Плутарха біографії діячів античної доби: життєпис римського полководця Сципіона Африканського опублікував Габріель Дюмон, племінник Спона, у 1717 р. в журналі «Histoire critique de la République des Lettres» [2].

Імовірно, що саме через латиномовні праці, підписані «Jacobus Sponium», у літературі його здебільшого називають Якобом, а не Жаком. Можливо, на це вплинуло також німецьке коріння роду Спонів, який походив зі швабського Ульму й перебрався до Ліону в 1551 р., менш ніж за століття до народження нашого ерудита.

У доробку вченого — ґрунтований на рукописах, мемуарах та офіційних актах наративний твір про історію та політичну систему міста Женеви [3]. Цій книзі судилося довге життя: до кінця XVIII ст. її було перекладено англійською, німецькою, нідерландською мовами. Вдячні містяни вшанували пам'ять ліонського антикваріаніста, назвавши на його честь одну з площ Женеви.

Книга певною мірою навіть віщувала трагічну долю ерудита. Саме до Швейцарії змушений був тікати Я. Спон після скасування в жовтні 1685 р. Нантського едикту, ухваленого королем Анрі IV ще в 1596 р. Його онук Луї XIV остаточно анулював цей акт позірної релігійної толерантності, фактично оголосивши французьких кальвіністів поза законом та спричинивши їхнє переслідування. Багато з них залишило батьківщину, роз'їхалися Старим і Новим Світами. Спон також почувався в небезпеці, адже п'ять років тому він категорично відхилив пропозиції представників королівського двору перейти в католицизм. Вчений негайно виїхав до Цюриху, де йому обіцяли стипендію. На нещастя, дорогою його пограбували. Позбавлений усіх статків, а найголовніше — дбайливо зібраної колекції артефактів, монет, медалей, усесвітньо відомий учений помер у лікарні міста Веве кантону Во на Різдва 1685 р. Йому було всього 38 років [4, с. 444—445].

Науковий авторитет цього лікаря та антикваріаніста визнавався і в XIX ст. Історик та археолог Едмон Ле Блан (Edmond-Frédéric Le Blant, 1818—1897), автор брошури про конфесійну позицію вченого, назвав його «патріархом науки» [5, с. 3]. Хоча йшлося конкретно про археологію, але такий висновок актуальний також для всього циклу джерельних наук.

Автор першого системного дослідження внеску антикваріаністів у розвиток історичної науки італійсько-британський учений Арнальдо Моміліано (Arnaldo Dante Argone Momigliano, 1908—1987) в середині XX ст. визнавав Спона засновником нового методу в історіографії [6, с. 299].

Така думка не змінилася і в XXI ст. Своєрідний підсумок наукового доробку вченого підбив сучасний історик Томас Роебух (Thomas Roebuch): «За своє відносно коротке життя Спон зарекомендував себе як провідна постать у міжнародному світі антикваріанізму, також він запам'ятався як визначний дослідник в області багатьох сучасних наук» [7, с. 154].

І. Моро, автор найновішого дослідження епістолярної спадщини ліонського лікаря, також відзначив: «Якоб Спон намагався теоретизувати об'єкт своїх досліджень у науці про античність. Він дав їй назву “археографія” та наукове визначення, близьке до того, що ми сьогодні називаємо археологією» [8].

Варто бодай коротко згадати про європейський антикваріаністський рух XV—XVIII ст. та його учасників. Ці рядки, зрозуміло, не претендують на аналіз усієї проблеми антикваріанізму як наукового напрямку та суспільного руху. Уміщую лише дотичні міркування в межах тематики цієї статті.

Антикваріаністи (англ.: antiquary, antiquarian, archaist) доби Ренесансу, раннього та класичного модерну набули широкої відомості завдяки своїй діяльності зі збирання, описування, вивчення історичних скарбів: скульптур, монументів, архітектурних пам'яток, різноманітних художніх артефактів, прикрас, монет, медалей, рукописів, написів, малюнків тощо від античності до середньовіччя. На відміну від істориків тієї епохи вони принципово не створювали масштабних наративів на підставі опрацьованих джерел. Ці збирачі та дослідники навіть уникали узагальнень, а лише говорили про конкретні факти, що віддзеркалювалися в зібраних пам'ятках та артефактах.

Це не заважає відвести їм почесне місце в історії насамперед джерелознавства та інших джерелознавчих наук. Завдяки їм з'явилися такі напрями досліджень як генеалогія, палеографія, нумізматика, фалеристика, епіграфіка, некрополістика, пам'ятокознавство, локальна та регіональна історія тощо. Найбільше ж вони приклалися до дослідження джерела як специфічного феномену, який поєднував минуле, сучасність і майбутнє. Створено його було в давнину, досліджено в сьогоденні, але воно існуватиме й вивчатиметься також у прийдешньому.

Наприкінці XVIII—XIX ст., коли відбулося становлення всього циклу соціогуманітаристики, антикваріаністи поступово опинилися на маргінесі науки. Їх стали розглядати як аматорів, колекціонерів і торговців культурними скарбами, які не мали жодного стосунку до набуття знань, їх називали дилетантами, оскільки вони не переймалися проблемами історії, політики, розвитку суспільства, релігії, економічним і культурним життям та ін., а цілком зосереджувалися на дослідженні джерел.

Лише в середині XX ст. антикознавець А. Моміліано порушив питання ролі антикваріанізму в становленні історичної науки та пов'язаних з нею дисциплін, завдяки яким відбулася справжня революція в соціогуманітарній сфері. Учений окреслив співвідношення між первинними й вторинними джерелами, що визначило роль антикваріаністів, адже вони зосереджувалися на первинних джерелах: «Увесь сучасний метод історичного дослідження ґрунтується на розрізненні оригінальних і похідних авторитетних даних [...]. Ця різниця між оригінальними авторитетними даними та працями старих істориків стала загальною спадщиною історичних досліджень лише наприкінці XVII століття. Відмінності, звичайно, можна було знайти й до того часу, але воно не було сформульоване з будь-яким ступенем точності або за умовчанням уважалось необхідною передумовою історичного дослідження. У формуванні нового історичного методу — й, отже, у створенні сучасних історичних описів стародавнього світу — так звані антикваріаністи відігравали помітну роль і розв'язували важливі проблеми. Вони показали, як використовувати нелітературні свідчення, але вони також змусили задуматися над різницею між збиранням фактів та інтерпретацією фактів» [6, с. 286].

Наведення такої довгої цитати є виправданим із погляду окреслення ролі антикваріаністів у становленні історичного мислення нової доби. Щоправда, Моміліано не зробив наступного кроку та не визнав за тим дослідницьким полем, яке опрацьовували антикваріаністи, якоїсь специфіки. Він стверджував, що у XIX ст. відмінності між їхніми працями та студіями істориків стерлися. Важко погодитися з такою категоричною заявою. Саме антикваріаністський підхід до джерел як

сенсових і візуальних свідчень минулого став підґрунтям для виділення в XIX—XX ст. джерелознавства в окрему соціогуманітарну науку.

Отже, антикваріаністам — визискувачам речових і візуальних залишків минулих епох — стало до снаги взяти на себе завдання опрацювання вихідних засад джерельних досліджень. Розглянуте Моміліано сюжетне поле було надзвичайно широким — від античності до Ренесансу та модерної доби. Довгим став список згаданих ним антикваріаністів, де одне з перших місць заслужено посів лікар з Ліону. Щодо нього історик писав: «1679 р. Якобус Спон зі заповзятістю апостола нового методу проголосив вищість археологічних свідчень...» [6, с. 299]. Щоправда, у тому місці праці Спона, на яку посилався Моміліано, археологію навіть не згадано. Йшлося про конкретні артефакти та пам'ятки мистецтва («бронза і мармур») ¹ [9, с. 30—31].

Згодом такі думки сприйняла більшість фахівців із соціогуманітаристики, а Моміліано навіть почали вважати засновником нової науки — культурології [10]. У сучасних дослідженнях уже йде мова про внесок окремих представників цієї загальноєвропейської спільноти в зародження тих або інших дисциплін джерелознавчого циклу. Розглядається специфіка британського, французького, німецького антикваріанізму [11; 12; 13, с. 121—177]. Багато уваги приділено «Res Publica Litterarum» («Республіка вчених» / «Республіка листів») — міжнародному інтелектуальному товариству антикваріаністів XVII—XVIII ст., які здебільшого листувалися між собою. Французький історик Ів Моро (Yves Moreau) так визначив завдання цієї спільноти: «Головною метою цієї величезної мережі був, перш за все, обмін знаннями та інформацією в усіх галузях: історії, медицині, теології, філології, літературі тощо. Ця вчена республіка функціонувала як “публічний простір” для обмінів, де поширювалися критичне мислення та науковий метод, який все ще був у зародку» [8]. Члени цієї «Республіки» мали навіть свої друковані видання: «Journal des Sçavans» і «Nouvelles de la République des Lettres» [14]. До речі, сам Спон уживав більш влучне визначення для позначення інтелектуальної спільноти, до якої належав — «La République des Antiquaries» [15, с. 14].

Цей дослідник старожитностей використовував термін «антикваріанізм» для позначення власних наукових зацікавлень. Він визнавав, що іншого, кращого на той час не існувало [16, с. 13]. Утім, у своїй капітальній праці про артефакти, пам'ятки та джерела античної доби Спон надав перевагу іншому терміну — «ерудит». Очевидно, що вони не служили синонімами, не заміщували один одного, проте були в чомусь подібними.

Стан дослідження життя та діяльності Я. Спона можна характеризувати як парадоксальний. Той саме А. Моміліано писав про велику потребу «адекватного дослідження про Спона» [6, с. 300], яке й досі відсутнє. Ще в XIX ст. періодично виходили праці про ті чи інші обставини біографії та творчості відомого анти-

¹ «Il nous fera voir dans ses premieres dissertations comment par un miracle inoui les Auteurs anciens, tout hommes qu'ils estoient, avoient moins de passion que le marbre et que le bronze d'apresent, et comment au contraire le bronze et le marbre d'alors estoient plus susceptibles de passion que les hommes de ce siecle» [9, с. 30—31].

кваріаніста, але вони не розв'язали багатьох ґрунтовних питань, пов'язаних з його постаттю. Можна констатувати, що Спон — досить відомий в Європі, проте недостатньо досліджений учений. Насамперед це стосується різних аспектів його наукових зацікавлень, наук, у становленні яких він відіграв визначальну роль.

Поєднання невивченості та знаності постаті науковця породжує різноманітні довільні трактування. У цьому випадку спостерігається тенденція серед представників багатьох гуманітарних наук зараховувати Я. Спона до батьків-засновників своїх напрямків досліджень. Найбільше тут вирізняються археологи, які на підставі єдиного побіжного згадування терміну «археологія» в передмові до «*Miscellanea eruditaе antiquitas*» донині вважають ліонського лікаря засновником своєї науки [17, с. XXVIII—XXIX; 18, с. 47—49; 19]. Зокрема, відомий російський археолог Л. Клейн написав, що «...Спон віродив давньоримський термін “археологія” (або як варіант — “археографія”) для визначення нової науки про давні пам'ятки релігії, історії та мистецтва (архітектури, скульптури та ін.)» [20, с. 135—136]. Як часто буває в російській науці, і в цьому тексті, і в загальній характеристиці відомого антикваріаніста наявні свідомі перекручення. Адже обидва терміни — грецького походження; «археографія» для Спона — це не варіант «археології», а точніше визначення даної науки. Далі Клейн дорікав французькому антикваріаністу, що той нібито визнав за справжні джерела тільки написи, але не інші «матеріальні старожитності». Це повністю суперечить декларації Спона про вісім джерелознавчих наук, які сукупно складають археографію. Ніколи не відмовлявся той і від використання писемних свідчень, викопних артефактів, пам'яток, архітектурних споруд тощо. Вочевидь російський автор не знайомився з працями знаного вченого, а користувався згадуваннями про них в наявній історіографії.

У передмові до «*Miscillenia eruditaе antiquitas*» окреслено цілий цикл джерелознавчих наук, які вчений спробував класифікувати: від нумізматики (нумізματοграфії) та епіграфіки (епіграмотографії) до гліптографії. І кожна з цих дисциплін має право назвати його своїм батьком. Зокрема, це стосується епіграфіки, на чому наполягає автор статті з французької Вікіпедії [21]. Або ж історики мистецтва, які також цілком справедливо вважають ліонського лікаря одним із засновників своєї науки.

Найагресивніше поводяться російські археографи, котрі запекло сперечаються з археологами за «батьківство» Спона. На переконання перших, той — основоположник сучасної археографії [22, с. 453—464; 23, с. 45], адже він ужив такий термін слідом за «археологією» в першому реченні передмови до своєї головної праці.

Тож стало загальним правилом уміщувати його ім'я на початку нарисів історії кількох джерелознавчих наук. Подібні ритуальні згадування мають дуже мало спільного з реальним портретом Я. Спона, видатного антикваріаніста-джерелознавця, який побудував усі свої праці на ретельному дослідженні речових і писемних залишків минулих епох.

Потрібно конкретно визначити, який сенс вкладав Я. Спон у вжиті ним наприкінці XVII ст. терміни «археологія» та «археографія». Для цього варто звернутися до його твору «*Miscellanea eruditaе antiquitatis*». Публікацію книги було анонсовано 1683 р., але ще 1679 р. у Франкфурті малим накладом вийшов початковий

стислий варіант [24]. Повний текст праці був видрукований у Ліоні в 1685 р. [25, с. ХСІІ—ХСІІІ.]. Назагал дослідження було задумане як доповнення / продовження одного з найперших корпусів античних написів Жана Грутера (Jean Gruter, Jan van Gruytere, Janus Gruteris. 1560—1627), філолога, антикознавця, професора Віттенберзького, бібліотекаря Гейдельберзького університетів [26]. У виданні 1685 р. подано доповнення також до інших відомих на той час каталогів античних написів, артефактів, зображень тощо.

Ось фрагмент із передмови до головної праці Я. Спона, яка присутня в обох виданнях у тій самій редакції: «Перед тим як вести мову про старожитності, хочу сказати декілька слів про науку, яка прагне їх пояснити та яку я б назвав грецьким словом Археологія або Археографія, а також про мету та структуру цієї праці. Археографія — це пояснення або вивчення старожитних пам'яток, за допомогою яких давні люди прагнули поширити й передати нащадкам релігію, історію, політику та інші мистецтва й науки свого часу. Залежно від різних предметів, на яких фіксуються (ці знання — *Г. П.*), (археографію — *Г. П.*) можна поділити на відповідну кількість підрозділів. Нехай кожен виділяє та визначає їх на власний розсуд. Я ж би виділив насамперед вісім — за предметами такої ж кількості: монети, каміння, будівлі, статуї, дорожочіне каміння / геми, різьблені вироби, рукописи, знаярдя всіх видів»².

Далі Спон перелічив усі вісім визначених ним дисциплін, що в сукупності складали археографію як науку про речову спадщину античної доби. Для кожної з них був указаний об'єкт дослідження та назва. Здебільшого їх сконструював сам автор з двох грецьких слів у латинізованій формі: об'єкт дослідження та «*graphia*» (описування). Так, нумізматографія (*Numismatographia*) описувала античні монети, епіграматографія (*Epigrammatographia*) — античні написи, архітектонографія (*Architectonographia*) — давню архітектуру, іконографія (*Iconographia*) — античне мистецтво та його пам'ятки (включаючи статуї), гліптографія (*Glyptographia*) — античні геми та камеї, тореуматографія (*Toreumatographia*) — барельєфи, бібліографія (*Bibliographia*) — манускрипти, ангеіографія (*Angeiographia*) — стародавні вази та тому подібне. Зайвим буде підкреслювати, що термін «археографія», що служив для них зразком, також було сконструйовано самим Якобом Спеном.

Суть термінотворення ерудита з Ліону очевидна. Він рішучо відходив від визначення згаданих ним наук як дослідження. Натомість підкреслював, що вони мають зосередитися на описуванні старожитностей. Про завдання вивчення певного

² «De Antiquitatibus tractaturus, pauca praefari mens est de scientia quae illis enodandis incumbit, quam Archaeologiam sive Archaeographiam Craeca voce nominare placet: nec non de hujus operis ratione, institutoque. Archaeographia est declaratio sive notitia Antiquorum monumentorum, quibus Veteres, sui temporis Religionem, Historiam, Politicam, aliasque tum artes, tum scientias propagare, posterisque tradere studuerunt. Pro varis ergo quibus imprimuntur subjectis in totidem scientias subdividenda videtur. Istas pro lubitu liceat unicuique partiri atque designare. Mihi praecipue octo statuendae videntur, juxta totidem subjecta, nummos, lapides, aedificia, statuas, gemmas, toreutama, manuscripta, insumentaque omnis generis» [1, с. 5]. Висловляю щирю подяку за переклад колегам-співробітникам Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України Дмитрові Гордієнку та Маркіянові Домбровському.

об'єкта свідчить друга складова частина терміну — «logia» у назві будь-якої науки. Спон дотримувався засадничих антикваріаністських традицій не теоретизувати, а описувати факти та події. Тому додавав до предмета вивчення науки іншу другу складову — «описування», тобто «graphia». Цим і пояснюється його перехід від «археології» до «археографії»: від дослідження до описування. З цього також можна зробити висновок, що основним терміном, який віддзеркалював його наукові зацікавлення, була саме «археографія».

Аналогічну коротку характеристику даної науки ліонський антикваріаніст також навів в іншій публікації того ж 1679 р. вже французькою мовою. Йдеться про головну працю в палкій дискусії («Критична публічна відповідь п. Гіє»), що розгорнулася в 1675—1680 рр. між Я. Спеном і мистецтвознавцем Жоржем Гіє де Сен-Жоржем (Georges Guillet de Saint-Georges, 1625(?) — 1705). Останній опублікував у 1675 р. книгу про нібито подорож Грецією французького військовополоненого (свого брата) [27]. Це був скоріше пригодницький роман, але з описом сучасного стану античних центрів — Афін і Спарти. Опубліковані мапи цих міст, інформація про руїни знаменитих споруд викликали обурення ліонського мандрівника своєю неточністю. Він щойно повернувся з подорожей Грецією та Левантом, під час яких особисто відвідав Афіни, бачив залишки Парфенону ще до його підриву в 1685 р. під час турецько-венетійської війни. Гіє намагався довести свою правоту за допомогою листів якихось французьких капуцинів та інших наративних джерел³.

Для нас цінність цієї дискусії полягає в її головному предметі. Сен-Жорж відстоював особливе значення наративних джерел, називаючи їхні свідчення єдиною правдивою історією. Натомість Спон доводив, що про минуле найбільше розповідають монети, написи, споруди. Серед іншого він зазначив: «...наука про античність щодо якої п. Гіє хотів ужити слово Антикваріат, насправді є знанням того, чому люди за античності хотіли навчитися від предків, їхній історії та політики, використовуючи оригінальні пам'ятники, які ті створили. Ми виділили вісім наук, які містяться в ньому. Його складають вісім основних наук, кожна з яких можна далі розділити на кілька інших» [9, с. 63].

Критичні матеріали щодо твору Гіє вийшли друком уже після публікації першої версії «Miscellanea...». Це видання згадано в тексті «Réponse critique» [9, с. 16]. Незрозуміло, чому там не фігурує «археографія». Але наявні всі вісім наук, що складала її за Спеном. Причому опис таких наук у даному творі більш докладний, з прикладами та посиланнями, з розкриттям об'єктів дослідження, лише дещо змінений порядок їхньої презентації.

Термін «археографія», автором якого беззаперечно виступає Спон, у його розумінні віддзеркалював процес описування всіх речових і зображувальних джерел, що дійшли до нас від античних часів. Як бачимо, неодмінною складовою таких пам'яток ліонський лікар уважав манускрипти. Проте вони були лише одним пунктом у шереху інших (від скульптур до виробів з дорогоцінного каменю та навіть ваз). У творчості Спона можна побачити лише один дотичний пункт до архео-

³ Про обставини конфлікту двох учених докладніше див.: [28].

графії. Це вміщення зображень і написів античних пам'яток на сторінках більшості його праць. А головний твір — «*Miscellanea erudite antiquates*» — узагалі з цього погляду варто розглядати як великий каталог відомих на той час античних артефактів, написів, місць поховання, залишків споруд.

Цілком очевидно, що перенесення сконструйованого ним терміну на сучасну науку про описування і публікацію писемних джерел, проголошення його «батьком» такої науки не має під собою належних підстав.

Улюбленими, якщо не казати головними, джерелами, які збирав, описував і досліджував Я. Спон, були артефакти, зображення, написи, монументи й споруди античної доби. Він майже цілком зосередився на вивченні та публікації речових пам'яток.

З офіційно визнаних 18 його праць речовій та візуальній спадщині античного світу присвячено левову частину. Це 13 творів різного формату й значення, написані в різних стилях (дослідження, дискусії, листи, опис подорожі на Схід), різними мовами (французькою, латиною). Ще три праці присвячено суто медичним проблемам, пропаганді нових методів і засобів лікування. Інші дві — це історія Женеви, доведена до XVII ст., та трактат про історію віровизнань, написаний 1680 р. як лист-відповідь на пропозицію королівського сповідника, єзуїта Франсуа де ла Шеза, перейти в католицтво. Основою цієї праці так само стали античні джерела.

Це не означає, що вчений обходив стороною пам'ятки інших історичних періодів. Але порівняно з основною тематикою досліджень ці проблеми не посідають значного місця в його науковій спадщині. Навіть можна було б говорити про їхню випадковість. Проте написана за писемними джерелами політична історія Женеви — одна з великих і популярних праць останнього періоду — є категоричним спростуванням такого висновку. Тому правильніше буде стверджувати, що ліонський антикваріаніст не уникав дослідження писемних пам'яток, включених ним до вісімки археографічних наук під назвою «бібліографія», але вони ніколи не посідали провідного місця серед об'єктів його творчості. До того ж маємо врахувати темпоральний фактор, наявність або відсутність певних видів джерел у певні періоди минулого.

Писемні пам'ятки виступали як основа для дослідження політичної історії міста Женева [3], де було обмаль значних пам'яток кельтського та римського періодів. Причиною цього стала бурхлива історія міста, яке багато разів завойовували, палили, навіть перейменовували. Спон намагався висвітлювати історію Женеви за античної доби, переказуючи різні відомості від римських авторів, висловлюючи власні припущення щодо етимології назви міста тощо. Але відчувається, що під час таких управ він нібито перебував на чужому дослідницькому полі. І лише з оповідання про події IV ст. ситуація змінилася. Першим джерельним дороговказом стала рукописна Біблія з Женевської бібліотеки, що містила список тамтешніх єпископів практично від приходу християнства на ці землі. Верховний ієрарх Женеви відіграв надзвичайну роль у політичній системі управління містом. Разом з місцевим герцогом і його сеньйором герцогом Савойським він належав до тріумвірату, що адміністрував місто впродовж майже всього середньовіччя.

З моменту використання згаданої рукописної пам'ятки дослідник ніби отримав твердий ґрунт під ногами. Відчувалося, що він нарешті потрапив до звичного кола задокументованих відомостей про минуле. Надалі вчений використовував

також офіційні акти місцевої влади, наприклад, договірні статті, укладені міською громадою, єпископом і герцогом Немурським у 1511 р. та ін. З доби Середньовіччя на повний голос заговорили збережені архітектурні пам'ятки, монументи, написи, витвори мистецтва.

Натомість для вивчення минулого міста Ліон, заснованого також за античності, подібні писемні джерела, на думку Спона, ставали вже другорядними. Перше місце посіли збережені пам'ятки архітектури, написи, монументи, скульптури тощо. Наявний джерельний матеріал надав можливість порушити засадничі методологічні проблеми щодо значущості різних типів джерел. Ліонський ерудит видавав перевагу артефактам і речовим пам'яткам, що слушно підкреслив німецький дослідник Маркус Кафер (Marcus Käfer): «Написи мають цінність документів, джерел такою самою мірою, як і книги. Їхня автентичність навіть здається Спону більш достовірною, оскільки легше виявити фальсифікації, відрізнити те, що стародавнє, від того, що не є таким, ніж це можна зробити для книг. Специфіка матеріалу, варіації у формі літер, типи символів, глибина гравіювання та написання, за його словами, є незаперечними критеріями автентичності для напису, який важче підробити, ніж книгу. Книги хибно приписувалися різним авторам, а їхнє значення було применшено неуважними переписувачами» [29, с. 420].

Спон доводив, що писемні джерела не можна вважати непогрішними. Передусім йшлося про помилки переписувачів: «Звідки береться стільки різночитань у найкращих книгах, як не з помилки переписувачів, а іноді також з їхнього невігластва...» [30, с. CXLVI]. Далі він спростовував принципову, непереборну відмінність між писемними й речовими джерелами. Антикваріаніст не без пафосу стверджував, що всі залишки старовини є не що інше, як ті саме книги, «чії кам'яні та мармурові сторінки були написані залізом і долотом» [30, с. CXLVII].

Тут конкретно йшлося про дослідження ліонських старожитностей — першу книгу молодого вченого. В історіографії її заведено вважати методологічно дуже цінною. Саме там Спон уперше виклав свої погляди на роль і місце речових і зображувальних джерел у дослідженні минулого, порівняв первинні та вторинні пам'ятки, дійшов висновку щодо їхнього виняткового значення для історії. Антикваріаніст критично висловлювався щодо точності відтворення латинських написів у наявних публікаціях — йому постійно доводилося звіряти їх з оригіналами, виправляти численні помилки публікаторів.

При тому він сам ніколи не нехтував свідченнями писемних джерел. Досліджуючи артефакти та мистецькі пам'ятки, ліонський антикваріаніст не залишав поза увагою численні вказівки щодо них, які містились у творах античних авторів. На сторінках своєї головної праці «*Miscellanea eruditae antiquitatis*», говорячи про написи, монументи, геми, вази тощо, Спон згадував дотичні місця з літературних та історичних творів Гомера, Вергілія, Цицерона, Тита Лівія, Плінія, Страбона, Тацита, Светонія та ін. Він використовував вторинні, наративні джерела виключно задля отримання інформації про первинні. І в назві книги про історію Женеви навіть у заголовку позначено, що її написано за писемними джерелами («*Tirée fidèlement des Manuscrits*»).

Якоб Спон у своїх працях вів мову про різні шляхи отримання відомостей про минуле, які визначали форму й сенс вихідної інформації. Перевага надавалася чуттєвому, а не раціональному сприйняттю історії. Воно виявлялося в артефактах, художніх витворах, скульптурі тощо. В одній з перших своїх праць 1673 р. антикваріаніст з Ліону підкреслював: «За Античності казали, що живопис — це мовчазна поезія, а поезія — це живопис, що говорить, адже йдеться про приємне розташування слів. Але [...] те, що вводиться до нашої свідомості одним із почуттів, утворюється там міцніше...» [15, с. 3—4].

Такі спостереження видаються цілком слушними. Саме в такій площині полягає різниця між відомостями, які містяться в писемних джерелах, і тими, що віддзеркалюють мистецькі витвори й артефакти.

Поза сумнівом, останні дійсно є більш виразними, сенситивними. Вони впливають не тільки й не стільки на розум, скільки комплексно на всю систему людських почуттів. Вони здатні досягати самого серця, міцно закарбовуватися в пам'яті. Очевидно, у тому полягала специфіка джерелознавчої практики антикваріаністів: вивчати емоційно місткі артефакти та мистецькі витвори, а не більш стримані писемні пам'ятки. Якщо говорити метафорично, то перші гучно волають до нащадків, розкривають емоції сучасників і звертаються до почуттів спостерігача, а другі — тихо шепочуть про події минулого, впливаючи на розум.

Аналогічну думку Спон висловлював і пізніше. У його праці 1679 р., у вже наведеній раніше цитаті, писемні свідчення минулого протиставлялися мистецьким артефактам, сповненим тогочасної пристрасності: «...неймовірним дивом стародавні письменники, якими б вони не були людьми (у своїх творах — Г. П.), виявлялися менше пристрасними, ніж мармур і бронза, що дійшли до нас, і [...] навпаки, бронза та мармур минулого часу висловлювали більше емоцій, ніж люди того століття» [9, с. 39—31].

Як підкреслюють нинішні дослідники, уже сучасники Спона звертали увагу на його базову медичну освіту та професійний фах. Певною мірою цим можна пояснити його ставлення до джерел. Моміліано зазначав, зокрема: «Тлумачення окремих предметів або написів було улюбленим заняттям цих людей. Вони виявилися спроможними оцінити непов'язані між собою факти, які нам здаються зовсім далекими від будь-якого серйозного дослідження» [6, с. 8].

Загалом ставлення ліонського вченого до історії, можливостей її дослідження можна назвати досить песимістичним. У своїй єдиній, але дуже відомій історичній праці він зазначив уже на її початку: «Античність схожа на глупу ніч, темряву якої неможливо розсіяти, і в якій людина не може діяти інакше, ніж здійснювати пошуки, позбавлені сенсу» [3, с. 7].

Отже, маємо суцільну темряву, якою в очах ерудита XVII ст. була оповита античність. Тож є необхідність внести туди світло, щоб пошуки отримали сенс, мету, систему, зрештою — виявити достовірні відомості про минуле.

Роль такого світла не могли відіграти праці тогочасних і пізніших істориків. Ставлення ліонського ерудита до писання історичних наративів було досить іронічним. Уже на початку передмови до першої своєї наукової праці він зазначив:

«Я не претендую на створення історії Ліона. Щоб розпочати таку роботу, потрібно надто багато проникливості, надто багато зусиль і багато легкості в писанні. Не кожного століття народжуються генії, придатні для такого» [30, с. СХХІХ.]

Вочевидь заповзятий антикваріаніст натякав на праці колег / суперників — істориків, хоча посилався на їхні твори у передмові до своєї книги. Він не відчував якихось ознак другорядності, вторинності власного дослідження. Навпаки, саме з опису не подій далекої епохи, а предметів — прямих свідків тієї доби — народжувалося правдиве розуміння минулого. А слова про століття, не кожне з яких породжує генія-історика, могли стосуватися опублікованого у XVI ст. бургундським монахом Гійомом Параденом (Guillaume Paradin, 1510—1590) дослідження минулого Ліона [31]. Серед джерел цієї праці згадувалися поховання, написи, епітафії тощо.

У полемічній праці 1679 р. Спон різко критикував твердження свого опонента Жоржа Гіе, що в «книгах» (сучасною мовою — у наративах) міститься «сама історія» («l'histoire mesme»). А різні артефакти, медалі, написи — лише «пам'ятки, що прислужуються історії» («monumens qui servent á l'histoire»). Мабуть, ще з тих часів тривають розмови про засадничу «допоміжність», «сировинність» джерелознавчих наук. Ліонський антикваріаніст заперечував: «Як на мене, котрий не визискує подібних вишуканих відмінностей, то я скажу, що книги — це не більше історія, ніж медалі чи написи, та що і ті, і ті — лише фрагменти, з яких її видобувають. Не можна навіть припускати, що книги мають значну перевагу, тому що вони більш доступні, та що вони надають більше матеріалу для збирання історії» [9, с. 59].

Отже, для Якоба Спона шляхи розв'язання проблеми «освітлення минулого» були очевидними. Головним знаряддям розв'язання ситуації з «темним минулим» ставало використання різноманітних джерел, головним чином, речових і візуальних. Він уважав саме такі свідчення, народжені побутом і мистецтвом, здатними хоч якоюсь мірою розсіяти екзистенційну темряву античної (і не тільки) історії. Саме речові та монументальні джерела надають можливість розкривати ті таємниці історії, що їх рясно розкидано сторінками наративів.

Засадничою особливістю досліджень джерел науковцем з Ліону став його індивідуальний підхід. Кожне джерело, незалежно від його виду, форми, статусу мало в очах дослідника свої власні риси. Уже згадуваний Кафер у своїй ґрунтовній розвідці про французького ерудита влучно підкреслив: «Спон виявляє здатність залишку (минулого — *Г. П.*) перетворюватися на історичне джерело до того, що той розкриє інформацію про себе, яку він містить, і саме з цієї причини він встановлює зв'язок із конкретним історичним контекстом. Звісно, сам Спон не може відмовитися від своїх знань, отриманих з історичної літератури: це допомагає йому в дослідженні та визначає його діяльність як дослідника. Його мета — показати, що певні об'єкти пропонують спостерігачеві допоміжні засоби просуватися в усвідомленні, застосовуючи частково літературну традицію або зовсім без її допомоги. Спон також визнає за кожним об'єктом власний, автономний інформаційний потенціал.

Кожне джерело, і Спон підтримує цю думку з ентузіазмом емпірика, є спочатку “*sui ipsius interpres*”»⁴ [29, с. 421].

Нарешті, ще одна особливість дослідницького методу вченого, підкреслена Кафером: «Спон зосереджує всю свою увагу на носії традиції: гравюрі та на тому, що на ній вигравійовано, оскільки він прагне довести документальне значення будь-якого напису з давніх залишків; для нього інструмент традиції, носій історичної інформації та зміст традиції ідентичні» [29, с. 419].

Характерною особливістю ставлення Я. Спона до джерел було його прагнення ознайомитися з ними якомога ближче, побачити на власні очі. Він мандрував Італією, Грецією, Малою Азією в пошуках артефактів, написів, залишків античних споруд, поховань тощо. Це надає можливість говорити про нього як про одного з перших «мандрівних антикваріаністів», який не обмежувався дослідженням відомих та описаних пам'яток. Він прагнув бути першовідкривачем матеріальних слідів античної цивілізації, а вже потім — описувачем і публікатором виявлених артефактів. Його мандри стали справжнім полюванням на залишки минулого.

Якоба Спона за правом можна вважати важливою постаттю в історії становлення джерелознавства та інших наук джерелознавчого циклу. Він не тільки проповідував примат речових і візуальних джерел над писемними. Ліонський ерудит відзначився на ниві термінотворчості, характерної для періоду юності наук. Він повернув із забуття античний термін «археологія» та сконструював термін «археографія», назви деяких інших наук про пам'ятки минулого. Для нього це були назви (остання — більш точна) циклу наук про дослідження всього джерельного спадку античного світу. Причому, на його переконання, більш корисним ставало не теоретичне вивчення, а відкриття, описування та публікація таких пам'яток. На думку Спона, саме в них, а не в наративах, створених наступними поколіннями, містилася справжня історія античної цивілізації. До того ж речові та візуальні джерела, мистецькі артефакти емоційно віддзеркалювали минуле. Вони здатні були розповісти не лише про факти та події, а й про почуття, сподівання, мрії, вподобання людей античної епохи.

Справжню спадщину Якоба Спона-джерелознавця нині актуалізовано явно недостатньо. Поза сумнівом, він певною мірою став причетним до становлення сучасних археології, археографії, епіграфіки, культурології, мистецтвознавства тощо. Але варто зрозуміти «справжнього Спона» — дослідника й описувача збережених джерел античної доби. Він розмірковував над наукою про старожитності та її складниками. Ліонський ерудит волів на власні очі побачити їх, перетворюючи в такий спосіб відкриту ним науку про старожитності — археографію — на польову. Саме таке палке бажання спричинило його знамениту мандрівку в 1675—1676 рр. Італією, Грецією, Далмацією та Малою Азією.

Сучасне джерелознавство прагне до набуття статусу фундаментальної науки соціогуманітарного циклу. Воно давно вже перестало бути допоміжною історичною наукою, придатною лише для видобування сировини для істориків — на-

⁴ «Власний інтерпретатор» (лат.).

ративістів. Так, можливо, можна визначити функції лише одного з розділів даної науки — історичного джерелознавства. Проте вся наука про джерела в повному її обсязі містить ще багато дисциплін, які всебічно та кумулятивно досліджують основний об'єкт — унітарне джерело [32]. Тому мусимо віддати належне Якобу Спону, який ще в XVII ст. вів мову про вісім таких дисциплін, прозорливо вказуючи на імовірність їхнього збільшення. Наразі важко порахувати такі науки. Французький антикваріаніст за правом може вважатися одним із «батьків» сучасного джерелознавства, усіх наук, які мають за мету розкрити склад і зміст цілого комплексу джерел як результатів діяльності людського суспільства впродовж його багатотисячолітнього існування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Spon, J. *Miscellanea erudita antiquitatis: in quibus marmora, statuae, musiva, toreumata, gemmae, numismata*, Grutero, Ursino, Boissardo, Reinesio, aliisque antiquorum Monumentorum Collectoribus ignota, & hucusque inedita referuntur ac illustrantur. Fratrum Huguetan & Soc. Lugduni. [Lyon], 1685. 376 p. [in Latin].
2. Moreau, Yv. Sur une oeuvre inédite de Jacob Spon publiée par son neveu Gabriel Dumond. *Hypothèses*. 13.10.2016. URL: <https://arsantica.hypotheses.org/181> (дата звернення: 29.01.2023) [in French].
3. Spon, J. *Histoire de la ville et l'Etat de Genève. Depuis les premier Siècles de la fondation de la Ville jusqu'a present. Tirée fidèlement des Manuscrits*. Vol. 1-2. Thomas Amaury, 1680. 376 p. [in French].
4. Boitel, L., Wingtrinier, A. *La Revue du Lyonnais*. 1882. Repr. Frankfurt: Outlook Verlag, 2024. 512 p. [in French].
5. Le Blant, E. Réponse a une Lettre [de Jaques Spon] du 13 Janvier 1680. Paris: Ch. Douniol, 1858. 22 p. [in French].
6. Momigliano, A.D. Ancient History and the Antiquarian. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*. 1950. XIII: 285-315.
7. Roebuch, T. Antiquarism in the Near East: Tomas Smith (1638—1710) and his Journey to the Seven Church of Asia. *Beyond Greece and Rome. Reading the Ancient Near East in Early Modern Europe*. J. Crogan (ed.). Oxford Un. Press, 2020. P. 132—162.
8. Moreau, Yv. Parcours, itineraries, rhizome: applications et limites danc un réseau de la République des Lettres. *Les Carnets du LARHRA*. 17.06.2024. URL : <https://publications-prairial.fr/larhra/index.php?id=1069> (дата звернення: 07.10.2024) [in French].
9. [Spon, J.] Réponce á la critique publiée par M. Guillet, sur le Voyage dt Greese de Jacob Spon: Avec quatre lettres sur le mesme sujets, de Journal d'Angleterre de Sieur Vernon, et la Liste des erreurs commises par M. Guillet dans son Athenas anciennes et nouvelle. Lyon: Th. Amaulri, 1679. 348 p. [in French].
10. Miller, P.N. Introduction: Momigliano, Antiquarianism and the Cultural Sciences. *Momigliano and Antiquarianism: Foundations of the Modern Cultural Sciences* / P.N. Miller (ed.). Toronto: Toronto Un. Press, 2007. P. 3—65.
11. Miller, P.N. *History and its Objects: antiquarism and material culture since 1500*. Ithaca, New York: Cornwell Un. Press, 2017. 300 p.
12. Parry, Gr. *The Trophies of Time: English antiquarians of seventeenth century*. Oxford, Oxford Un. Press. 1986. 400 p.
13. Schnapp, A. L'Europa des antiquaries. *La conquête du passé. Aux origines de l'archéologie*. Paris: Carré, 1993. 384 p. [in French].

14. Bots, J.A.H. & Wacquet, F. (Eds.). *Commercium litterarum. La communication dans la République des Lettres. Forms of communication in the Republic of Letters, 1600—1750* (Etudes de l'Institut Pierre Bay le XXV). Amsterdam / Maarssen: APA-Holland un. press, 1994. 333 p. [in French].
15. [Spon, J.] *Discourse sur une piece antique & curieuse de Cabinet de Jacob Spon, docteur medecine agrégé au College de Lyon*. Lyon: J. Faeton, 1674. 36 p. [in French].
16. [Spon, J.] *Lettres écrites sur une dissertation d'un voyage de Grèce, publié par Mr. Spon, Medicin Antiquaire, avec des Remarques sur les Madailles, les Inscriptious, L'histoire ancienne et la moderne, la Geographe, la Cronologie, et une Carte des Détroits de Constantinople, selen les noevelles Déconvertes de l'Antiquaire*. Paris: E. Michallet, 1679. 288 p. [in French].
17. *Amalthea oder Museum der Kunstmythologie und bildlichen Alterthumskunde: Im Verein mit mehrern Freunden des Alterthums / C.A. Bötiger (Hrsq.), B. 1*. Leipzig: G.J. Göschin, 1820. 554 s. [in German].
18. Bricout, L. *Aux origines de l'archéologia de la religion grecque. De la tradition antiquaire à l'expédition de Morée*. Thèse de doctorat de L'Université Paris. 2019. 479 p. [in French].
19. Schnapp, A. *The discovery of the past. The origins of archaeology*. London: British Museum Press. 1996. 384 p.
20. Kleyн, L.S. *Istoriya arkheologicheskoy mysli. V 2-ch t. T. 1*. Saint Petersburg, 2011 [in Russian].
[Клейн Л.С. *История археологической мысли. В 2-х т. Т. 1*. Санкт-Петербург, 2011. 668 с.].
21. Spon Jacob. URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Jacob_Spon (дата звернення: 19.09.2022) [in French].
22. Valk, S.N. *O proiskhozhdenii termina "arkheografiya"*. *Arkheograficheskiy ezhegodnik za 1961 god*. Moscow, 1962. 453-464 [in Russian].
[Валк С.Н. *О происхождении термина «археография»*. *Археографический ежегодник за 1961 год*. Москва, 1962. С. 453—464].
23. Shashkova, O.A. *"...Dayot yazyk nemym veshchestvennym pamyatnikam"*. *Ocherki istorii arkheografii XV — nachala XX vv*. Moscow, 2017 [in Russian].
[Шашкова О.А. *«...Даёт язык немым вещественным памятникам»*. *Очерки истории археографии XV — начала XX вв*. Москва, 2017. 478 p.].
24. Spon, J. *Miscellanea eruditae antiquitatis: sive Suplimenti Gruteriana liber primus: in quo eruditiora & intelecto difficiliora Marmora a Grutero omissa enodantur; statuis, gemmis, & toreamatis illustrantur*. Francofurten, 1679. 376 p. [in Latin].
25. Monfalcon, J.-B. *Etude sur la vie at sur écrits de Jacob Spon. Spon, J. Recherche des antiquités et curiosités de la ville de Lyon, ancienne colonia des Romains et capitale de la Gaule Celtique*. Nouvelle ed. Lyon: L. Perrin, 1858. P. XXI-CXX [in French].
26. [Gruter, J.] *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani, in absolutissimum corpus redactae*. 2 vol. Heilderberg, 1603. 1650 p. [in Latin].
27. [Guillet, G.] *Athènes ancienne et nouvelle, et l'état présent de l'empire des Turcs, contenant la vie du sultan Mahomet IV, le ministère de Coprogli Achmet Pacha, et son campement devant Candie, avec le plan de la ville d'Athènes*. Paris: E. Michallet, 1675. 522 p. [in French].
28. "Querelle Guillet-Spon." *Banque de données AGON*. <https://obvil.huma-num.fr/agon/querelles/querelle-guillet-spon> (дата звернення: 12.02.2021) [in French].
29. Käfer, M. *Jacob Spon et Bernard de Montfaucon. De la conception de l'art chez les «Antiquaires» et la critique du comte de Caylus*. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé: Lettres d'humanité*. 42 (décembre 1983): 414-426 [in French].
30. Spon, J. *Recherche des antiquités et curiosités de la ville de Lyon ancienne colonia des Romains et capitale de la Gaule Celtique*. Lyon: J. Faeton, 1673. 384 p. [in French].

31. Paradin, G. Mémoires de l'histoire de Lyon, en trois livres, avec les inscriptions antiques, les tombeaux et épitaphes, etc. Lyon, 1571. 477 p. [in French].
32. Papakin, H. Suchasne dzhereloznavstvo: status i rol v ukrainiskii sotsiohumanitarystytsi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 2 (575): 183-211 [in Ukrainian].
[Папакін Г. Сучасне джерелознавство: статус і роль в українській соціогуманітаристиці. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 183—211].

Надійшла / Received 10.02.2026

Heorhii PAPANIN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Director of the M.S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

hpapakin@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5647-1686>

THE 17th CENTURY ANTIQUARIAN JAKOB SPON AS FORERUNNER OF MODERN SOURCES STUDIES

The purpose of the study is to highlight the origins of the formation of the fundamental science of the socio-humanitarian cycle-source studies, to form ideas about the structure of the entire scientific cycle, and to define the subject of research in the Early Modern era. One of the “fathers” of this scientific direction was Jacob Spon, a French antiquarian, medic, and collector of ancient artifacts. Disclosure of the circumstances of his life and work allows us to speak about his significant contribution to the beginning of the formation of the modern system of scientific knowledge. **The methodological basis of the study** is formed by traditional approaches of historicism, and objectivity of research. At the same time, the ideas about the unitary nature of the source, regardless of its form and type, the interdisciplinary nature of source studies, the history of the formation of scientific ideas about sources, the foundations of which were laid during the Renaissance and early Modern era, are of important methodological importance. **Scientific novelty** is determined by the practical ignorance in Ukraine of the figure of the outstanding French scientist of the Renaissance, the need to overcome both modernization and retrograde approaches to assessing his creative contribution to the development of scientific knowledge. **Conclusions:** the study of the life and scientific achievements of Jacob Spon shows that he became one of the first antiquarians who tried to work out the structure of knowledge about the sources of the past. He devoted his life to the study of ancient and medieval material sources in France, Italy, Greece, and Asia Minor. In his main work, he spoke about eight source sciences, which aimed at a comprehensive description of such remnants of the past. In the complex, they were to form the science of archaeography, that is, the description of all sources that have survived from the ancient era. This gives grounds to say that Spon became the true “father” of the current science of sources, and not only modern archaeology, archaeography, epigraphy, cultural studies, etc.

Keywords: Jacob Spon, antiquarianism, source studies, archaeography.

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.217>

УДК: 94(477.51):929:316.334

NATALIIA VENHER

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor of World History Department, Oles Honchar Dnipro National University
(Dnipro, Ukraine),
Research Associate,
Department of History, University of Winnipeg (Winnipeg, Manitoba, Canada)
n.venger@uwinnipeg.ca
<https://orcid.org/0000-0002-8898-5734>

RETHINKING RUSSIAN COLONIALISM IN SOUTHERN UKRAINE: A METHODOLOGICAL READING OF JOHN R. STAPLES' STUDY ON JOHANN CORNIES

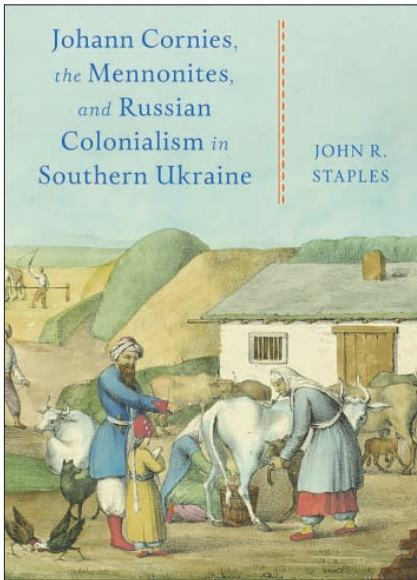
The **aim** of this review is to introduce the book by the American historian J. Staples¹ to Ukrainian readers and scholars. The study examines Johann Cornies, one of the leading figures of the Mennonite colonies established on Ukrainian lands in the late eighteenth and early nineteenth centuries. Cornies's life and activities formed an integral part of the broader history of Ukraine during this period. It is emphasized that a key feature of Staples's research is his effort to interpret the region's history through the concept of settler colonialism — a framework that has previously been applied mainly to the history of states on the American continent.

Keywords: *American historiography on Ukraine, colonization of Ukraine, settler colonialism, Mennonites, Molochna colonies, Khortytsia colonies, Protestantism, Russian imperialism.*

¹ Staples, J.R. *Johann Cornies, the Mennonites, and the Russian Colonialism in Southern Ukraine*. University of Toronto Press, 2024. 344 p.

Цитування: Venher N. Rethinking Russian Colonialism in Southern Ukraine: A Methodological Reading of John R. Staples' Study on Johann Cornies. *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 217—222. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.217>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Discussions over the interpretation of history constitute an integral part of the contemporary Russo-Ukrainian war. In this context, history — even when it concerns a relatively distant past — functions not only as an object of scholarly analysis but also as a field of ideological confrontation. These debates involve not only representatives of the historical schools of the countries engaged in the war, but also Western scholars, whose interpretations of the history of Ukraine and Ukrainian lands at various stages of their development reveal a wide spectrum of positions — ranging from the reproduction of imperial narratives to the recognition of Ukraine’s historical subjectivity and the uniqueness of the Ukrainian experience. This review introduces the last book by the American historian Prof. John Staples (State

University of New York at Fredonia) [1—4], who consistently adopts a pro-Ukrainian position and acknowledges the specificity of Ukraine’s historical development. This monograph received an honorable mention for the 2024 Pritsak Book Prize, sponsored by Harvard Ukrainian Studies and awarded by ASEES 2.

The book addresses one of the key themes of Protestantism in Ukrainian lands — the history of Mennonite colonies and the personality of their principal leader, Johann Cornies (1789—1848). The study covers the events of the first half of the 19th century, a period of active colonization of southern Ukrainian lands, and offers a detailed analysis of the role of Mennonite colonies in the socio-economic development of the region. Particular attention is devoted to Johann Cornies as the leader of the colonies. Cornies remained, in formal terms, an ordinary colonist and never held a post within the imperial bureaucracy. Operating within the same structural constraints as other colonists, he attained considerable wealth and influence, residing in Orlovo village (not far from Zaporizhzhia), which was one of the most important Mennonite settlements in the Molochna region. Despite an existing body of historiography on Mennonite colonization, Cornies’s figure remains highly contested both within the history of the colonies and in the broader context of regional history — a fact that lends this work particular scholarly relevance. Thus, this work represents quite a rare case in which an American historian addresses Ukrainian readers with an analysis of an important episode in our history, thereby enriching our understanding of the past. It provides a balanced and objective analysis of the issue based on archival sources from the Ukrainian and Russian Federation’s archives, as well as Mennonite community materials.

In recent years, the name of Johann Cornies has appeared with increasing frequency in publications issued by the University of Toronto Press. Over the past decade, two sub-

² You can find the complete list of award winners on the website ASEES (<https://aseees.org/news/2024-aseees-prize-winners-announced/#0>).

stantial collections of Cornies's letters and papers have been published, edited by John R. Staples, Harvey L. Dyck, and Ingrid I. Epp [2; 3]. Against this backdrop, the appearance of John R. Staples's *Johann Cornies, the Mennonites, and Russian Colonialism in Southern Ukraine* is both timely and conceptually coherent. The book is devoted to the central figure of these earlier source publications while simultaneously extending their interpretive and analytical framework.

Despite its apparent generic clarity, the book resists easy classification within a single scholarly format. While the study is unquestionably biographical in nature, it presents the life of its protagonist in close relation to the history of the state and the region, thereby offering a multi-layered account of imperial policy, regional social and economic dynamics, and the life of Mennonite colonies as an integral component of the population of southern Ukraine during the period of its economic and political incorporation into the empire. In this sense, the monograph can be described as a "biography against the backdrop of an era," although this formulation, to some extent, applies to every serious biographical study. John Staples's book offers a conceptually rich analysis that systematically engages key theoretical frameworks of contemporary historiography, including Russian imperialism and settled colonialism as its manifestation, Protestantism (Mennonitism, Pietism), cameralism, absolutism, Susan Smith-Peter's notion of the "era of small reforms," as well as questions concerning the role of personality in historical processes. It is precisely this analytical depth that makes the work significant not only for specialists in Mennonite and Ukrainian history but also for scholars whose research focuses on the history of Eastern Europe. Russian Empire and Protestantism. From this perspective, the book is likely to attract attention and serve as an essential tool primarily for historians working on issues of imperial governance, regional incorporation, and colonial practices both at the Eastern European borderlands and in a broader global context.

The fact that the portrait of the southern Ukrainian lands is embedded within the conceptual framework of settler colonialism is particularly significant for scholars who continue to engage with the legacies of Soviet, post-Soviet, and contemporary Russian historiography, where the very concept of colonialism, when applied to imperial policy, remains largely rejected or marginalized. In this context, Staples's study stands out as especially important: he is among the first historians to consistently situate both the history of the region and the figure of Johann Cornies within the analytical framework of settled colonialism. It is striking how convincing and methodologically productive this approach proves to be when applied to the historical material of southern Ukraine within the Russian Empire.

This framework is evident at every stage of the policies applied to Mennonite and other settlements. As recognized in the literature, settled colonialism is not an act or event but a prolonged process characterized by several key features. First, it involves the deliberate relocation and establishment of settler communities in peripheral territories in order to consolidate control over them and to displace the autochthonous population. Second, it entails the sustained transformation of local resources and landscapes to serve the needs of settlers and imperial interests. Third, it includes the institutionalization of new social and economic structures, such as the creation of autonomous or semi-autonomous communities integrated into broader systems of imperial governance. Finally, settled colonialism

presupposes long-term interaction between settlers and local populations, encompassing the exchange of knowledge, cultural influence, and competition over resources, which together shape distinctive local social dynamics [6; 7]. Thus, the value of this book lies in providing a Mennonite case, which permits a deeper look at the evolution of colonial policy during the reigns of Alexander I and Nicholas I, as well as the transformation of politics during the early nationalism period (after 1831, when the concept of Official Nationality by S. Uvarov was implemented in the policy). Mennonites came to New Russia as representatives of the Russian colonial state, and they were expected to create a model community that would “civilize” Russia’s new colonial possessions. Although they were Russian colonists, they were not Russian and Orthodox. That is why, as the state changed its colonial policies, the Mennonite community found itself forced to defend its own cultural identity. In this sense, they were not merely colonists (settlers with privileges) but also colonial subjects. Through them, the Russian colonial enterprise is portrayed from both an insider’s and an outsider’s perspective on government policy.

It is important to note that, in this context, the author also brings key characteristics of other actors of the period to light. He constructs portraits of ministers (P.D. Kiselev, D.A. Miliutin), regional statesmen, administrators, and even scholars (Samuel Contenius, A.M. Fadeev, E. von Hahn, I.N. Inzov, Christian Steven, P.I. Keppen), with whom Johann Cornies communicated and whose activities proved significant for the development of the Ukrainian gubernias.

In the author’s analysis, Johann Cornies’s biography emerges as the product of the combined influence of multiple factors: his religious worldview (Mennonitism, Pietism), the impact of spiritual teachers (for instance, Daniel Schlatter), family circumstances, and his own developed understanding of service to God, the community (which is fundamentally important in the Mennonite context), and — perhaps to a lesser extent — to the state. The latter was not primary for Cornies: he fulfilled his obligations by acting according to the principle of “here and now,” approaching tasks pragmatically and responding to concrete goals and specific situations. As a result, the reader is presented with a kind of psychological analysis of a decision-making process shaped by a complex and often contradictory religious environment in the colonies, in which Cornies frequently found himself at a crossroads and was compelled to make measured, pragmatic choices. These decisions directly affected both his personal career and the future of the community as a whole.

Staples structures Cornies’s biography by delineating distinct stages of his career: a key leader of the Mennonite Settlement Commission and head of the Wool Improvement Society (1818—1828); head of the Forestry Society (1828—1834); leader of the Mennonites’ Agricultural Society (since 1836); and, in the final stage of his life, a direct agent of the state (after 1838). His career is situated by the author within successive phases of colonization, understood as a long and multilayered process of the 18th and 19th centuries. In Staples’ interpretation, colonization is not merely an act of resettlement but a constellation of processes of adaptation and acculturation, imbued with particular events and historical meaning.

As the author argues, Cornies’s unique experiences, ambitions, and insights made him both an insider and an outsider to the Mennonite community, the Russian state,

and the Western world. The case of Johann Cornies illustrates how Russian colonialism interacted with local elites: although the authorities could be remarkably tolerant toward them, this tolerance — as the so called Warkentin Affair showed off — had clear limits. Over time, Cornies established himself as the undisputed representative of state authority within the settlement. He was the first to recognize that the Mennonites could not easily disengage from the state; the only viable alternative was creative engagement that could preserve the most important Mennonite rights (*Privileges*) while advancing the state's primary objectives.

Over the course of his long and progressive career, Cornies implemented a series of major projects aimed at improving and modernizing the colonies and the region, all with a forward-looking perspective. These included the creation of the Wool Improvement Society; the collection of information on the Nogais Tatars, Doukhobors, and Molokans, who were close neighbors of the Mennonites. He initiated an education reform, including the establishment of a secular school with compulsory instruction in the state language. He also initiated programs in forestry and potato cultivation, introduced innovative agricultural techniques within the colonies and his own estates, including experimentation with a wide variety of new crops and a four-field crop rotation system. Cornies organized a training program for adolescents from nearby Ukrainian and Nogai settlements, teaching them agriculture and crafts as part of efforts to “civilize” his Nogai neighbors. Additionally, he oversaw the establishment of a crafts Mennonite village near Halbstadt (Molochansk) and provided expert advice on efforts to reform the Kalmyk Tatar community. Together, these initiatives demonstrate Cornies's role not only as a practical reformer but also as a forward-thinking agent of regional development and intercultural engagement. The combination of increasing the amount of land planted with grain and increasing the average yield from that land meant that by the end of the 1840s, the Molochnaia Mennonites were some of the most productive farmers in the empire. He used these accomplishments to justify Mennonite privileges.

Even the very list of projects demonstrates Cornies's boundless energy. He did not limit himself to the territory of the Molochna colonies; he was also involved in state affairs beyond Molochna. He was tasked with conducting a general survey of peasant conditions in the Caucasus, the Astrakhan guberniya, and the Sarepta Moravian Brethren settlement, as well as in the daughter Mennonite colonies (after 1830). Toward the end of his life (died in 1848), Cornies's responsibilities expanded beyond the Molochna settlement to include the Bergthal daughter settlement and the Khortytsia group of settlements, as well as the surrounding Slavic, Nogai, and Jewish populations. He was also at the forefront of initiatives to create mixed Jewish-Mennonite agricultural villages in New Russia.

In presenting the history of the region and the country through the prism of Cornies's life and being fully aware both of the scale of his subject and the contested nature of the related scholarly issues, Staples does not provide a definitive conclusion in a final chapter of his monograph. Although he is convinced that his interpretation of Cornies's biography is sound, he acknowledges that it can be debated by other scholars, for example, the Mennonite historiography. In this respect, he consciously leaves space for further inquiry and, by outlining a broader range of questions, essentially passes the baton to other researchers,

possibly including members of the Mennonite historiographical community. This approach reflects the author's intellectual honesty and scholarly courage, lending the work particular persuasiveness while giving the subject under study both dynamism and prospect.

REFERENCES

1. Dyck, H.L., Toews, J.B. & Staples, J. Nestor Makhno and the Eichenfeld Massacre: A Civil War Tragedy in a Ukrainian Mennonite Village. Waterloo: Pandora Press, 2004. 115 p.
2. Dyck, H.L., Staples, J.R. & Epp, I.I. (Eds.). Johann Cornies, The Mennonites, and Russian Colonialism in the Southern Ukrainian Steppe: Letters and Papers of Johann Cornies, Vol. 1. 1812—1835. Toronto: University of Toronto Press, 2015. 632 p.
3. Dyck, H.L., Staples, J.R. & Epp, I.I. (Eds.). Johann Cornies, The Mennonites, and Russian Colonialism in the Southern Ukrainian Steppe: Letters and Papers of Johann Cornies. Vol. 2. 1836—1842. Toronto: University of Toronto Press, 2020. 752 p.
4. Staples, J. Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna River Basin, 1783—1861. Toronto: University of Toronto Press, 2003. 256 p.
5. Staples, J.R. Johann Cornies, the Mennonites and the Russian colonialism in Southern Ukraine. Toronto: University of Toronto Press, 2024. 344 p.
6. Veracini, L. Settler Colonialism: A Theoretical Overview. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. 182 p.
7. Wolfe, P. Settler Colonialism and the Transformation of Anthropology: The Politics and Poetics of an Ethnographic Event. London: Cassell, 1999. 246 p.

Received 27.01.2026

Наталія ВЕНГЕР

докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри всесвітньої історії,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (м. Дніпро, Україна),
наукова співробітниця,
кафедра історії, Університет Вінніпегу (Вінніпег, Манітоба, Канада)

ПЕРЕОСМИСЛЮЮЧИ РОСІЙСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПРОЧИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖОНА Р. СТЕЙПЛАСА, ПРИСВЯЧЕНЕ ДІЯЛЬНОСТІ ЙОГАННА КОРНІСА

Мета публікації — презентувати українським читачам і науковцям книгу американського історика Дж. Стейпласа. Дослідження присвячене Йоганну Корнісу, одному з лідерів менонітських колоній, що були засновані на українських землях наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Життя та діяльність Корніса справили значний вплив на розвиток України у цей період. Особливо підкреслюється, що ключовою рисою дослідження Дж. Стейпласа є його прагнення інтерпретувати історію регіону через концепт так званого переселенського колоніалізму, який раніше застосовувався здебільшого до інтерпретації історії США та Канади.

Ключові слова: українські студії в американській історіографії, колонізація України, переселенський колоніалізм, меноніти, Молочанські колонії, Хортицькі колонії, протестантизм, російський імперіалізм.

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.223>
УДК 94:327:355.48(4)“1914”

Андрій МАРТИНОВ

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
martynov.andriy15@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

ОРИГІНАЛЬНИЙ ПОГЛЯД НА ПОЧАТОК ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

**Рецензія на книгу: Крістофер Кларк. Сновиди.
Як Європа ввійшла у війну 1914 року**

Львів: Локальна історія, 2025. 664 с.

Перше видання книги професора сучасної історії Кембридзького університету Крістофера Кларка, яка була присвячена політичній історії початку Першої світової війни, побачило світ у 2012 р. Книга стала помітною історіографічною подією, яка повернула увагу до «класичної» наративної політичної історії, фактично, інтелектуально її реабілітувала. Англomовна історіографія межі ХХ—ХХІ ст. рясніє модними постмодерними працями, типовими для «нової історичної науки», з пріоритетною увагою до постколоніальних досліджень, математичних методів аналізу історичного процесу, ролі дискримінованих «соціальних низів», феміністичних теорій тощо. Жодною мірою не полемізуючи щодо доцільності таких досліджень у відповідному предметному полі, маємо зазначити, що метаполітична

Цитування: Мартинов А. Оригінальний погляд на початок Першої світової війни [Рец. на кн.: Кларк К. Сновиди. Як Європа ввійшла у війну 1914 року. Львів: Локальна історія, 2025. 664 с.]. *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 223—228. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.223>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

історія як методологічна стратегія вивчення симбіозу перманентної взаємодії еліт і різних соціальних верств є дуже плідною стратегією дослідження, що й довів К. Кларк.

Рецензована монографія присвячена політичній та дипломатичній історії трагічного процесу втягування Європи в Першу світову війну. «Прекрасна епоха» Європи перших 13 років ХХ ст., здавалося, свідчила про невідворотність перемоги ліберальної глобалізації з її підприємництвом, шаленими забавами, колоніальною лихоманкою, космополітизмом і лібералізмом. Більшість європейців була переконана в лінійності прогресу та його неухильному устремлінні до нових цивілізаційних висот, коли кожне наступне покоління житиме краще за попереднє. Досягнення

вершини прогресу, як завжди буває, є водночас початком неухильного спуску.

Понад століття причини Першої світової війни залишаються в центрі суспільних дискусій. Багата на різні концептуальні побудови світова історіографія причин початку Першої світової війни характеризується діалогом між адептами теоретичних побудов навколо національно-державницьких конфліктів, формою яких була міжімперська конкуренція, яка штовхнула Європу до війни, та прихильниками марксистсько-ленінських концептуальних побудов, які шукають початки Великої війни у класових та імперіалістичних суперечності. Обом мегаконцепціям властивий телеологічний підхід, який намагається не бачити альтернативних варіантів розвитку подій. Наче Європа була приречена на цю «другу Пелопоннеську війну», відлунням чого є «аксіома Фукідіда»: війна неминуча, якщо колишня велика держава рухається до занепаду, а нова посилюється (у Фукідіда мова йшла про поліси Афіни й Спарту, у випадку модерної Європи — це Британія та Німеччина, хоча насправді великою державою після Першої світової війни стали США).

Натомість К. Кларк висвітлює альтернативи й розглядає різні варіанти та причини початку Великої війни. Він поставив за мету не висунути звинувачення тій чи тій державі або особі, а виявити рішення, які призвели до війни, зрозуміти аргументацію та рушійні мотиви, що стояли за ними. Це не означає цілковитої відмови від обговорення питань відповідальності — мета радше в тому, щоби відповіді на запитання «чому» виникали з відповідей на запитання «як», а не навпаки (с. 25). На нашу думку, це слухна авторська концептуальна побудова, яка робить історика не прокурором, а свідком, який реконструює минуле.

Читача підкупає авторська увага до метаісторичних процесів та їхніх соціально-психологічних причин. Автор звертає увагу, що міжвоєнні видання документів переважно апологетичні, які попри свою незаперечну дослідницьку цінність, стали боєприпасами у «світовій війні документів». Подіям Першої світової війни

додає складності ще й поширена непрозорість державно-політичних процесів у країнах, причетних до цієї кризи.

Рецензована книжка стала спробою зрозуміти Липневу кризу 1914 р. як сучасну подію та як одну з найскладніших подій усіх часів. Питання «Чому так сталося?» запрошує до пошуку глибинних онтоепістемологічних причин: імперіалізму, націоналізму, озброєнь, альянсів, великих фінансів, ідей національної гідності й механізмів мобілізації. Насамперед дослідник зосередився на суперечці Сербії та Австро-Угорщини, яка розпалала конфлікт. Далі історик шукає та знаходить відповіді на важливі запитання: як відбувалася поляризація Європи та її поділ на ворожі блоки, як уряди європейських держав формували закордонну політику, як Балкани стали театром такої масштабної кризи, як міжнародна система, яка в 1912—1913 рр. входила в епоху розрядки, призвела до світової війни? Звичайно, це полемічний момент, наскільки для цього часу варто говорити про розрядку, коли не було ніяких інституційних механізмів для її реалізації.

Прологом Великої війни стали Балканські війни 1912—1913 рр., які витіснили з Європи Туреччину та порушили баланс сил на континенті. Вороги Австро-Угорської імперії вважали, що вона має піти в минуле. У центрі боротьби Відня та Белграду була Боснія, яку серби сприймали як ядро «Великої Сербії», але в 1908 р. Боснія була анексована Австрією. Проте європейська криза розгорталася навколо поділу Європи на ворожі військово-політичні блоки, тобто процесу, що відбувався в 1887—1907 рр. Великий перелам 1904—1907 рр. допомагає пояснити виникнення структур, які уможливили континентальну війну, але не пояснює її причин. Щоб їх роз'яснити, треба дослідити, як процеси ухвалення рішень формували політичні результати, а широка мережа континентальних альянсів стала пов'язаною з конфліктами, що розгорталися на Балканах. Європа швидких крейсерів, радіотелеграфу й електричних запальничок була континентом монархій. Зважаючи на це, початок війни 1914 р. нагадує кульмінацію родинних міжусобиць. Національний інтерес не був об'єктивним імперативом, що тиснув на владу ззовні, а проєкцією певних інтересів усередині самої політичної еліти. Це ще один полемічний момент. Чи варто так безапеляційно вважати монархічні режими (такі різні за формою політичного устрою — від традиціоналістської британської конституційної до абсолютної російської монархії, яка невдало модернізувалася, та «майже конституційної» австро-угорської монархії) анахронізмом. Чи не були різні форми монархій до «війн народів» скоріше моделлю колективної безпеки Європи?

Автор робить цікаве порівняння. Під час Карибської кризи можна було реконструювати співвідношення сил двох наддержав, які перебирали варіанти, а напередодні Першої світової війни виконавчі структури погано розуміли наміри одна одної та навіть у межах відповідних альянсів діяли з низьким рівнем довіри та з високим рівнем ворожості й параної (с. 254). Наприклад, Російська імперія одночасно не могла сприяти створенню Великої Болгарії та Великої Сербії. Спрямовані на слов'янські спільні інтереси політичні інтенції були спрямовані лише на послаблення Австро-Угорщини. Унаслідок цього австрійські політики втрачали віру в ефективність стандартних дипломатичних процедур у розв'язанні конфлікту

інтересів із Сербією. Усі думали про Європу в категоріях союзних блоків, а не як про континентальну геополітичну екологічну систему, у якій кожна держава має відгравати свою роль.

Здавалося, що в 1912—1914 рр. європейська міжнародна система демонструвала неймовірні успіхи в царинах кризового управління та розрядки ситуації. Сторони конфліктів вважали, що розрядка це не уникнення війни, а лише її відтермінування. Домінував «Кодекс поведінки», покликаний вигороджувати непохитну силу перед піддатливістю, тактичною гнучкістю та хитрістю, які пов'язували з попереднім поколінням європейських політиків (Бісмарк, Кавур, Солбері). Саме цей «Кодекс» мав усі шанси збільшити потенційну ймовірність конфлікту (с. 369). Що, звичайно, зайвий раз доводить непевність «розрядки», особливо коли мілітаризм усіх суб'єктів тільки посилювався.

До того ж, зауважує К. Кларк, яскравою рисою взаємодії між європейськими керівниками була постійна невизначеність у всіх колах щодо намірів і друзів, і потенційних ворогів. Проблемним було й перетікання влади між різними угрупованнями й можновладцями, а також хвилювання щодо можливого впливу суспільних настроїв. Ця внутрішньополітична невизначеність ускладнювала розуміння співвідношення сил у зовнішньополітичному керівництві. Унаслідок цього епізодичні періоди розрядки, якими запам'яталися останні передвоєнні роки, вплинули на ситуацію парадоксально: змусивши європейську війну здаватися менш ймовірною. Унаслідок цього політики вважали, що можна безконечно підвищувати ставки в політичній грі, не ризикуючи спровокувати велику війну.

Імперіям здавалося, що війна — єдиний вихід із глухого кута, в якому вони опинилися. Сараєвські вбивства 28 червня 1914 р. не лише мотивували яструбів до війни, а й зруйнували всі надії на мир, хоча всім було зрозуміло, що сербська війна стане загальноєвропейською. Так виявлялася небезпека розрядки, вона спонукала політиків недооцінювати небезпеку їхніх дій. Еліти були поставлені перед рішенням вибору, коли ставки неймовірно високі, вплив кожного з варіантів трансформаційний і невідворотний, емоційне навантаження колосальне, а наслідки бездіяльності потенційно довготривалі. Такі рішення можуть набути екзистенційних масштабів через свою перспективу перевинайти директивну інституцію, змінивши її до невпізнанності. Необхідність робити болісний вибір з-поміж протилежних варіантів розривала не тільки партії чи уряди, а й голови окремих політиків, які ухвалювали рішення. Вирішальну місію обирати між війною і миром перекладали на чужі плечі. Це зрозуміло, адже ніхто не хотів «програти» ще до війни. Усі зацікавлені сторони хотіли представити опонента винуватцем конфлікту.

Головне, що не було напрацьовано нічого навіть приблизно схожого на стратегію виходу з війни. Оцінюючи австрійський ультиматум сербам, автор констатує, що апелювання до міжнародного права було ефективним інструментом пропаганди, а насправді — чистісіньким блефом, оскільки в міжнародній практиці не існувало прецедентів таких подій і жодна міжнародна інституція не була уповноважена видавати щодо них офіційні документи, які мали б юридичну силу. Однак для російської, французької та британської громадської думки було важливо зробити

агресором саме Австрію, а не Росію. Втручання Німеччини заради захисту Австрії давало підстави французам почати мобілізацію та розв'язати континентальну війну. Насправді російська загальна мобілізація була першою з усіх загальних мобілізацій і почалася тоді, коли німецький уряд ще навіть не оголосив стану підготовки до війни. Британці вважали, що впродовж липня 1914 р. ніщо не свідчило про наміри Австрії чи Німеччини напасти на Росію або Францію. К. Кларк щодо британської стратегії констатував, що «байдуже, кого називати головним ворогом — Росію чи Німеччину: результат був один, оскільки британська інтервенція на боці Антанги давала змогу водночас умиротворити Росію, зв'язавши її руки, і протистояти Німеччині та стримувати її» (с. 544). Головне, що руйнувалась зв'язка Москва — Берлін, яка підважувала попередню британську стратегію підтримки балансу сил в Європі.

У післямові автор зазначив, що складність визначається поведінковими схемами, які досі трапляються на нашій політичній сцені. Як приклад, історик зазначав, що закінчує роботу над текстом у 2011—2012 рр. під час кризи спільної європейської валюти євро, що була покликана зробити неможливими нові європейські війни. Тоді всі усвідомлювали ймовірність глобальної катастрофи (обвалу євро), сподівалися, що цього не трапиться, але на додачу до спільного бажання в кожного з них були особисті (і суперечливі) інтереси. Зважаючи на системні взаємозв'язки, наслідки кожної події залежали від реакцій усіх гравців, які заздалегідь було складно спрогнозувати через непрозорість ухвалення рішень. Але міністри, яких уповноважили вирішувати кризу Єврозони, погодилися в загальних рисах, у чому взагалі суть проблеми, тоді як 1914-го глибинний розкол етичної та політичної перспектив унеможливили консенсус і руйнували довіру. Складність тодішньої кризи поставала не з розсіяння влади та відповідальності в рамках одного політико-фінансового простору, а з блискавичних взаємодій до зубів озброєних та автономних центрів влади, що боролися з різними мінливими загрозами й діяли в умовах підвищеного ризику, браку довіри й прозорості (с. 555).

Нестабільність влади в усіх причетних державах разом з мінливими об'єктивними умовами вели до політичних коливань і неоднозначних сигналів, які стали визначальними рисами довоєнних криз. Нам варто розрізняти об'єктивні чинники, що впливали на ключових політиків, та історії, які розказували самі собі й одне одному про те, що вони роблять і чому, на їхню думку, вони роблять саме це (с. 556). Наприклад, в Австрії на шляху тверезих оцінок побудови відносин з Белградом стала історія про націю молодих бандитів і царевбивць, які постійно штрикають терплячу поважну «бабцю-сусідку». Серби робили ставку на розпад Австро-Угорщини (додамо від себе — і не помилилися, адже після 1918 р. створили «Королівство Сербів, Хорватів і Словенців») і стимулювали появу югославської державницької ідеї).

На думку К. Кларка, «початок війни 1914 року — це не драма Агати Крісті, на останніх сторінках якої ми бачимо винуватця, який стоїть над трупом в оранжереї, стискаючи ще гарячий пістолет. У цій історії гарячі пістолети в руках тримають усі її головні персонажі» (с. 558). Автор піддав критиці тезу про виняткову провину

Німеччини за війну, яка була закріплена у Версальському договорі країнами-переможницями. Німці були не єдиними імперіалістами, і не лише вони піддалися параної. Жоден із трофеїв, за які змагались політики 1914 р., не був вартий подальшого катаклізму. У свідомості багатьох державних діячів надія на коротку війну й страх перед тривалою війною, здається, немовби компенсували одне одного, не даючи повною мірою оцінити ризики. У цьому сенсі головні герої 1914 р. були сновидцями: недремними, але невидючими, загубленими уві снах, але сліпими до реальності жаху, який вони ось-ось закличуть у цей світ.

Автор наріжним каменем складності подій 1914 р. вважає стрімкі зміни міжнародної системи. На жаль, історія повторилася у 2014—2026 рр., коли стрімко розпалася міжнародна система, яка виникла після завершення холодної війни, а разом із нею була зруйнована регулятивна система міжнародного права. Як наслідок — світ знову опинився в ризикованій «перехідній» фазі історичного розвитку, але зі значно більшими загрозами, зважаючи на поширення ядерної зброї та ракетних технологій, ба більше, навіть з ризиками потенційної війни за Гренландію між США та Євросоюзом. Головне, аби цього разу історія не повторилася у вигляді нової трагедії.

Надійшла / Received 15.01.2026

Andrii MARTYNOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Leading Research Fellow,

Department of the History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

AN ORIGINAL LOOK

AT THE BEGINNING OF WORLD WAR I

Book review:

Christopher Clark. *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*.

Lviv: Local History, 2025. 664 p.

ІХ МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНА І ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ В ХІV—ХVІІІ СТ.: ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ, МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВІДНОСИНИ В ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИМІРІ» ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА ВАЛЕРІЯ СТЕПАНКОВА

Уперше з 2007 р. конференція відбувалася у стінах історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та була присвячена пам'яті одного з її засновників, відомого в Україні й далеко за її межами вченого, доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова, життя якого так раптово обірвалося 23 січня 2025 р. Він завжди наголошував на важливості живого спілкування між науковцями, щиро радів кожній такій зустрічі та підкреслював актуальність вузькотематичної фахової конференції з широкого кола проблем польсько- та литовсько-українських відносин доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Особиста участь проф. Степанкова в організації та проведенні конференцій, його доповіді створювали надзвичайно приємну, теплу атмосферу, яка поєднувала в собі високий рівень професіоналізму та академічності наукової творчості, щирість та людяність. Атмосфера конструктивності, доброзичливості й поваги до думок і позицій науковців створювала унікальний мікроклімат спілкування, умови для обговорення актуальних питань українсько-литовських відносин ХІV—ХVІІІ ст. та висловлення власних концепцій.

Учасниками ІХ наукового форуму, який проходив 17 жовтня 2025 р. за вже традиційної участі Інституту історії України НАН України, стали 20 науковців з

Цитування: Вашук Д., Юга О. ІХ міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в ХІV—ХVІІІ ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі» пам'яті професора Валерія Степанкова. *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 229—232.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

України, Литви й Молдови. З урахуванням реалій нашого сьогодення, конференція була організована як у форматі безпосереднього спілкування учасників, так і з використанням технологій дистанційного зв'язку.

Конференцію відкрив директор Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, академік Валерій Смолій, який з вітальним словом звернувся до учасників і наголосив на значущості наукового форуму в розв'язанні цілого комплексу актуальних питань українсько-литовських відносин. Окремо він акцентував неабиякий внесок Валерія Степанкова в організацію та проведення конференції, як не лише непересічної особистості, але й блискучого вченого — копіткого в рутинній пошуковій роботі, уважного до найдрібніших історичних фактів, наділеного гострим аналітичним мисленням. З вітальним словом також виступила в. о. ректора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, професорка Наталія Бахмат, яка наголосила на важливості організації подібних наукових зустрічей, які сприяють розв'язанню цілого ряду актуальних питань українсько-литовських відносин на різних хронологічних етапах.

Власне робота конференції розпочалося з доповіді *Дмитра Ващука* (Київ, Україна), який висвітлив місце й роль широкого кола проблем українсько-литовських стосунків у середині XVII ст. у науковій спадщині Валерія Степанкова. Автор дійшов висновку, що вчений розпочав цікаву серію історичних досліджень, спрямованих на вивчення маловідомих сторінок українсько-литовських стосунків у середині XVII ст. *Валентина Матях* (Київ, Україна) розкрила національно-визвольні мотиви у науковій творчості проф. В. Степанкова. Особливий наголос було зроблено поєднанні в дослідженнях науковця проблематики соціальних і національно-визвольних змагань в Україні в середині — другій половині XVII ст. з найширшим спектром національного державного будівництва: військовими, політичними, соціальними, економічними сюжетами, а також міжнародною, дипломатичною, конфесійною та ідеологічною сферами.

Оксана Валенене (Вільнюс, Литва) на основі даних археологічних досліджень Нижнього замку у 2002—2020 рр., зокрема дослідження візуальних ознак побутової кераміки за допомогою статистичних методів і програмних засобів аналізу даних, дослідила розвиток форм побутової кераміки Вільнюса XIII—XV ст. У доповіді було представлено великий комплекс знахідок зазначеного періоду. *Андрій Федорук* (Чернівці, Україна) висвітлив військово-технічний аспект облог княжого Белза в 1352, 1366 і 1377 рр. На думку історика, місто не було взято штурмом жодного разу через надзвичайно добре продуману систему оборони, яка вдало поєднувала міські укріплення з природним рельєфом.

Економічному аспекту та новаціям у монетній системі українських земель Великого князівства Литовського XIV—XVI ст. присвятив свою доповідь *Андрій Гурбик* (Київ, Україна), який з'ясував, що на підвладних князівству українських землях у грошовому обігу паралельно перебувало декілька фінансових різновидів монетних одиниць / систем і навіть було налагоджено незначний обсяг карбування власних монет у Києві, Львові, Луцьку та в тимчасових резиденціях-ставках ханів Золотої Орди, виявлених на Півдні та Сході України.

Про військово-службові верстви населення Кам'янця-Подільського останньої третини XIV—XV ст. розповідав *Сергій Калущкий* (Кам'янець-Подільський, Україна). Дослідник акцентував на грамоті володарів Подільського князівства князів Юрія та Олександра Коріатовичів від 7 січня 1374 р., у якій міститься найдавніша згадка представників української аристократичної верстви, які безпосередньо захищали Кам'янець.

Доповідь *Андрія Блануци* (Київ, Україна) була присвячена висвітленню соціально-економічної складової литовсько-московських воєн кінця XV — першої третини XVI ст. Було схарактеризовано основний мілітарний ресурс (люди, коні, холодна та вогнепальна зброя), логістичне забезпечення війська, транспортні шляхи, мобілізацію (посполите рушення), яка потребувала певного часу, а також матеріального забезпечення (запровадження спеціального податку).

Молдавські дослідники *Валентин Константінов* і *Максим Блідарі* (Кишинів, Молдова) на конкретному прикладі справи про вбивство в 1599 р. сином великого логофета Луки Строїча польського шляхтича та заходів батька — найвищого боярина в молдавській політичній ієрархії кінця XVI — початку XVII ст. — для порятунку сина, висвітлили специфіку правосуддя та протекціонізму в Польщі наприкінці XVI ст.

Акаш Крішан (Київ, Україна) висвітлив діяльність князя Андрія Михайловича Курбського, одного з військових діячів Московського царства, який перейшов на службу до Сигізмунда II Августа та зосередив свої зусилля на отриманні статусу офіційного дідича й значних земель володінь з правом вільного володіння ними. У доповіді *Віктора Атаманенка* (Острого, Україна) розглянуто джерелознавчу цінність поборових реєстрів волинських латифундій 70-х років XVI ст., які є основою для вивчення господарського та соціального розвитку Волині другої половини XVI ст., проте рівень використання яких, у тому числі й джерелознавчого, залишається недостатнім. Логічним продовженням джерелознавчого напрямку став виступ *Ірини Ворончук* (Київ, Україна), яка проаналізувала інвентар маєтків князя Олександра Острозького за 1620 р., який стосувався питання розподілу маєтностей князя між його доньками, а саме визначення вартості. Окрім цього, документ містить опис 20 міст і 300 сіл на території Волинського воєводства, а також поіменний список голів селянських домогосподарств.

Петро Кулаковський (Острого, Україна) проаналізував вплив литовської спадщини на внутрішній розвиток українських воєводств після Люблінської унії 1569 р. і до середини XVII ст. На думку вченого, упродовж століття вони зберегли свій особливий статус (зокрема, судочинство за Литовськими статутами, до кінця 20-х рр. XVII ст. у діловодстві використовувалася руська мова тощо), а шляхта вирізнялася своєю регіоналістичною політичною культурою. Економічним питанням, а саме використанню монетно-лічильних найменувань у XVII—XVIII ст., присвятив свою доповідь *Владислав Безталько* (Київ, Україна). Історик дійшов висновку, що використання назви української розмінної монети «шаг», яка дорівнювала трьом польським грошам, входить вжиток у першій половині XVII ст. На території Слобожанщини з кінця XVII — у першій третині XVIII ст. вживались такі назви монетно-лічильних найменувань як «копа», «талер», «золотий», «шаг». Регіонального питання, а саме історії Ярмолинеччини (нині — територія Хмельницького

р-ну Хмельницької області) за литовської доби, стосувався виступ *Юрія Хонтяра* (Кам'янець-Подільський, Україна).

Олександр Юга (Кам'янець-Подільський, Україна) звернув увагу на те, як змінювалися погляди урядовців Великого князівства Литовського на події, що відбувалися на українських теренах упродовж 1648—1656 рр. Історик з'ясував, що вони трансформувалися від силового до дипломатичного розв'язання української проблеми (1648—1651 рр.). При цьому литовські можновладці не визнавали права українського народу на власну державу. Питання міжнародної політики порушив *Володимир Газін* (Кам'янець-Подільський, Україна). Предметом розгляду стали перемовини між представниками Польщі й Московії у Вільно в 1658 р., які стосувалися, головню, визначення місця та дати коронації московського царя на польський престол, а також укладення вічного миру. *В'ячеслав Станіславський* (Київ, Україна) з'ясовував цікаві наслідки дезінформаційної кампанії Московії: поширення неправдивої інформації щодо зайняття її військами Кам'янця в 1704—1705 рр. спричинило будівництво урядом Османської імперії фортеці в Бендерах через побоювання можливого наступу московських військ у цьому регіоні.

Доповідь *Сергія Трубочанінова* (Кам'янець-Подільський, Україна) стосувалася питання походження назви «Литва». Учений проаналізував наукові праці українських і литовських істориків та мовознавців другої половини XIX — перших десятиліть XXI ст. та надав вичерпну характеристику різним концепціям, підкресливши, що наразі в науці не існує загальноприйнятної думки. Цікавим був виступ *Анатолія Філінюка* (Кам'янець-Подільський, Україна), який стосувався вшанування історичної пам'яті й меморіалізації подій та учасників Української національної революції середини XVII ст. на Поділлі.

Завершилась конференція доповіддю *Марини Тарасюк* (Київ, Україна), у якій історикиня розповіла про використання в Новій українській школі цифрових ігрових технологій, наприклад, інтерактивної гри «Нова традиція», для вивчення історії українських земель у складі Великого князівства Литовського та їхньої культурної спадщини.

Отже, міжнародна конференція пройшла на високому організаційному та науковому рівнях. Предметні дискусії після кожного виступу сприяли більш детальному розумінню окреслених проблем, що, своєю чергою, засвідчило постійну зацікавленість у проведенні досліджень української історії, пов'язаної з Великим князівством Литовським.

Надійшла / Received 12.12.2025

Дмитро ВАЩУК

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Dmytro VASHCHUK

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Олександр ЮГА

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

(Кам'янець-Подільський, Україна)

Oleksandr YUHA

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University (Kamianets-Podilskyi, Ukraine)

II МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПОЛЬЩА ТА УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ»*

28—29 квітня 2025 р. на базі факультету історії Варшавського університету відбулася наукова конференція, співорганізатором якої став факультет політичних наук та журналістики Університету ім. Адама Міцкевича в Познані. Участь у заході взяли Навчально-науковий інститут міжнародних відносин, історії та філософії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького та Музей польських дітей — жертв тоталітаризму в Лодзі. Партнером конференції виступив Банк національного господарства Польщі (BGK). Почесний патронат над подією надало Польське товариство політичних наук. Метою конференції стали рефлексії щодо значення геополітичних факторів в історії Польщі та України (як в історичній, так і в сучасній перспективі). Зокрема, йшлося про два загальні питання:

- 1) якою мірою світові та європейські геополітичні реалії визначають польський та український культурно-цивілізаційний вибір,
- 2) наскільки польський та український культурно-цивілізаційний вибір позитивно впливає на розвиток геополітичних реалій у Європі та світі.

Науковий комітет заходу складався з представників університетів-організаторів та партнерів форуму: габ. докторка Катажина Блаховська, проф. Бартош Гордецький, доц. Андрій Касян, докторка Івона Лучик, проф. Марек Миколайчик,

* «Polska i Ukraina w perspektywie geopolitycznej: historia i współczesność».

Цитування: Морозова О. II Міжнародна наукова конференція «Польща та Україна в геополітичній перспективі: історія та сучасність». *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 233—238.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

професорка Ольга Морозова, проф. Шимон Оссовський, доц. Олександр Спрягайло, проф. Анджей Стельмах, проф. Рафал Вітковський, професорка Наталія Земзюліна. Науковим секретарем конференції виступила професорка Ольга Морозова. До організаційного комітету увійшли: габ. докторка Катажина Блаховська, д-р Пйотр Кроль, проф. Бартош Гордецький, професорка Ольга Морозова, д-р Кшиштоф Сенгер та професорка Наталія Земзюліна.

У заході взяли участь 63 дослідники з України, Польщі, Франції. Українську сторону представляли Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, університети Черкас, Києва, Львова, Дрогобича, Умані, Ізмаїлу, Івано-Франківська, Вінниці, Харкова. Від Польщі у форумі взяли участь науковці з 12 університетів (Варшава, Познань, Краків, Бидгощ, Жешув, Катовиці, Гдиня, Перемишль, Ченстохова, Білосток), Державного архіву в Пйотркові-Трибунальському, Південно-Східного наукового інституту (м. Перемишль), Інституту національної пам'яті (Варшава), Музею польських дітей — жертв тоталітаризму (м. Лодзь). Участь у заході взяли представники Банку національного господарства Польщі та Польського економічного інституту. Дослідниця з Франції представляла Варшавський університет. До заходу долучилися студенти-історики з Варшавського університету, Університету ім. Адама Міцкевича в Познані, Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, представники інших державних інституцій і громадськості, наприклад, Українського історичного товариства.

Почесними гостями й учасниками форуму стали декан факультету політичних наук та журналістики Університету ім. Адама Міцкевича в Познані Шимон Оссовський, ректор Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького Олександр Черевко, головний економіст і директор департаменту досліджень та аналізу Банку національного господарства Польщі Матеуш Валевський, директор Музею польських дітей — жертв тоталітаризму в Лодзі Анджей Яніцький.

Урочисте відкриття 28 квітня 2025 р. модерували Катажина Блаховська, Бартош Гордецький та Ольга Морозова. З привітальним словом до учасників і гостей конференції звернувся декан факультету історії Варшавського університету проф. Лукаш Неселовський-Спано. Від імені господарів заходу він наголосив на важливості розвитку польсько-українських відносин, особливо в умовах російської агресії. Декан факультету політичних наук та журналістики Університету ім. Адама Міцкевича в Познані Шимон Оссовський наголосив на співпраці з українськими вченими. Головний економіст і директор департаменту досліджень та аналізу Банку національного господарства Польщі Матеуш Валевський розповів про економічні чинники співпраці Польщі й України в геополітичній перспективі. Директор Музею польських дітей — жертв тоталітаризму Анджей Яніцький розповів про актуальну співпрацю польських та українських істориків щодо вивчення трагічних доль дітей під час Другої світової війни та російсько-української війни.

Конференція розпочалася інавгураційною секцією «Партнерство під тиском: Польща та Україна у світлі геополітичних змін у світі». Модератор: директор департаменту аналізу економічно-геополітичних ризиків Банку національ-

ного господарства Польщі *Богдан Завадевич*. У дискусії взяли участь: керівник з питань регіональної безпеки й досліджень над конфліктами Фундації демократичних ініціатив *Марія Золкіна*, координатор програми «Східна Європа» Польського інституту міжнародних справ *Даніель Шеліговський*, заступник керівника Спілки світової економіки Польського економічного інституту *Ян Стрелецький*.

Інавгураційні доповіді представили *Катажина Блаховська* («Галицьке князівство XII—XIV ст. — сила Центрально-Східної Європи, яка формується, чи “маркграфство на межі Русі”? Погляди українських та польських істориків»), *Бартош Гордецький* та *Магдалена Лоренц* («Академічна свобода в Україні в контексті російської агресії — прогнози, трансформації, перспективи»), *Наталія Земзюліна* та *Єгор Земзюлін* («Співпраця України та Польщі як основа культурно-цивілізаційної та геополітичної стратегії регіону») та *Анджей Яніцький* («Польсько-українська співпраця в діяльності Музею польських дітей — жертв тоталітаризму в Лодзі»).

Урочиста частина заходу завершилася презентацією виставки Музею польських дітей — жертв тоталітаризму, присвяченої трагічним долям польських дітей часів Другої світової війни та українських дітей під час сучасної війни Росії проти України. Співавторкою виставки виступила професорка Ольга Морозова.

Під час роботи у восьми секціях ученими були порушені питання українсько-польських взаємин протягом віків в історичних та політологічних перспективах, а також у практичних дискурсах XX—XXI ст.; Польщі, України, Росії, Білорусі, Литви, Латвії та Естонії в геополітичних концепціях XIX—XXI ст.; вторгнення Росії в Україну та викликів для Польщі (політичних, економічних, дипломатичних та безпекових), питання України, Польщі та Європи після війни — перспективи українсько-польської співпраці та інтеграції з Європейським Союзом і місця України й Польщі в глобальній та регіональній архітектурі безпеки.

Перша секція — «Польсько-українські відносини протягом століть в історичному, політологічному та практичному дискурсах XIX—XXI ст.» (модераторка — Ольга Морозова) — була представлена доповідями *Богдана Гудя* («Давня Річ Посполита в студіях українських істориків»), *Леоніда Зашикільняка* («Про дискусійні питання українсько-польських відносин в роки Другої світової війни (19 тез)»), *Ігоря Кривошеї* та *Ірини Кривошеї* («Польська спільнота в українському місті під імперською владою (кінець XVIII — початок XX століть): на прикладі Умані»), *Вітольда Бобрика* («Конфесійна політика держави та зміна етнічної структури східної частини сучасного Люблінського воєводства в XIX—XX ст.»), *Івана Романюка* («Формування компромісу в історичній пам'яті українців та поляків кінця XX — початку XXI століття») та *Анни Варджинської* («Львівські журналісти в боротьбі за русинську ідентичність з культурно-політичними впливами Москви в XIX ст.»).

На другій секції — «Польсько-українські відносини протягом століть в історичному, політологічному та практичному дискурсах XIX—XXI ст.» (модераторка — Ольга Гайдай) виступили *Надія Халак* («Історія Галицько-Волинської Русі» — досі актуальна праця Степана Томашівського про українську державність

у середньовіччі та її контакти з Польщею»), *Валерія Цубенко* («Еволюція політики російської влади щодо польського населення та її реалізація в Київській губернії у XIX — на початку XX ст.»), *Ольга Гайдай* та *Томаш Матушак* («Незаконний перехід кордону між радянською Україною та Річчю Посполитою. Випадок Вацлава Стронського, 1923 р.»), *Юрій Дрابعук* («Михайло Грушевський як професор Львівського університету в оцінках польських істориків 1990-х — 2020-х рр.»), *Ірина Шандра* («Антирадянська еміграція першої половини XX ст.: українсько-польські рефлексії (за спогадами інж. О. Феніна)») та *Людмила Крива* («Роль української наукової діаспори в російсько-українській війні»).

У рамках третьої секції — «Польща, Україна, Росія, Білорусь, Литва, Латвія, Естонія в геополітичних концепціях XIX—XXI ст.» (модератор — Пйотр Кроль) — свої доповіді виголосили *Пйотр Кроль* («Польсько-козацькі (українські) відносини в 1658—1676 рр. та їх вплив на геополітичну ситуацію в регіоні»), *Володимир Комар* («Україна в концепції прометеїзму міжвоєнної Польщі»), *Януш Зузяк* («Польща та Україна в федеративних планах Юзефа Пілсудського»), *Антоні П. Куб'як* («Фінляндизація, федералізація чи безкомпромисність? Українські змагання з Росією на зламі XX та XXI ст.»), *Анна Лефевр* («Україна та Білорусь як окремі нації в західноєвропейському геополітичному образі 1917 р.»), *Юрій Беднарчук* («Давньоруська держава у візіях польських істориків кінця XIX ст.»).

Четверту секцію — «Польсько-українські відносини протягом століть в історичному, політологічному та практичному дискурсах XIX—XXI ст.» (модераторка — Юліана Палагнюк) — презентували виступи *Оксани Пушонкової* («Ян Станіславський: художник на межі польської та української культур»), *Любомира Дутка* («Співпраця Михайла Грушевського з польськими інтелектуалами кінця XIX — початку XX ст.: сучасні історіографічні візії»), *Віктора Дроздова* («Деполонізація символічного простору західноукраїнських міст у 1940-х рр. XX ст.: долі польських назв вулиць»), *Анджея Бонусяка* («Майбутнє постсоветських територій у світлі концепцій, репрезентованих на сторінках нью-йоркського "Nowego Dziennika" в 90-х рр. XX ст.»), *Романа Мартинчука* («Позиція Польщі і поляків щодо врегулювання збройного конфлікту на Донбасі (2014—2021)»).

У п'ятій секції — «Польсько-українські відносини протягом століть в історичному, політологічному та практичному дискурсах XIX—XXI ст.» (модераторка — Ольга Гайдай) — про результати своїх досліджень доповіли *Михайло Нестеренко* («Михайло Грушевський як голова Центральної Ради в оцінках польської преси 1917—1919 рр.»), *Максим Караджієв* («Великий терор 1937—1938 рр. в Умані: український та польський біль»), *Лілія Циганенко* («Тиша болю: досвід депортації українських та польських жінок (40-ві рр. XX ст.)»), *Любов Крупник* («Протестні рухи в Україні та Польщі: досвід українських дисидентів та польської Солідарності»), *Сергій Рубан* («Перспективи розвитку українсько-польських стосунків»).

На шостій секції — «Вторгнення Росії в Україну — виклики для України та Польщі: політичні, економічні, дипломатичні та безпекові» (модераторка — Оль-

га Морозова) — виступили *Криштоф Констанчук* та *Ольга Морозова* («Війна в Україні як війна цивілізації? — повномасштабне вторгнення Росії в Україну як кульмінаційний пункт практичної реалізації концепції “Руського міру”»), *Олена Шитотілова* та *Малгожата Вінярська-Бродовська* («Протидія російським дезінформаційним операціям: Польща — Україна»), *Світлана Сорока* («В’єтнамізація” російсько-української війни США та безпека Польщі»), *Мирослав Сулек* («Геополітичний вимір вторгнення Росії в Україну»), *Адам Шимала* («Мир між Україною та Росією?»).

29 квітня 2025 р. відбулися засідання ще двох секцій. Зокрема, на сьомій — «Україна, Польща та Європа після війни — перспективи польсько-української співпраці та інтеграції України з Європейським Союзом» (модераторки — Ольга Морозова та Катажина Блаховська) — було виголошено доповіді *Анжели Іржавської* («Поглиблення інтеграційної взаємодії між Україною та Європейським Союзом»), *Марека Миколайчика* («Перспективи членства України в Європейському Союзі»), *Юліани Палагнюк* («Україна в Європейському Союзі? Громадська думка в Україні та Польщі щодо європейської інтеграції України»), *Світлани Лізаковської* («Кооперація України з ЄС крізь призму Шенгенської інформаційної системи (SIS)»), *Барбари Леї* («Політика Сполучених Штатів щодо України за часів президентства Дональда Трампа — зміни, виклики, контрверсії»), *Станіслава Стемпня* («Російська агресія в Україну (2014—2024) в польській та українській історіографії (презентація публікацій Фондації “Свобода і демократія”)»).

У рамках завершальної восьмої секції — «Місце України та Польщі в глобальній та регіональній архітектурі безпеки» (модераторки — Ольга Морозова та Катажина Блаховська) — учасники й гості заслухали виступи *Сергія Лисенка* («Науковий внесок українських вчених у контррозвідувальну діяльність під час воєнних дій»), *Пйотра Кжиковського* («Характеристика сучасних російсько-українських відносин та прогноз їхнього розвитку в найближчі роки»), *Пйотра Лізаковського* та *Марціна Фітаса* («Безпека здоров’я в Польщі в рамках європейської системи безпеки»), *Софії Піцанської* («Значення балто-чорноморської співпраці для безпеки Центрально-Східної Європи: виклики та перспективи Люблінського трикутника та інших регіональних ініціатив у контексті російсько-української війни»), *Івана Земзюліна* («Стратегії гібридної безпеки: співпраця України та Польщі в протидії інформаційним та кіберзагрозам»).

Виступи учасників конференції були достатньо різноманітними та часом викликали гострі дискусії. Особливої уваги дістали теми, пов’язані із сучасною геополітичною ситуацією, зокрема російсько-українською війною. *Адам Шимала* намагався відповісти на питання, чи можливий мир між Україною та Російською Федерацією, беручи до уваги геостратегічні та імперіальні інтереси останньої. *Пйотр Кжиковський* також спрогнозував стан російсько-українських відносин на найближчі роки, наголошуючи на ролі США в новій архітектурі світу. *Марек Миколайчик* схарактеризував перспективи членства України в Європейському Союзі, вказуючи на російсько-український конфлікт як головну перешкоду на цьому шляху.

Після завершення обговорень було підбито загальні підсумки заходу, висловлено вдячність учасникам за роботу, а адміністрації Варшавського університету, партнерам і всім, хто допомагав у проведенні конференції — за можливість реалізації цієї наукової події. На загальне переконання, з початком повномасштабної російської агресії проти України українсько-польські відносини вийшли на принципово інший рівень, почала формуватися нова геополітична перспектива для України й Польщі. І сьогодні вкрай важливо не втратити цю унікальну можливість розвитку стабільного, сильного, прогресивного українсько-польського союзу.

Надійшла / Received 04.01.2026

Ольга МОРОЗОВА

Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького /
Варшавський університет (Черкаси, Україна / Варшава, Польща)

Olga MOROZOVA

Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy /
University of Warsaw (Cherkasy, Ukraine / Warsaw, Poland)

СТЕПАН ВІДНЯНСЬКИЙ: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ ІСТОРИКА-ЄВРОПЕЇСТА (ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І 50-РІЧЧЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ)

Вислів, приписуваний Володимирі Винниченку, що «українську історію не можна читати без брому», влучно відображає драматизм і суперечливість українського історичного процесу. Саме ця історична спадщина сформувала покоління дослідників, які присвятили своє життя її осмисленню. До таких учених належить історик-європеїст Степан Васильович Віднянський, чий 75-річний життєвий і 50-річний науковий шлях став частиною сучасної української історичної науки.

Майбутній учений народився в Ужгороді 27 березня 1951 р. в родині закарпатської інтелігенції: батько — Василь Степанович, у молодості відомий угорськомовний поет, згодом здобув економічну освіту та присвятив себе організаційній роботі у сфері профспілкового руху в Закарпатті, мати — Олена Михайлівна, вчителька молодших класів в одній із небагатьох на той час українських шкіл Ужгорода.

Багатонаціональний етнокультурний простір Закарпаття сформував мовну культуру Степана Віднянського: угорська, словацька, чеська, українська та російська мови, а також відкритість до європейського простору стали природним підґрунтям його наукових зацікавлень. У 1968 р. Степан Васильович став студентом історичного факультету Ужгородського державного університету, згодом підготував ди-

Цитування: Бевзюк Є., Котляр О. Степан Віднянський: інтелектуальна біографія історика-європеїста (до 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності). *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 239—248.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

пломну роботу, присвячену історичній спадщині греко-католицького священника О. Духновича — робота викликала значний інтерес у науковому середовищі університету та сприяла його вступу до аспірантури Інституту історії АН УРСР.

За рекомендацією наукової керівниці, члена-кореспондента АН УРСР І.М. Мельникової, було визначено тему дисертаційного дослідження аспіранта — «Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині. 1969—1975 рр.». Соціально-політична історія Центрально-Східної Європи стала сферою наукових зацікавлень Степана Віднянського, який формувався професійно, працюючи «по гарячих слідах» подій «Празької весни» 1968 р. Важливою джерельною базою для дослідження стали архіви та бібліотеки Чехословаччини. Дисертацію було успішно захищено в 1977 р., а підготовлена на її основі монографія була відзначена медаллю АН УРСР з премією для молодих учених і Дипломом лауреата Всесоюзного конкурсу молодих учених і спеціалістів із суспільних наук (1981).

Важливу роль у розширенні кола наукових інтересів та поглибленні фахової підготовки С.В. Віднянського відіграло річне наукове стажування в Інституті слов'язознавства та балканістики АН СРСР у Москві (1984—1985). За підтримки земляків-закарпатців, докторів історичних наук Б.Й. Желіцького, І.І. Попа та А.І. Пушкаша, поступово оприявнювалися результати його наукових пошуків — їх підсумком стала фундаментальна монографія «Інтернаціональне зближення робітничого класу країн соціалістичної співдружності», видана 1989 р. у видавництві «Наукова думка», що стала основою докторської дисертації. У рецензії, опублікованій в «Українському історичному журналі», монографія розглядалася як одне з перших комплексних досліджень процесів співпраці робітничого класу країн-членів РЕВ та отримала високу оцінку. Утім, стрімкі політичні зміни кінця 1980-х рр. істотно змінили науковий контекст і дослідник свідомо відмовився від захисту вже підготовленої докторської дисертації.

Відновлення державної незалежності України сформувало новий інтелектуальний простір, у якому ідеологічне звільнення стимулювало перегляд наукових підходів до проблем, що раніше обмежувалися марксистськими доктринальними моделями. Пріоритетного значення набули студії, присвячені міжнародним зв'язкам України та її інтеграції до європейського історичного простору. Саме в межах цих інституційних і методологічних зрушень сформувалася наукова траєкторія С.В. Віднянського як дослідника історії міжнародних відносин, що не лише відобразило нові дослідницькі орієнтири, а й зумовило необхідність їх інституційного закріплення: у складі Інституту історії України НАНУ в 1988 р. був створений відділ історії міжнародних зв'язків України (з 1996 р. — відділ всесвітньої історії та міжнародних відносин, з 2012 р. — відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України), який він очолив у 1991 р. Концептуальною основою роботи відділу стало переосмислення історії міжнародних відносин України в європейському вимірі, що передбачало відмову від радянських ідеологічних моделей та утвердження підходу, у межах якого Україна інтерпретується як органічна частина європейського історичного процесу. Науковець звернувся до дослідження історії міжвоєнної української еміграції, Українського вільного університету, українців у Чехо-Словаччині, України

в контексті європейської історії та етністорії Закарпаття. Отже, виокремлюється перший етап інтелектуальної трансформації (1985—1998 рр.), що дозволяє простежити динаміку дослідницьких пріоритетів та еволюцію методологічних орієнтирів у переході до пострадянської наукової парадигми.

У 1985—1998 рр. С.В. Віднянським було опубліковано близько 150 наукових праць, які фіксують зміну дослідницької парадигми — від пізньорадянської орієнтації на соціалістичну інтеграцію до формування центральноєвропейського напрямку та міжнародних студій в українській історіографії. Так, у 1985—1989 рр. домінували дослідження інтернаціонального співробітництва та робітничого руху (73 %), тоді як проблематика Центральної Європи становила лише близько 7 %. У 1990—1991 рр. фіксується згортання попередньої тематики та розширення проблемно-тематичного поля: частка центральноєвропейських студій зростає до 67 %. Надалі, у 1992—1994 рр., під час інтенсивного переосмислення досліджень із центральноєвропейської проблематики стає більше — до понад 80 % та відбувається розширення дослідницького поля: Закарпаття, осмислене в межах центральноєвропейського концепту (Mitteleuropa) (близько 17 %), постає як своєрідний цивілізаційний міст між Україною та Європою і починає відігравати помітну роль у структурі наукового доробку.

У 1995—1998 рр. дослідник зосереджувався на аналізі історичних і соціально-політичних процесів у країнах Центрально-Східної Європи, де центральноєвропейський вимір виступав ключовим аналітичним компонентом (майже 70 %). Водночас збільшувалася питома вага узагальнювальних, історіографічних, освітньо-організаційних і макрорегіональних студій (більш як 30 %), що засвідчувало внутрішню еволюцію дослідницької програми та перехід до більш комплексної аналітичної моделі.

Кульмінацією цієї дослідницької лінії стала монографія «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921—1945 рр.)» (Київ, 1994), у якій на основі широкого корпусу архівних матеріалів реконструйовано інституційну структуру УВУ та особливості його функціонування в інтелектуальному просторі Європи. Українська академічна еміграція постає в праці як елемент загальноєвропейських культурно-освітніх процесів, що відповідає європейсько-інтеграційній моделі історичних досліджень (Х. Кельбле, Ю. Кокка) і водночас узгоджується із загальними тенденціями чеської історіографії 90-х рр. (Я. Панек, Ф. Шмагел), спрямованими на інтеграцію національної історії в загальноєвропейський контекст.

Подальший розвиток цієї дослідницької логіки простежується в докторській дисертації С.В. Віднянського «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині» (1997), де здійснено комплексний аналіз політики чехословацької держави щодо українського населення та еміграційного середовища, а також інтегровано український чинник у ширший контекст центральноєвропейських трансформацій 1920—1930-х рр., що засвідчило закріплення дослідницького підходу, сформованого поза межами радянської історіографічної традиції. Інституціоналізацію цього підходу репрезентують проекти кінця 1990-х рр.: діяльність науковця на

посаді головного редактора та співавтора видань «Україна в європейських міжнародних відносинах», «Т.Г. Масарик і нова Європа», монографії у співавторстві з М.М. Вегешем «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918—1939)» та окремих статтях ювіляра (1998).

Таким чином, науковий доробок С.В. Віднянського в 1985—1998 рр. фіксує повернення його дослідницької оптики до центральноєвропейського інтелектуального горизонту, значною мірою сформованого впливом закарпатського пограниччя як простору перетину українських та європейських історичних і культурних традицій. Сформована в цей період дослідницька основа не лише закріплюється, а й створює передумови для подальшого розширення та концептуального переосмислення.

На наступному етапі відбувся перехід до ширшої моделі осмислення міжнародних зв'язків України як цілісного історичного явища. У цьому контексті еволюцію наукового доробку дослідника в 1999—2014 рр. доцільно інтерпретувати як перехід від «прометеївського» етапу реконструкції знання до «афінського» етапу його систематизації та інституціоналізації. Запропонована інтерпретація відображає перехід від відновлення раніше втрачених вітчизняних історичних сюжетів до їх подальшого узагальнення та оформлення в межах цілісної наукової системи.

Перша фаза (1999—2004), що умовно репрезентує «прометеївську» модель (оновлення та впорядкування), позначена реконструкцією тематичних лакун, концептуалізацією міжнародного виміру української історії в історіографічній оптиці та впорядкуванням дослідницького поля, що сприяло окресленню європейської аналітичної перспективи. Натомість друга фаза (2005—2014), що відповідає «афінській» моделі (систематизація), характеризується систематизацією знання та стабілізацією цієї рамки, що зумовило їх інституційне зміцнення та виокремлення історії міжнародних відносин України як окремого наукового напрямку.

Упродовж першої фази відбувся перехід до етапу зрілої консолідації раніше сформованої дослідницької програми: серед наукових пріоритетів домінує центральноєвропейський напрям (приблизно 40—50 %), доповнений студіями з історії міжнародних відносин України (20—25 %), освітньо-інституційним сегментом (15—20 %) та регіональними дослідженнями Закарпаття (10—15 %).

Розвиток досліджень історії України в системі міжнародних відносин пов'язаний зі зверненням до глобальних викликів ХХ ст., зокрема міжнародних наслідків техногенних катастроф. У монографії «Україна — Чорнобиль — світ: Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі (1986—1999)» (1999) за науковою редакцією С.В. Віднянського Чорнобиль інтерпретовано не лише як внутрішньодержавну трагедію, а як фактор міжнародної політики, що вплинув на формування нових механізмів глобальної взаємодії, екологічної безпеки й гуманітарного співробітництва. У публікаціях «Народи Центрально-Східної Європи в період кризи європейської цивілізації та Першої світової війни» (2000), «Центрально-Східна Європа в міжвоєнний період: між демократією та диктатурою» (2001), «Центрально-Східна Європа у ХХ ст. як особливий регіон: основні напрями та проблеми вивчення» (2004) науковець запропонував інтерпретацію змін типів політичних режимів, конфігурації владних інститутів, партійно-ідеологічних

структур і траєкторій модернізації держав у країнах регіону ХХ ст. Цей підхід конкретизують і розширюють студії, присвячені проблемам національного руху, політичної мобілізації та трансформації імперських спадщин у Центрально-Східній Європі, зокрема слов'янському світу Габсбурзької монархії («Слов'янські народи Габсбурзької монархії в період національно-культурного відродження», 2000), словацько-українським зв'язкам («Штурівці та Україна», 2000), а також українському питанню в міжвоєнній Польщі (2003).

Подальша концептуалізація дослідження України в системі міжнародних відносин як напряму пов'язана з появою у 2001 р. низки програмних праць. У роботі «Україна в Європі у минулому столітті: від об'єкта до суб'єкта міжнародних відносин» (2001) чітко артикульована ідея еволюції міжнародного статусу України — від периферійного об'єкта геополітичних впливів до самостійного суб'єкта міжнародних відносин. Ця теза отримує розвиток у роботах «Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу» та «Україна в постмодерній системі міжнародних відносин» (обидві — 2001). Кульмінацією «прометеївської» фази розвитку історичної науки стала праця «Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка (1991—2003)» за редакцією С.В. Віднянського (2004), у якій систематизовано формування зовнішньополітичного курсу держави в умовах нової міжнародної реальності; це водночас відображає перехід до «афінської» фази — систематизації та узагальнення накопиченого знання.

У 2000—2004 рр. науковець значну увагу приділяє освітньо-інституційній діяльності (близько 15–20 % публікацій): видаються посібники й різноманітні навчальні курси («Всесвітня історія. Новітня історія», видання 2000, 2001, 2003, 2004), узагальнювальна праця «Історія Центрально-Східної Європи» (2001), навчальні програми, енциклопедичні статті й довідники.

Окремим напрямом лишається дослідження історії Закарпаття (10—15 % доробку): у працях «Закарпаття у складі Чехословацької республіки» (2002), «Політичні процеси в Закарпатті» (2003) та історіографічних студіях регіон постає як простір перетину імперських, національних і культурних впливів, як частина України та як мікромодель Центрально-Східної Європи, відображаючи загальноєвропейські підходи до вивчення пограниччя та багатошарових ідентичностей.

У 2005—2014 рр. інтелектуальна еволюція наукового доробку С.В. Віднянського входить у фазу, яку можна означити як «александрійський період» — фазу кодифікації, концептуального структурування та інтерпретаційного використання історичного знання. Науковий доробок цього періоду (понад 250 праць) демонструє чітку залежність тематичних пріоритетів від актуальних політичних та інтелектуальних викликів епохи. Домінував енциклопедично-довідниковий сегмент (127 позицій; близько 50 %), що засвідчує вихід дослідника на рівень інституційної кодифікації знання. Йдеться не просто про участь у підготовці фундаментальних видань, як-от «Енциклопедія історії України», «Енциклопедія сучасної України», «Українська дипломатична енциклопедія», енциклопедичний словник-довідник «Україна в міжнародних відносинах», а й про формування концептуального каркаса історії міжнародних відносин України як наукового напряму.

Особливої інтенсивності в середині 2000-х рр. набуває дослідження України як суб'єкта міжнародних відносин (до 20 % усіх праць періоду), що полягає в інтерпретації України як історично легітимованого учасника формування повоєнного міжнародного порядку, системи міжнародного права та безпеки, сформованих у завершальний період Другої світової війни. Тому праці до 60-річчя створення ООН і завершення Другої світової війни виходять за межі ювілейної констатації та виконують виразну аналітичну функцію, слугуючи інструментом переосмислення місця України в повоєнній міжнародній системі. Так, у статті «Україна — одна із засновниць ООН. Як це відбувалося 60 років тому» дослідник детально реконструював процес інституційного оформлення міжнародного статусу УРСР у 1945 р., зокрема через входження до числа держав-засновниць ООН та специфіку представництва в межах радянської федеративної моделі. У дослідженні «Передумови та особливості виходу України на міжнародну арену як суб'єкта у 1944 р.» проаналізовані мотиви рішень керівництва СРСР щодо надання радянським республікам формальних зовнішньополітичних повноважень, створення наркоматів закордонних справ та їх роль у підготовці до участі в повоєнному міжнародному врегулюванні. Натомість у праці «Участь України в соціальній та гуманітарній діяльності ООН» увагу зосереджено на практичних вимірах цієї суб'єктності — участі УРСР у діяльності спеціалізованих установ ООН, гуманітарних програмах і формуванні міжнародного порядку денного в соціальній сфері, що засвідчує її функціональне включення в глобальні процеси.

Узагальненням цієї дослідницької лінії стала монографія «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем» (2006, у співавторстві з А. Мартиновим), у якій інституційна історія участі України в ООН осмислюється як компонент довготривалої державницької традиції та водночас як інструмент міжнародного позиціонування України, що поєднує історичну ретроспективу з актуальними зовнішньополітичними інтерпретаціями.

Після Помаранчевої революції 2004 р., коли питання європейського вибору України вимагало не лише політичного, а й історичного обґрунтування, у центрі уваги дослідника опиняється проблематика європейської інтеграції та концептуалізації зовнішньої політики України: «Європейський вибір України та імперативи європейської інтеграції» (2005) та «Пошуки оптимальної парадигми зовнішньої політики України» (2006, 2007). У цих працях дослідник формує аналітичну модель розвитку української зовнішньої політики, обґрунтовуючи європейський вектор як стратегічно пріоритетний та історично вмотивований.

Історичне підґрунтя європейської орієнтації розкривається через проблематику Центрально-Східної Європи (близько 18 %), сталий напрям досліджень науковця, який у цей період постає як «історична лабораторія» осмислення сучасних політичних процесів та інтерпретації історичного досвіду як інструменту пояснення імперської політики та механізмів застосування сили.

Показовою стала праця С.В. Віднянського «У “дружніх” обіймах Кремля. До 50-річчя Угорської революції 1956 року» (2006), у якій радянська інтервенція

осмислюється не лише як епізод холодної війни, а як прояв контролю над постімперським простором. Такий підхід набуває особливої актуальності в європейських дискусіях щодо переосмислення тоталітарного минулого й повернення сили як інструменту міжнародної політики. Узагальненням цього підходу є праці «Розпад Австро-Угорської монархії і утворення національних держав» (2009) та «Перша світова війна як прояв кризи європейської цивілізації...» (2013), де трансформації Центрально-Східної Європи інтерпретуються в контексті загальноєвропейського переходу від імперських структур до системи національних держав.

Проблематика Закарпаття та Карпатської України (понад 10 %) у 2005—2014 рр. набуває виразного концептуального звучання: дослідник відходить від регіонально-описового підходу, інтерпретуючи «Срібну землю» як простір перетину імперських, національних і державницьких проєктів. У працях «Закарпаття — Підкарпатська Русь: від здобуття автономії до проголошення незалежної держави» (2009) та «Закарпаття: від “землі без імені” до власної державності — Карпатської України» (2014) еволюція регіону простежується як процес переходу від периферійного статусу до утвердження державницьких ідей, які згодом були інтегровані в український національний наратив.

Ця ж оптика імперсько-національної взаємодії простежується і в аналізі радянського періоду. У дослідженні «Доля угорців та німців Закарпаття під час “радянізації” краю у 1944—1945 рр.» (2005) проаналізовано політику денационалізації та репресивні практики радянської влади, спрямовані на зміну етнічної структури регіону. Звернення до цієї проблематики не є випадковим, адже вона співвідноситься з ширшим соціокультурним контекстом Закарпаття як поліетнічного регіону та середовища формування самого дослідника.

У 2015—2026 рр., на сучасному етапі розвитку наукової програми дослідника, її доцільно визначити як історіографічний фронтір — між імперським міфом і захистом національного історичного наративу (більш як 200 праць). Він сформувався в умовах російської агресії, а з 2022 р. набув характеру особливо інтенсивної протидії російським пропагандистським наративам: утвердження української історичної оптики, поєднане з деконструкцією імперських міфів і формуванням суб'єктної української перспективи. Помітним є переважання праць енциклопедично-біографічного та меморіального характеру, що відображає іншу, інституційно-репрезентативну сторону наукової діяльності автора. Висока частка цього сегмента у структурі його досліджень у 2015—2026 рр. (майже 40 %) відображає переорієнтацію функціональної ролі дослідника в сучасній українській історіографії — перехід від індивідуально-дослідницького до інституційно-метарефлексивного рівня наукової діяльності.

У цей період С.В. Віднянський постає як авторитетний експерт, автор біографічних і меморіальних текстів, присвячених відомим представникам української та європейської історичної науки — такі праці не лише фіксують наукові здобутки окремих дослідників, а й репрезентують автора як носія академічної традиції, а біографічно-меморіальний сегмент виконує функцію формування інтелектуальної карти наукової спільноти та інституційного закріплення її пам'яті.

Упродовж останнього десятиліття в межах наукової програми дослідника простежується подальша еволюція блоку «зовнішня політика — дипломатія — євроінтеграція», який концептуалізує проблематику захисту національних інтересів в умовах російсько-української війни та трансформації світового порядку, засвідчуючи плідну діяльність в Інституті історії України НАН України школи історичної європеїстики, очолюваної членом-кореспондентом НАН України С.В. Віднянським. До її провідних представників належать А.Ю. Мартинов, І.Б. Матяш, І.В. Жалоба, О.А. Іваненко, В.М. Шаповал та ін. Доказову основу цього напрямку досліджень становлять узагальнювальні праці хронікально-аналітичного типу — «Зовнішня політика України» (2008—2013) та анотована історична хроніка міжнародних відносин «Зовнішня політика України в умовах глобалізації» (2014—2025), у яких формується нова методологічна оптика дослідження. Теоретичний рівень цього напрямку представлений працею С.В. Віднянського «Європейська політика України: основні етапи, проблеми та перспективи реалізації» (2016) та численними дослідженнями з історії дипломатії. У межах цього підходу особливого значення набуває персоналістичний вимір, представлений роботами, присвяченими корифеям української дипломатії Анатолію Зленку та Геннадію Удовенку.

Еволюція цього напрямку в працях дослідника має виразний етапний характер і відображає послідовне зміщення дослідницької оптики — від історіографічної реконструкції до концептуального аналізу війни та змін міжнародного порядку. Раніше сформований інституційно-історичний підхід використовується для осмислення політико-дипломатичної ролі України, наприклад, у праці «Світ після 2 вересня 1945 року» (2015), у якій відтворено рамку повоєнної міжнародної системи, а також у вивченні участі України в ООН. Розвиток міжнародного порядку пов'язаний із переходом до проблемно-орієнтованого аналізу кризи світового порядку — ця тенденція розкрита у праці «Організація Об'єднаних Націй в умовах сучасної кризи світового порядку» (2020), де ООН постає не лише як історичний інститут, а як інструмент функціонування міжнародної системи в умовах структурної нестабільності, що засвідчує зсув до інтерпретації актуальних кризових процесів.

Після 2022 р. цей дослідницький напрям оформлюється як цілісний аналітичний блок, у центрі якого перебуває сучасна російсько-українська війна як фактор трансформації міжнародного порядку: у монографіях «Європейська та євроатлантична інтеграція України (2014—2022)» (2022), «Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство» (2023) та «Війна Росії проти України та міжнародне співтовариство» (2023) російська агресія концептуалізується як системний чинник перебудови глобальних і регіональних взаємодій, що зумовлений грубим порушенням і фактичним запереченням норм міжнародного права, підривом базових принципів суверенітету та територіальної цілісності держав.

Подальші дослідження С.В. Віднянського разом із напрацюваннями відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України розвивають цей методологічний підхід у двох вимірах — геополітичному та інституційному — як ключових механізмів реагування на російську агресію. Завершенням цього етапу

стає перехід до процесуального осмислення війни як довготривалого феномену з повоєнним виміром.

Розширення аналітичної оптики дослідження зумовлює вивчення ідеологічних і пропагандистських інструментів легітимації агресії. У цьому вимірі особливого значення набуває деміфологізація імперських наративів, що лежать в основі російських історичних інтерпретацій, зокрема, дослідник розвінчує тезу про нібито визначальну, односторонню «цивілізаційну місію» російської культури в соціокультурному розвитку України, доводить, що культурний і цивілізаційний діалог не зводиться до такого собі односпрямованого «переливання», а передбачає взаємодію культурних середовищ. На його думку, у російському історіографічному дискурсі ідея міжкультурного діалогу спотворена та набула функції інструмента ідеологічної пропаганди та легітимації російської політики.

У цій дискусійній площині науковець проаналізував ідеологічну складову війни через критичний розбір російських історичних наративів (аналітична записка «Російські підручники з історії: школа ненависті і ворожнечі» (2023) та праця «Новітні підручники історії РФ про сучасні міжнародні відносини та російсько-українську війну: школа фальсифікації та пропаганди ворожнечі» (2024)). Війна тут постає не лише як безпековий чи геополітичний конфлікт, а як результат тривалої трансформації історичного дискурсу, що поєднує безпековий, інституційний, геополітичний і дискурсивний рівні та формує цілісну модель її осмислення.

Науковий доробок Степана Васильовича Віднянського, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки сягає близько 700 позицій, повноцінне осмислення якого становить перспективу подальших досліджень і водночас засвідчує масштабність та багатовимірність інтелектуального внеску дослідника в розвиток вітчизняної історичної науки. Важливим виміром цього внеску є також його науково-організаційна й педагогічно-освітня діяльність, яка сприяла формуванню наукової школи та плеяди учнів і послідовників: це підтверджується підготовкою понад 30 докторів і кандидатів історичних наук.

Наукові досягнення Степана Віднянського тісно пов'язані з особистими рисами: темпераментна, подекуди холерична вдача визначає динаміку мислення та інтенсивність аналітичного пошуку, а внутрішня інтелектуальна енергія поєднується з чіткою раціоналістичною дослідницькою установкою. В основі його дослідницької оптики лежить переконання у раціональній пізнаваності минулого. Отримані знання він розглядає як такі, що мають практичне значення, зокрема у процесі повноцінної інтеграції України до європейської цивілізації. Це, своєю чергою, зумовлює послідовність і внутрішню цілісність наукової діяльності, саме тому наукова діяльність ювіляра постає як системно організована дослідницька програма, яка відображає еволюцію української історіографії від пізньорадянської ідеологічно обмеженої моделі до сучасної проєвропейської аналітичної парадигми. Його інтелектуальна траєкторія демонструє перехід від накопичення емпіричного матеріалу до концептуального осмислення в ширших міжнародних і глобальних контекстах. Сформований ним підхід, що поєднує історичний, інституційний і тео-

ретико-аналітичний виміри, забезпечив не лише переосмислення місця України в системі міжнародних відносин, а й інституціоналізацію цього напрямку в українській історичній науці. Важливим результатом цієї діяльності стало формування в Інституті історії України НАН України школи української історичної європеїстики. Еволюція його наукового доробку засвідчує послідовну трансформацію дослідницької перспективи — від регіонально-центральноєвропейських студій до аналізу глобальних змін міжнародного порядку. Цей розвиток також передбачає осмислення ролі України як суб'єкта міжнародної політики та учасника світових процесів. Особливої ваги цей підхід набуває в умовах російсько-української війни 2014—2026 рр., коли історичний аналіз поєднується з критикою імперських наративів і формуванням суб'єктної української інтерпретації світових подій.

Науковий доробок Степана Васильовича є не лише відображенням еволюції інтелектуального феномена окремого дослідника — насамперед він є органічною складовою вітчизняної історіографії, що поєднує процеси європеїзації, інституціоналізації знання та формування сучасної національної наукової парадигми.

Надійшло / Received 12.02.2026

Євген БЕВЗЮК (Ужгород)

Yevhen BEVZIUK (Uzhhorod)

Ольга КОТЛЯР (Ужгород)

Olha KOTLIAR (Uzhhorod)

ШЛЯХ ІСТОРИКА: ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ВАСИЛЯ МАРОЧКА

5 лютого 2026 р. виповнилося 70 років від дня народження головного наукового співробітника Інституту історії України НАН України, заслуженого діяча науки і техніки України Василя Івановича Марочка.

Він народився в с. Велика Чернігівка Овруцького (нині Коростенського) району на Житомирщині. Середню школу закінчив у 1973 р. Мріяв стати геологом, бо дуже подобалася фізика, хімія, біологія, або юристом. У травні 1974 р. був мобілізований до армії та виконував свій «інтернаціональний обов'язок» за межами СРСР. Армійська служба до певної міри вплинула на професійні уподобання, тож у серпні 1976 р., успішно склавши вступні іспити, Василь

Марочко став студентом історичного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького (нині — Український державний університет ім. М. Драгоманова).

У 1981 р. успішно завершив навчання та вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР. До зарахування встиг попрацювати у школі № 214 (м. Київ), а 15 листопада отримав посвідчення аспіранта. Навчання в аспірантурі тривало три роки. Майбутній науковець планував продовжувати дослідження революційного руху в країнах Латинської Америки, розпочате ще в студентські роки, але професор

Цитування: Даниленко В., Швидкий В. Шлях історика: до 70-річчя доктора історичних наук, професора Василя Марочка. *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 249—254.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

С. Кульчицький запропонував йому іншу тему кандидатської дисертації — «Особливості формування соціалістичного способу життя у колгоспному селі 1929—1937 рр.». Опрацювання архівних документів уже тоді розкривало розлам між ідеологією та реконструкцією реалій життя колгоспників 1930-х рр. Захист дисертації успішно відбувся у 1985 р., а в 1988 р. була опублікована колективна монографія С. Кульчицького, С. Ляха та В. Марочка «Становлення основ соціалістичного укладу життя селянства УРСР». В авторському тексті була згадка про голод 1932—1933 рр., але редактори видавництва «Наукова думка» вилучили ідеологічну крамолу.

В історіографічному дискурсі другої половини 1980-х рр. почала формуватися «теорія альтернатив» — протиставлення концептуальної моделі соціалістичного будівництва М. Бухаріна сталінському соціалістичному штурму (примусова колективізація, форсована індустріалізація, загострення класової боротьби, репресії тощо): в Інституті історії АН УРСР проводилися «круглі столи», публічні дискусії довкола «білих плям» історії, активним учасником яких став молодий науковець, кандидат історичних наук В. Марочко. Він схилявся до визнання теорії кооперації, яку в 1920-х рр. пропонував М. Бухарін. Поступово визрівала ідея докорінного переосмислення «ленінського кооперативного плану». П'ять років скрупульозного вивчення архівних документів, «репресованої» літератури увінчалися творчим успіхом: у 1995 р. була опублікована монографія В. Марочка «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.)». Видання профінансувала Українська Світова Кооперативна Рада (Канада), що засвідчувало визнання наукового доробку автора. Новизною вирізнялися структурні підрозділи книги про теорію кооперації М. Туган-Барановського, О. Чайнова, теоретичні узагальнення автором праць представників «організаційно-виробничої школи» аграрних студій 1920-х рр.

Проблема кооперації була покладена в основу подальших досліджень ученого, результатом яких став захист у 1996 р. докторської дисертації «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект. 1861—1929». Тему кооперації дослідник розвивав і після захисту дисертації: виявив і дослідив корпус архівних документів про діяльність сільськогосподарського союзу нащадків голландських вихідців, які оселилися на теренах України. У 2000 р. вчений підготував документальне видання — «Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців на Україні (1921—1927). Збірник документів та матеріалів».

Ще однією темою, яка в другій половині 1980-х рр. захопила молодого та ініціативного дослідника В. Марочка, був Голодомор. Обставини штучного голоду, його мотиви й причини, соціально-демографічні наслідки виявилися домінантним, але не єдиним уподобанням ученого. У 1989 р. «Український історичний журнал» опублікував серію архівних документів про голод 1931—1933 рр., упорядкованих В. Марочком та Є. Шаталіною. Вони стали першою в українській історіографії документальною публікацією про голодне лихоліття українських хліборобів. Основну частину становили листи-скарги селян до уряду, прохання про порятунок від голодної смерті, кілька документів висвітлювали обставини переселення в Україну російських колгоспників. На запрошення письменників В. Маняка та Л. Коваленко-

Маняк науковець долучився до підготовки першого меморіального видання «33-й: Голод: Народна книга-меморіал» (1991), до якої увійшли спогади очевидців Голодомору та оригінальні архівні документи.

На початку 1990-х рр. відомий американський дослідник Голодомору Джеймс Мейс запропонував створити в Україні Інститут дослідження голоду-геноциду — із шаленим спротивом цю ідею зустріли комуністи. 27 червня 1992 р. відбувся установчий з'їзд Асоціації дослідників голоду-геноциду. Програмну доповідь про мету й завдання Асоціації виголосив В. Марочко. Серед ініціаторів створення Асоціації було подружжя В. Маняк і Л. Коваленко. Після їхньої смерті Раду Асоціації дослідників голоду-геноциду очолював відомий правозахисник Левко Лук'яненко (1994—1996, 1998—2000). У 1996—1998, 2000—2022 рр. науково-дослідною та меморіальною роботою Асоціації керував В. Марочко, нині він почесний голова. На той час заснувати повноцінний науково-дослідний інститут не вдалося, але у 2002—2009 рр. в Інституті історії України НАН України діяв структурний підрозділ — Центр дослідження геноциду українського народу, який очолював доктор історичних наук В. Марочко. Науковий підрозділ виконував важливу академічну та меморіальну функцію до появи Українського інституту національної пам'яті. В. Марочко й С. Кульчицький підготували аналітичні висновки й документально-доказову основу для розробки Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» (ухвалений 28 листопада 2006 р.).

Сьогодні у творчому доробку професора В. Марочка 163 праці з історії Голодомору, а якщо додати 1001 тематичну статтю в одноосібно підготовленій «Енциклопедії Голодомору», то в авторській бібліографії зможемо нарахувати до 1165 назв. Меморіальне видання «Енциклопедія Голодомору» (2018) є першим і наразі єдиним, безпрецедентним за походженням. Його тематичні статті від «А» до «Я» написані одноосібно професором В. Марочком. Безсумнівно, тут ми маємо справу з громадянським подвигом вченого. Ідея підготовки виникла після відвідування ним музеїв Голокосту й Голодомору в США у 2006 р., обміну думками з американськими ученими Р. Конквестом (1917—2015), Марком фон Хагеном (1954—2019), Франком Сисиним та ін. Концептуальні підходи до формування структури й наповнення видання були викладені у 2015 р. у «Віснику НТШ» (Львів).

Загалом праці В. Марочка з історії Голодомору різні за обсягом і сюжетним спрямуванням: від короткої біографії жертви (через брак архівних документів) до розлогого висвітлення злочинів партійно-радянської номенклатури, дослідницького внеску науковців, української діаспори тощо. Вражає розмаїття формату праць ювіляра: навчальні посібники («Голодомор в Україні: причини і наслідки 1931—1933 рр. Конспекти лекцій» (1994), «Голодомор 1932—1933 років: геноцид української нації. Навчальний посібник для вчителів» (2021)), монографії («Голодомори в Україні (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947): злочини проти народу» (2000, у співавторстві з О. Веселовою, О. Мовчан), «Голод 1932—1933 років в Україні: причини і наслідки» (2003, керівник авторського колективу, автор 15 підрозділів), «Йосип Сталін — фельдмаршал Голодомору» (2020)), брошури

(«Голодомор 1932—1933 рр.» (2007), «Територія Голодомору 1932—1933 рр.» (2014), «Голодомор 1932—1933 років на Донбасі» (2015)) тощо.

Хоча українська інтелектуальна громада діаспори зберегла історичну пам'ять про злочин геноциду, заклала концептуальні основи його дослідження та меморіального вшанування, але залишалось чимало прогалин. В історіографії Голодомору налічується понад 20 тис. публікацій, але до 2008 р. не існувало наукової хронології подій. Необхідно віддати належне В. Марочку, який разом з О. Мовчан виправили прикру прогалину, видавши книгу «Голодомор 1932—1933 років в Україні: Хроніка» (2008). Видання мало позитивні відгуки колег, а у 2020 р. видавництво «Кліо» перевидало книгу під назвою «1932—1933: Хроніка Голодомору в Україні».

Новизною вирізнялися статті В. Марочка про створення та діяльність системи «Торгсину», яка в обмін на побутові дорогоценності (сережки, весільні каблучки, діаманти) продавала голодним людям хліб.

У 2008—2010 рр. дослідник активно співпрацював з Українським інститутом національної пам'яті. Разом з колегами долучився до підготовки загальноукраїнського тому «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні» (2008), а також був керівником авторського колективу, відповідальним редактором та автором тематичних розділів меморіального видання «Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років в Україні: місто Київ» (2008). Вони стали надбанням комеморативних практик в Україні та сучасної української історіографії.

До пріоритетних тем наукових студій В. Марочка належать політичні мотиви й наслідки сталінського терору проти творчої інтелігенції, освітян, демографів. У 2004 р. вийшла книга «Репресовані педагоги України (1929—1941): жертви сталінського терору» (у співавторстві з німецьким колегою Г. Хіллгомом). Науковий проект фінансувався автоконцерном «Фольксваген», який у такий спосіб виявив власну позицію щодо трагічної долі жертв тоталітарних режимів в Європі ХХ ст. На основі архівно-кримінальних справ, які зберігаються в архівах Служби безпеки України, написані статті В. Марочка про співробітників радянських статистичних установ: начальника Управління народногосподарського обліку УСРР О. Асаткіна, загадкового колаборанта й жертву сталінського терору С. Соснового, українського демографа А. Хоменка («Професор демографії Арсен Хоменко: “причина смерті — розстріл”». З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2017. № 1) та ін.

Поєднання історії, культури та освітніх студій притаманне для праць В. Марочка про творчість українського кінематографіста, режисера О. Довженка. Драматичне повсякдення і творчі задуми режисера постали у книзі «Зачарований Десною. Історичний портрет Олександра Довженка» (2006). Видання було суттєво доповнене й перевидане у 2019 р. «Парламентським видавництвом» («Олександр Довженко: Зачарований Десною»). До книги залучені матеріали державних архівів Житомира, Києва, Москви, Харкова, Одеси. Історичний портрет відтворив звивисті шляхи бійця Дієвої армії УНР, радянського дипломата, художника-карикатуриста, режисера-орденоносця 1930-х рр. та опального митця в повоєнне десятиліття. Невідомий А. Макаренко постає у книзі В. Марочка та Г. Хіллга

(«Zeugnisse einer Wahren Freundschaft: Die Erinnerungen K.S. Kononenkos an A.S. Makarenko». Opuscula Makarenkiana. 1997. № 2.)

Наукові досягнення ювіляра не обмежуються академічними монографіями — їх доповнюють яскраві публіцистичні статті у пресі. У доробку автора 65 публікацій на шпальтах газет «Слово Просвіти», «Урядовий кур'єр», «Факты», «День», «Сурма», «Україна молода», «Освіта», «Сільські вісті» та ін. У роки російської агресії проти України статті В. Марочка у періодичному часописі «Слово Просвіти» за-свідчили його громадянську позицію: «Бундестаг визнав Голодомор геноцидом українців», «Олександр Довженко про голодовку і Каховку: “Наше море — наше горе”», «Засмучені терикони Донбасу», «“Дозіровщики нашої крові”: гірке про-роцтво Олександра Довженка», «“Ми б'ємося за те, чому немає ціни у світі, — за Україну”: протистояння Сталіна і Довженка». Вони мали позитивні відгуки читачів.

Водночас праці вченого дістали своєрідну «високу оцінку» на ворожих тере-нах: книги професора В. Марочка про Голодомор, політичні репресії, біографію Довженка заборонені для поширення на території РФ згідно з рішеннями Міщан-ського районного суду Москви у грудні 2011 р. та Феодосійського округового суду 2015 р. — їх визнали «екстремістською літературою», а Інститут історії України НАН України долучив до свого діловодного архіву офіційні приписи Роскомнад-зору щодо їх негайного вилучення з вебпорталу (!).

Науково-координаційна робота історика В. Марочка пов'язана з участю в ро-боті Експертної ради ВАК України, яка тривала сім років поспіль. Член кількох спеціалізованих учених рад по захисту дисертацій, у тому числі в Інституті істо-рії України НАН України. За ці роки йому довелося прочитати сотні авторефе-ратів дисертацій, брати участь у їх обговоренні. В. Марочко — учасник багатьох міжнародних наукових форумів, що відбувалися в Угорщині, Росії, Польщі, Чехії, Австрії, Румунії, Німеччині, США.

Нині В. Марочко — співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Спільно з колегами він докладно досліджує нову важливу наукову пробле-му — радянські колоніальні практики у ХХ ст. Авторські тексти вченого стосують-ся концептуальних засад української наукової та політичної еліти першої третини ХХ ст., закордонної історіографії про колоніальний статус України у складі Росій-ської імперії, «колоніальні пережитки» в умовах радянської України. Науковий «авантюризм», пов'язаний з вибором планової теми дослідної роботи, виявився цілком виправданим. Новітній доробок В. Марочка доводить історіографічний факт «колоніальних студій» та перспективність наукового напрямку.

Глобальні науково-історичні пласти минулого тісно переплелися з приземле-ною краєзнавчою роботою ювіляра. Історик покликаний часом та обставинами закарбувати далеке минуле, встановити родовід, залишити нащадкам згадку про їхню малу прабатьківщину. В. Марочко завершив написання історії рідного села — «Велика Чернігівка на околицях Овруча: бурштинова сльоза древянської землі», рукопис уже готовий до друку.

Наукова, просвітницька та громадська діяльність професора Василя Марочка відзначена орденом «За заслуги» 3-го ступеня (2008), званням «Заслужений діяч

науки і техніки України» (2005), відзнакою РНБО України 3-го ступеня (2021), а також «Медаллю Гарета Джонса: Правда і Честь» від освітніх установ (2019). Він лавреат премії імені Івана Огієнка (2024).

Черговий ювілей — це не лише вітання, це й певні підсумки та накреслення чергового плану наукової роботи. Адже розум історика безперервно набуває нових нейронних зв'язків, що допомагають глибше реконструювати минуле, надаючи прогнози майбутнього. Тож бажаємо колезі дієвого сьогодення!

Надійшло / Received 11.01.2026

Віктор ДАНИЛЕНКО (Київ)

Viktor DANYLENKO (Kyiv)

Василь ШВИДКИЙ (Київ)

Vasyl SHVYDKYI (Kyiv)